

**„Нема грђег непријатеља
душевном напретку човековом
од слепог веровања у оно што је неко други рекао”.**
Јосиф Панчић (1814-1888)

Илија Петровић
ЗАСЛУЖНИЦИ И ОПАСКЕ

Илија Петровић
ЗАСЛУЖНИЦИ И ОПАСКЕ

Издавач
Школа гусала Сандић, Београд

Уредник
Вукојица Сандић

Рецензент
Павле Станојевић

Лектор и коректор
Јелена Д. Капустина

Компјутерска обрада слога и њрелом
Аутор

Штампа
„Пипери”, Нови Сад
Стеве Теодоровића 11

Тираж
200 примерака

ISBN 978-86-87845-07-7
www.ilijapetrovic.net.au.net

Илија Петровић

**ЗАСЛУЖНИЦИ
И ОПАСКЕ**

2014

Где је што

Др Игњат Павлас (1886-1942)	7-54
Бошко Павловић (1892-1946)	55-90
Михаило Пупин (1854-1935)	91-128
Милунка Савић (1892-1973)	129-156
<i>Белешка о састављачу</i>	157-158

Др Игњат Павлас (1886-1942)

Сажетак

Овај рад, зачет као подлога за предавање у Новосадском клубу, 15. јануара 2014. године, бави се јавним деловањем др Игњата Павласа при крају Великог рата, између двају светских ратова и непосредно пред немачки (и мађарски) напад на Југославију. Његов политички рад у новембарским данима 1918. године, када су Срби из Баната, Бачке и Барање одлучили да се присаједине Краљевини Србији, упоредив је само с улогом Јаше Томића у остварењу тога великог српског националног подухвата. Наредних двадесетак година, делујући изван страначке политике и бавећи се својим адвокатским занимањем, дао је немерљив допринос развоју соколског и планинарског покрета, јачању веслачког спорта у Новом Саду и окупљању српског народа у Савезу српских културних друштава у Новом Саду. Године 1941, 27. марта, када је било извесно да је рат неизбежан, вратио се политици и позвао Новосађане (и све присутне на великим двадесетседмартовским манифестацијама у Новом Саду) да се, уједињени, „оудупремо сваком ко угрози нашу независност”.

Страдао је у мађарској рацији у Новом Саду, јануара 1942. године.

Завршни део рада бави се трудом новосадских планинара да, у свом делокругу, кроз планинарске активности, очувају успомену на дело др Игњата Павласа, истовремено настојећи да градску власт у Новом Саду увере да његово национално деловање заслужује споменичко обележје.

Кључне речи

Игњат Павлас, Српски народни одбор, Велика народна скупштина, присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, соколски покрет, планинарство, 27. март, мађарска рација у Новом Саду, Павласов чот, споменичко обележје.

Вероватно се свако од нас овде присутних, када је први пут (а понеко богме и други пут, и трећи пут, и сваки пут) пролазио оном кратком улицом новосадском која, између парка и Спомен-дома краља Александра, спаја Дунавску и Булевар Михаила Пупина, при погледу на неку од плавих табли с ознаком „Улица др Игњата Павласа” запитао коме припада то име.

Заиста, ко је др Игњат Павлас?

Игњат Павлас рођен је 6. јуна 1886. године у Горњем Михолцу, код Подравске Слатине, у Славонији, тада у Аустроугарској, данас у Републици Хрватској. Према запису у *Knjizi kršćenih gornjomihoљjačke općine*, под редним бројем 124, крштен је два дана касније, као Игнац. Отац му Иван, похрваћени Чех, римокатоличке вере, по занимању био је крчмар, а мајка Јулијана, кћи Милана Петровића и жене му Јулке, рођена 1860. у Товарнику, у Западном Срему, била је Српкиња, православка или, како то пише у поменутој горњомихољачкој матичној књизи, *ѣркоисѣјочна*.

Не зна се које се године породица Павлас доселила у Нови Сад. Када се школске 1896/97. године уписао у први разред Вели-

ке српске православне гимназије у Новом Саду (коме одговара пети разред данашње осмогодишње школе), Игнац је у уписницу уведен као Игњат, а отац му, који тада није био у животу (умро је пре досељења ове породице у Нови Сад), као Јован. Уз мајчино име уписано је да је *џирџовкиња*. Једно време становали су у Соколској улици (данас: Матице српске), а потом у Дунавској 10 (сада Дунавска 27).

Игњат је у пети разред гимназије уписан као *Хрваџи католичке вере*. У уписници за шести разред било је уписано то исто, али је реч *Хрваџи* накнадно прецртана и изнад ње исписано *Србин*. Школарину је плаћао; био је добар ђак (увек са више од половине врло добрих оцена), али тих година није било одличних оцена и врло добрим успехом сматрало се само кад ученик има искључиво четворке. Последње две и по године био је ослобођен гимнастике, највероватније због слабог здравља. (Из ширег породичног круга могло се сазнати да Игњат „није био спортски тип, био је крупан, више дебео, трунтав”).

Испит зрелости, зван и велика матура, положио је 1904. године. Правне науке студирао је у Загребу и Будимпешти, где је, после положеног завршног испита, званог *риџороз* (строг државни испит, без израде докторске дисертације), стекао и докторски степен. Адвокатски испит положио је 1912. године у Будимпешти.

Године 1913. изабран је за члана Управног одбора Матице српске и у том својству остао је до наредних избора (1919).

Од 1912. па до 1941. године водио је адвокатску канцеларију у Новом Саду, у прво време у Дунавској 10 а касније у Железничкој улици 10, у кући коју је купила Игњатова мајка Јулијана (наспрам Осигуравајућег завода, у високој приземној згради у којој се и првих неколико година 21. века налазило представништво београдске новинске куће „Политика”).

Жена му Олга, рођена Козјак, Српкиња, рођена је 20. јуна 1893. године у Гибарцу, код Шида. Отац јој Емил Јозеф, од милоште Милан, био је похрваћени Чех, а мајка Јулијана била је Српкиња. Игњат и Олга, домаћица, венчали су се 31. марта 1913. године у Шиду, у католичкој цркви. Имали су кћер Мирјану-Цицу, рођену 13. априла 1914, која је испит зрелости (велику матуру) положила 1933. године у новосадској Женској гимназији. У Загребу је студирала фармацију, а да ли је дипломирала – не зна се, највероватније: не. Године 1936, 9. августа, удала се за Казимира Станишевског, апотекара из Београда, а венчање је обављено у храму Вазнесења Господњег у Београду; нису имали деце.

За време мађарске рације у окупираном Новом Саду, 23. јануара 1942, Игњат је ухапшен и заједно са женом Олгом, на новосадском Штранду, бачен под дунавски лед, тако да нема ни гроба.

Први пут после Другог светског рата, Игњат Павлас поменут је (именом, презименом и докторском титулом) у књизи *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944 : књига 1 Бачка и Барања*, објављеној у Новом Саду 1946. године, на 301. страни.

Други пут, његово име нашло се на споменику цивилним жртвама мађарске рације који је, 1970. године, под називом „Породица” (ко зна због чега тако, ако не да се прећути мађарски злочин у Новом Саду) урадио вајар Јован Солдатовић (1920-2005).

Трећи пут, име др Игњата Павласа, адвоката, у своју књигу *Рација у Јужној Бачкој 1942*, Нови Сад 1991, 310, уписао је историчар Звонко Голубовић (1931).

Четврти пут, почетком новембра 1993. године, у време када је Планинарско друштво „Поштар” из Новог Сада организовало 13. ноћни марш по Фрушкој гори, састављачу ове књижице дало се да приреди нешто опширнији програм те акције (добрим делом рађен по извештају „Свечани улазак српске војске у Нови Сад”, у *Српском листу*, гласилу новосадског Српског народног одбора), из кога је педесетак њених учесника тада први пут чуло за име др Игњата Павласа. Ови излети у Фрушку гору, ноћу, које „Поштар” организује још од 1981. године, посвећени су ослобођењима Новог Сада. Првих дванаест маршева, под називом *ноћни планинарски марш*, одржавано је уочи 23. октобра, дана у који је Нови Сад ослобођен на крају Другог светског рата. Почев од тринаестог (1993), под називом *ноћни планинарски марш*, ови су маршеви пребачени на почетак новембра и они су посвећени 9. новембру 1918. године, дану у који је српска ослободилачка војска, при крају своје послесолунске офанзиве, победоносно ушла у Нови Сад и ослободила га од вишевековне угарске окупације.

Године 1996, за књигу Илије Петровића *Војводина Српска 1918*, на више места (на петнаестак страна) пише се о Игњату Павласу и његовом доприносу ономе што је у историји забележено, али и много деценија прећуткивано, као непосредно присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 1918.

Крајем деведесетих година, др Милан Бреберина, професор на Медицинском факултету у Новом Саду, управник Онколошке хирургије у Институту у Сремској Каменици, иначе члан Планинарског друштва „Поштар”, подстакнут „открићем” да ни најактивнији његови планинарски савременици у Новом Саду нису ништа знали (или су знали тек понешто) о раду новосадских планинара пре Другог светског рата, а поготово нико ништа није знао о почецима планинарства у Фрушкој гори, заинтересовао се за тему и упустио у истраживање. Наишао је, тако, и на име др Игњата

Павласа, који није био „само први председник првог планинарског друштва у Новом Саду, него и човек најширег формата, посвећен јавном друштвеном раду без материјалног интереса”. Кључни резултат те потраге био је предлог да се 75. годишњица Планинарског савеза Војводине обележи именовањем једног од врхова Фрушке горе по др Игњату Павласу. Предлог је прихваћен, те је 26. новембра 2000. године на другом по висини врху у Фрушкој гори (531 m), у међувремену названом ПАВЛАСОВ ЧОТ, откривено спомен-обележје (кенотаф) у виду камене пирамиде.

Наредне године, 2001, део некадашње Улице Жарка Зрењанина (између Дунавског парка и Спомен-дома краља Александра) у Новом Саду добио је назив Улица др Игњата Павласа.

То су, дакле, најосновнији подаци о др Игњату Павласу и о његовом помињању у времену док се историографија у Србији упорно односи потцењивачки према улози личности у историји.

Деловање др Игњата Павласа. Др Игњат Павлас био је врло значајна фигура у јавном животу Новог Сада и Војводине Српске током последње године Великог рата и између двају светских ратова, а у пословима везаним за присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, новембра 1918, једино његова улога може бити упоредива с улогом Јаше Томића (1856-1922). Бавимо ли се тим видом његовог деловања, не можемо избећи потребу, и обавезу, да кажемо и коју реч више о општим војним и политичким приликама у том времену.

Најпре, у току припрема за рат, јула 1914. године, Аустроугарска је започела праву хајку против свих оних за које је веровала да јој нису довољно одани, да према Србији показују било какве симпатије, или да своју будућност виде изван оквира Хабзбуршке монархије. Како каже Милада Паулова (1891-1970), Чехиња, слависта и византолог, „Срби су морали да окају своју српску народност, као народ, сви без разлике, и то губитком свега што нешто значи за човека: породичне среће, личне имовине и грађанских права”. И у Војводини Српској, као и по свим јужним српским провинцијама, почела су хапшења, интернације, прогонства и сви могући облици лишавања слободе и слободног кретања. По Новом Саду, на дан објаве рата, излепљен је проглас аустроугарског цара Фрање Јосифа (1830-1916) о „казненој експедицији” против Србије, а на Житном тргу (данас: Трг Марије Трандафил), пред постројеном војском и масом позваног грађанства, проглашено је увођење преког суда. Новосадска регимента одмах је положила заклетву и потом кренула на фронт. За њом, кроз Нови Сад пошао је на Србију и највећи број аустроугарских војних јединица.

Већ 3. августа обустављен је рад свих српских установа: Српске читаонице, Српског сокола, Занатлијског кола, Трговачке омладине, Певачког друштва „Невен“, а дан касније листови *Застава*, *Браник* и *Српство* престали су да излазе. Ухапшен је и интерниран већи број виђенијих људи у граду...

У таквим условима, било је разумљиво што је јавна делатност српских људи, не само у Новом Саду већ и по свим јужних крајевима Аустрије и Угарске, била потпуно онемогућена.

„Хранићемо птиће ждраловиће”. Све тако било је скоро до самог краја 1917. године, „кад је рат утрошио последње снаге” и када је, у тешкој несташници хлеба, српском народу из Босне и Херцеговине запретила глад. Суочени са једним од „јахача апокалипсе”, многи су отуд кренули пут Славоније и Хрватске да тамо потраже спас. Бригу о њиховом прихвату и размештању најпре је преузео један српски одбор у Загребу, да би се 14. децембра исте године у тај племенити подухват укључио и тринаесточлани новосадски Средишњи одбор за Бачку, Банат и Барању. Председници тог Одбора били су Зорка Лазић (1878-1948), кћи Стевана Милетића, синовца Светозаровог, а жена Симе Лукина Лазића (1863-1904), новинар и национални радник, и др Коста Хаџи (1868-1942), адвокат, а секретари Јелена-Ека Остојић (1885-1970), кћи Симе Поповића (1846-1921), црногорског војводе „од пера”, родом из Доњег Товарника, у Срему, а жена Тихомира Остојића (1865-1921), секретара Матице српске, и др Игњат Павлас. Остали чланови били су: Ђорђе Велић (1872-1934), свештеник, Меланија Стакић (1870-1952), Душан Монашевић (1880-1952), трговац, Евица Павковић (1878-1933), Даница Томић (1886-1936), домаћица, Милица Томић (1859-1944), жена Јашина, новинар и политичар, Мита Ђорђевић (1862-1950), педагог и публициста, Душан Марковић (1886-1920), трговац, и Јоца Јовановић, свештеник.

По повратку из интернације, на самом почетку 1918. године, Одбору се прикључио и Јаша Томић, политичар и новинар, оснивач и предводник Српске народне радикалне странке, управник и главни уредник новосадске *Заставе*, како га на самом почетку биографске одреднице представља *Енциклопедија Новог Сада*, уз додатак да је био „осуђен на робију због убиства политичког противника Мише Димитријевића”.

Наиме, чим се Јаша крајем 1884. године оженио Милицом Милетић, кћерју Светозара Милетића (1826-1901), и убрзо после тога преузео уређивање *Заставе*, на њега су кренули напади политичких противника окупљених око Милоша-Мише Димитријевића (1846-1890), уредника новосадског листа *Браник*. Сукоб је дошао

до врхунца када је, децембра 1889. године, објављено једно писмо у коме је Милица, својевремено, замерила свом тадашњем вернику Александру-Шандору Петровићу што одлаже венчање. Стајући у женину одбрану, Јаша је покушао да сукоб најпре изглади Димитријевићевим извињењем, па двобојем, а када ни на једно ни на друго није добијен одговор, узео је правду у своје руке и 4. јануара 1890. године (на Туциндан), на новосадској железничкој станици, ножем убио Мишу Димитријевића. Због тога, Јаша је најпре био осуђен на доживотну робију, потом му је казна смањена на затворску казну од петнаест година, да би, на крају, трећестепени суд казну свео на шест година. (За Јашу, значајну моралну подршку представљала је и петиција којом је око три хиљаде жена-Новосаткиња тражиле његово ослобађање, јер је он тим чином бранио част своје жене). По изласку из затвора, Јаша се у јавности није превише појављивао, али се својих политичких погледа није одрекао. Ван сваке сумње, њему се, као политичару, у велику заслугу мора уписати што је, иако до тада следбеник социјалисте Светозара Марковића (1846-1875), на време схватио да интернационалистичке позиције те нове идеологије не могу служити интересима српског народа: „Брзо смо се отресли опсене и нисмо више дозволили да нас воде социјалисти других народа”.

Новоформирани Одбор одмах је упутио проглас у сва војвођанска места тражећи помоћ за невољнике. „Крв ваше крви, они са којима заједнички мислите и осећате, измучени глађу напаћене душе, према којој страшна смрт већ грчевито пружа своју косу, у самртним мукама, горку поруку шаљу вам, браћо и сестре! Студени ветар, који немилостиво бије оронуте домове глађу изнурених мученика бесни и око вас, те вам преноси јаук жена, многу исплакану сузу њихову, цвиљење невиних деце, која са склопљеним ручицама вичу према вама: помоћ, помоћ!”

Пошто је од власти добијена сагласност за такво деловање, новосадски Одбор позвао је „синове и кћери српскога народа у Бачкој, Банату и Барањи да журно саставе у своме месту одборе за смештање Босанско-херцеговачке деце и за потпомагање Босанске сиротиње, те да ти одбори у народу попишу све, који желе примити децу или старије на исхрану и негу”.

Иако је загребачки Одбор поручивао да се деца могу смештати на подручју целе Угарске, поједине жупаније сматрале су да без посебне дозволе угарске владе таква делатност није могућа. Тако је, на пример, 18. фебруара 1918. године Добротворна задруга Српкиња из Сомбора обавестила да се тамошњи велики жупан противи њиховој активности, пошто му влада још није дала одговарајућа упутства. Само пет дана касније, владика темишварски

Георгије Летић (1872-1935) известио је да је коначно добио дозволу за смештај деце у том крају. Наредних дана таква је сагласност дата и у Торонталској жупанији (у Банату), а тек 4. августа јављено је из Загреба да је и велики жупан сремски наредио „да се за исхрану ове деце такође издају оброци”.

А када су уклоњене све административне препреке, велики дејчи транспорти кренули су ка спасењу. Неволњика је било толико да је 30. јуна 1918. године, обраћајући се „Пријатељима Српскога Народа”, српски пододбор из Загреба обећао: „Хранићемо птиће ждраловиће / Наше племе изгинути неће”. Тај нови позив за помоћ уверавао је све оне који имају да је „на вама данас, да спасете део живе отаџбине наше. Бог вам је дао добро, и не знате за зло. Ни сама фронта није тако страшна, као смрт од глади, која нам узме на хиљаде деце, будућности наше. Босна, Херцеговина и Далмација осећају највећу несрећу рата и умирања. Сваки племенити пријатељ народа нашег наћи ће у свом сретном дому место, да заштити и отхрани гладно српско дете. Деце има нејаке до седам година, деце за занат, трговину, за школу. Молимо поверенике месних одбора за намештање српске деце, да нађу што више српских домова, који би примили децу на прехрану, занат, трговину и школу”.

Према подацима одбора у Новом Саду и Загребу, „само у Бачкој, Банату и Барањи и другим крајевима тадашње монархије (смештено је) у округлом броју 10.000 српске православне деце”.

С јесени 1918. године, очекујући да ће сва та деца остати у смештају и током наредне зиме, новосадски Средишњи одбор препоручио је свим месним одборима да се „већ сада побрину за одело и обућу смештене деце”.

С пролећа 1919. године, највећи број ове деце вратио се у свој завичај. Доста њих остало је у Војводини Српској, у школи и на изучавању заната, да би се ту касније и скућили. Није био ни мали број девојака које су се ту и удале.

Сва преписка Средишњег одбора у вези са смештајем ове деце ишла је преко адвокатске канцеларије др Игњата Павласа.

Војводина Српска у сусрет ослобођењу. Почетком јесени 1918. године политичке прилике у Угарској све више су се драматизовале, а у Средишњем одбору за прихватање деце у Новом Саду, тој превасходно хуманитарној организацији, постепено је сазрела и политичка мисао о потреби да Војводина Српска спремно дочека скоро ослобођење.

Кључни носилац те мисли био је Јаша Томић, који се, паралелно са хуманитарним радом, бавио и темама од интереса за најско-

рију будућност Војводине Српске. Од осталих чланова тог одбора, Томићеву политичку логику прихватили су Ђорђе Велић, Душан Монашевић, Игњат Павлас, Мита Ђорђевић, Душан Марковић и Јоца Јовановић. Они су били језгро будућег Српског народног одбора у Новом Саду, коме је од самог почетка припала водећа улога у остварењу политичке замисли о присаједињењу Војводине Српске Краљевини Србији и који је обједињавао и усмеравао деловање свих српских и буњевачких народних одбора по Банату, Бачкој и Барањи. Припремне седнице за стварање Одбора држане су у адвокатској канцеларији др Павласа, у Дунавској улици 10 (на спрату), а кад је Одбор конституисан (3. новембра 1918), Јаша Томић изабран је за председника а др Павлас и Аркадије Варађанин (1844-1922), педагог и јавни радник, за потпредседнике. (Само шест дана касније, 9. новембра, Томић је поднео оставку на председничко место, пошто је изабран за политичког референта Српског народног одбора).

Мада Славко Жупански (1880-1959), адвокат и политичар, за књигу Александра М. Станојловића, *Петровград (Велики Бечкерек)*, објављену у Петровграду (Зрењанину) 1939. године, пише да је, заједно са Живком Терзиним, трговцем, отпутовао у Нови Сад и да је тек на њихово „наваљивање сазвата још истог дана једна конференција у канцеларији др Игњата Павласа којој су, сем нас двојице Бечкеречана, присуствовали још Јаша Томић, Мита Клицин (1869-1943), др Павлас, прота Вељић, Мита Ђорђевић и још неколико угледних родољуба”, те да је на том скупу „решено да се оснује у Новом Саду српско Народно веће и да исто веће, као централно српско Народно веће за Војводину (сем Срема), отпочне рад око револуционарног организовања нашег живља”, питање је да ли је било баш тако.

Наиме, равно десет година раније, Мита Ђорђевић у *Сјоменици ослобођења Војводине* (1929) пише о томе сасвим друкчије, нешто са чим је Славко Жупански морао бити упознат још тада и што је морао имати у виду када је написао оно што је написао о стварању „спорног” органа. Ђорђевић, дакле, казује да је „с јесени 1918. године”, на једној од седница онога хуманитарног одбора, парох новосадски Ђорђе Велић рекао „да је време, да се почну чинити прве припреме за организовање одбора, који би водио бригу Срба Новосађана у оном тренутку, кад се буде Аустроугарска војска повлачила, а месна Мађарска управа и њена Народна стража буде губила власт из својих руку... С почетка било нас је седморица. Састајали смо се свако вече после вечере. Сваког дана долазило је на састанак по један и двојица више, док није број нарастао на 24, да нас више није могло стати у једну собу. Биле су

ово формалне седнице, али још нису имале претседника и секретара, нити се водио записник...

Једном приликом известио је Јаша Томић, да је 27. октобра био на састанку у Суботици, где је био скуп виђенијих људи из неких места Баната, Бачке и Барање. Ту се договорило о том, да се у Новом Саду образује Српски Народни Одбор као средишња управа наших покрајина, а по свима местима народни одбори, који ће у извесном моменту преузети власт у своје руке.

Из разних места долазили су у Нови Сад на седнице сад већ привременог Српског Народног Одбора; долазили су по упутства, како да организују одбор, народну стражу, да купе добровољне прилоге и др. Били су једном из Великог Бечкерека Д-р Славко Жупански, адвокат и Живко Терзин, трговац, који су однели инструкции за Банат”.

Како је 30. октобра саопштена одлука угарске владе да њена војска положи оружје, маџарским војницима само је преостало да напусте дотадашње своје фронтове, да се „спакују” и почну да „напредују” према својој дотадашњој позадини. У том повлачењу, многи од њих пролазили су кроз Нови Сад и ту, 2. новембра, „распуштени” угарски војници, растерећени страха од онога што им се могло десити на ратишту, почели су да неконтролисано пуцају по граду. Са таквим се неприликама и рачунало у Српском народном одбору, јер је још на једном од првих састанака решено да се у граду формирају српске народне страже.

Ван сваке сумње мора бити чињеница да постојање једног српског политичког тела у Новом Саду није била тајна, пошто је тога 2. новембра велики жупан новосадски Бела Матковић позвао др Павласа и замолио га „да Срби ради одржања реда организују Народну стражу, а од њега добиће оружје”. Понуда је прихваћена без двоумљења. (Како се велики жупан Матковић више не помиње у новембарским дешавањима везаним за политичке и административне промене у Новом Саду, а у записнику са седнице Проширеног Савета града Новог Сада одржане 25. фебруара 1919. године, на 11. страни, стоји да се десет дана раније он налазио „изван наших граница”, лако би могло бити да је он из Новог Сада избегао још пре доласка српске војске).

У непосредној вези са тим договором (можда и као његова непосредна последица), 3. новембра одржан је велики српски збор на Салајци, делу Новог Сада, у дворишту тамошње основне школе. Збору је присуствовало око 2.000 грађана, председавао му је др Павлас, а главни говорник био је Јаша Томић. Павлас је тада обнародовао да у Новом Саду делује Српски народни одбор, после чега је приближно петсто млађих људи одабрано за рад у ново-

формираној Народној стражи. Будући народни стражари одмах су отишли до градске куће да преузму лично наоружање, а сутрадан су у Николајевском храму (заправо у порти) положили заклетву да ће поверену дужност обављати савесно.

У поменутом записнику са седнице Проширеног Савета града Новог Сада, о формирању Српске народне страже сачувано је сведочанство чији један мањи део преносимо:

„Првашња безопасна пуцњава у знак радости, да је крај рату, преврже се у нападачки став, када стражари такође напустише своја места и стадоше развлачити војничко имање, које им је била дужност чувати, те се размахну на све стране плачкање и отимање, које се пренесе и на приватну својину.

Ондашња управа нашега града са ослабљеним градским редарством ослањала се дотле на војничку организацију ради очувања грађанског поретка, а када се ова расу као паучина, те се прва одрече и династије и старе државе, покушала је да организује грађанство за самоодбрану саставивши Мађарско Народно Веће са Мађарском Народном Стражом, који се показаше слаби за одржавање реда, јер пред опасношћу српске војске са солунског фронта војници бивше Аустро Угарске монархије склањаху се у даље крајеве од Дунава, а стража остаде само на неугој деци из средњих школа, која ствараху и сама више нереда него реда. Једне опасне историјске ноћи располагао је бивши редарски капетан Пајерле свега са 15 таквих младића за одржавање реда у целом граду. Тада у опасности од опће анархије обратио се је први пут са поверењем Србима Новосађанима за помоћ, који се на први позив у двојним соколским редовима појавише пред градском кућом у броју од 800 озбиљних људи и грађана. Одржан је народни збор у ратарском крају и организована је Српска Народна Стража као орган Српског Народног Одбора.

Власт је заједно са осталим грађанством још два дана оклевала да тој организованој снази преда оружје у руке и своју судбину. Но пред све јачом анархијом морала је најзад поустити, јер је оружје и иначе лежало по улицама и услед немоћи власти све више долазило у непозване руке. Тада је Српска Народна Стража добила оружје, организовала се, наоружала и 5. новембра већ је имала уређену дневну запосвест са 16 размештених стражи од по 20-30 људи...

Но и поред свега напора Српске Народне Страже грађанска би се наша анархија услед похлепе за плачком била тешко задржала, да није пристизало бивших српских заробљеника на хиљаде и међу њима војника свиклих правом војничком запту и поштењу. Њима имамо да захвалимо сав даљи ред, јер кад се појавише прве шајкаче на градским оборима, одма је престало плачкање и отимање, а завладао је ред пун зазора, што је све наше грађанство признало и дахнуло душом, кад је видело праве и обучене чуваре реда...”

Истога дана, (3. новембра) Српски народни одбор одржао је своју прву јавну седницу у великој дворани Матице српске, на централном градском тргу (на данашњем празном простору наспрам Танурџићеве палате). На тој седници усвојен је проглас чији је кључни став „да сваки народ има права сам одређивати својом суд-

бином”, што је у овдашњим српским пословима значило да што пре треба створити услове „да дође до слободно изабране српске народне скупштине, која ће моћи одлучивати међу нама Србима у Угарској о правој жељи Српског Народа”. Дотле, одузето је право свим општинским и жупанијским органима да одлучују у име српског народа, „јер је састав тих тела неправедан и назадан”, а раније изабрани српски посланици ионако су изгубили право да говоре у име српског народа. „То им не допушта ни насиље, ни неправда, ни подмићивање што гледасмо приликом њихових избора”.

Остављена је и могућност да се Одбор прошири новим „лично-стима из народа чим овај проглас потпишу, јер су о том већ вођени преговори”. Такође, са сигурношћу се рачунало да ће у Одбор ући и представници „осталих Јужних Словена”, а врата за сарадњу нису била затворена ни „заступницима осталих народа”.

И треба овде додати да су „за време неколико последњих седница одборских у канцеларији Дра Павласа новосадске госпође и госпођице шиле и спремале српске тробојне заставе, које ће једнога дана осванути на нашим кућама”.

Иначе, Српски народни одбор радио је у седницама и по секцијама. Бавио се организовањем здравствене службе и уређењем болница, прикупљањем новчане помоћи и других добротворних прилога, економским и финансијским пословима, а преузео је на себе да организује прихват, размештај и снабдевање бројних српских повратника из заробљеништва и интернације. Посебну секцију чинио је уреднички одбор *Српског листића*, тек покренутог гласила Српског народног одбора.

Др Павлас био је члан Секције за финансијске послове и члан пододбора „за спремање Изборног Реда и предлога за Велику Народну Скупштину”.

Петорица повереника: Јаша Томић, адвокати др Радивој Стратимировић (1881-1921) и др Александар Моч (1883-1952), трговац Лаза Миросављевић (1876-1938) и синдикални активиста Душан Тушановић, били су задужени да одржавају контакте са цивилним властима у немачким, угарским и аустријским војним командама чије су се јединице, после повлачења из Србије, и даље задржавале у Новом Саду или су се у нeredу кретале по Бачкој и Банату. У поменутом повереничком „тиму” нема др Павласа, али је наредних дана баш он, заједно са потпоручником Бошком Павловићем (1892-1946), повратником из аустроугарског заробљеништва у Араду (Румунија), који је, у договору са Српским народним одбором, у Новом Саду формирао српску војну полицију, заступао српску страну у преговорима са Маџарима и Немцима. Посебно значајан био је напор српских преговарача да немачку војну ко-

манду приволи да, пре повлачења свих јединица затечених у Новом Саду, мостове на Дунаву сачува од било каквог разарања.

Ипак, припреме за сазив и одржавање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена из Бачке, Баната и Барање биле су један од најзначајнијих послова Српског народног одбора у Новом Саду.

Бошко Павловић у новембарским збивањима. Малочас поменути Бошко Павловић (о чијем ће животном путу подробније бити писано на странама 55-90. ове књижице) имао је врло запажену улогу у времену док се новосадски Српски народни одбор припремао да преузме власт не само у Новом Саду већ и у Бачкој, Банату и Барањи. Павловић, рођен у Јајцу 1892, књиговођа и банкарски чиновник, војни рок служио у школи резервних официра аустроугарске војске, децембра 1913. године пребегао је у Србију „из патриотских разлога”. Кад је постало очигледно да ће Аустроугарска ући у рат против Србије, крајем јула 1914. пријавио се у српску војску као добровољац; на дужност је распоређен са чином наредника, да би већ 13. октобра исте године био унапређен у чин потпоручника.

У окршају са Бугарима, 19. октобра 1915. године, био је рањен и заробљен. После више од две године проведене у ропству, у Бугарској, предат је Аустријанцима, чији га је преки војни суд у Београду, због тога што је пребегао у српску војску, осудио на смрт. Према једној каснијој сопственој изјави, после интервенције шпанског посланика у Пешти и холандског у Софији, изведен је пред редовни суд, такође у Београду, и тамо му је казна измењена у временску, на петнаест година робије; казну је издржавао у Араду. У ноћи између 29. и 30. септембра 1918. године, са једном групом осуђеника успео је да разоружа затворску стражу и отме јој осам пушака и један митраљез. Са још четрнаест бегунаца стигао је до Суботице, где се крајем октобра прикључио транспорту од око хиљаду и по српских повратника из мађарског заробљеништва и, на путу према Београду, 4. новембра приспео у Нови Сад.

Будући да је новосадски Српски народни одбор преузео на себе да организује прихват, размештај и снабдевање бројних српских повратника из заробљеништва и интернације (док се не створе услови за њихов прелазак у завичај), није се могло десити да Павловић не ступи у контакт са његовим представницима на новосадској железничкој станици. Српски народни одбор с разлогом је бринуо о прихвату српских повратника из интернације или заробљеничких логора, јер је, између осталог, тада владала епидемија шпанске грознице. Како то стоји у *Споменници ослобођења Војво-*

дине, „многи српски заробљеник нађен је на новосадској железничкој станици у вагону већ мртав, а многи са компликацијама грипа”. Није била реткост да неки од таквих болесника умру и пре но што стигну до болнице, на улици, без икаквих докумената, „да се зна, ко су, шта су и одакле су”.

Несумњиво, ту је, на железничкој станици, и договорено да потпоручник Павловић, као најстарији по чину међу повратницима, од дела тих људи образује војну полицију и помоћу ње у граду Новом Саду и околини успостави ред, те да грађанству обезбеди личну и имовинску сигурност. Новосадски Српски народни одбор приписао му је у заслугу што је снагом своје „Краљевске српске војне полиције”, у међувремену нарасле на око три хиљаде војника, приморао команданта дванаест немачких чета (стационисаних у Петроварадину и Новом Саду) да своје јединице повуче из Новог Сада ка северу, пешице а не возом, како је намеравао.

Или, како то пише потпоручник Павловић, он је 7. новембра, заједно са др Павласом и варошким великим капетаном Нандором Пајерлом, посетио команданта (пуковника по чину) преосталих немачких снага и поставио му услов да „имају одмах све мине, које су поставили под мостове... одстранити и нешкодљивим учинити... све своје страже са мостова и мостобрана... повући и исте у исправном стању... предати”, а сви немачки војници морају се до 8. новембра ујутру повући према северу, „пешке а не већ спремљеним композицијама возова”.

На Митровдан, са својим полицајцима он је од немачке војске преузео оба моста између Новог Сада и Петроварадина.

О истој тој ствари, у записнику са седнице Проширеног Савета града Новог Сада одржане 25. фебруара 1919. године пише да је „8. новембра на дан Влм. Димитрија у поноћи посела српска заробљеничка војска под командом потпоручника Бошка В. Павловића сва звања и примила преко Народног Одбора власт над градом, пошто је потпоручник Павловић после подне тога дана изнудио од немачког капетана предају оба моста на Дунаву уз личну гаранцију... Др. Игњата Павласа... да ће немачке чете до 8 часова другог дана имати обезбеђен слободан одлазак” према северу.

У Павловићевом персоналном листу, установљеном непосредно по окнчању ратних операција, записано је да је од 17. до 27. октобра 1918. године (по старом календару), до доласка српске војске, у Новом Саду обављао дужности команданта српских трупа, управника Краљевске српске војне полиције и команданта места.

Својом наредбом од 26. маја 1926. године, командант Прве армије похвалио је поручника Павловића што се „у главном, његовом одважношћу и умешношћу успело да Немци брзо напусте

Нови Сад, да мост на Дунаву не буде порушен, да се српски војници, који су се враћали из ропства знатним делом задрже, формирају у органске јединице, да се помоћу њих појача безбедност и да се створи могућност за даљи рад и напредовање српских трупа на север од Новог Сада”.

О свему томе, сам Павловић оставио нам је један опширнији запис (настао месец дана касније, 5. децембра) и у њему, на помало самохвалан начин („сав мој труд потицао је из властите иницијативе али све то ипак не би било могуће извршити, да од Српског народног одбора и српске народне страже нисам у свему тако својски помаган”), представио своју улогу у свим тим збивањима: наоружани српски војници обезбеђивали су не само Нови Сад него, према тражењу Српског народног одбора, и околна места. Са знајемо из тога записа да су 6. новембра запоседнути железничка станица, електрична централа, плинара, аеродром на Југовићевоу, пристаниште и зимовник, те да је обустављено покретање шинских возила, бродова и шлепова. Седмог новембра, да би се спречило минирање обају мостова између Новог Сада и Петроварадина, договорено је са командантом немачких јединица да уклоне мине постављене испод мостова, шлепова и магацина, да се његове јединице (изузимајући око 150 рањеника, за које је дата посебна железничка композиција) пешице повуку из Новог Сада. Ноћу између 8. и 9. новембра запоседнути су пошта и телеграф, Народна банка, гранична полицијска станица, варошка кућа и још неке јавне установе.

Иако све те активности не би могле бити предузимане без сагласности или знања Српског народног одбора, занимљиво је да Павловић помиње др Павласа само када се бави преговорима са немачком командом о повлачењу немачких јединица из Новог Сада. То, с једне стране, а са друге, *Сјоменица ослобођења Војводине* именује све поверенике задужене „да опће и преговарају с властима и војском аустроугарском и немачком, уколико се није још кренула из Новог Сада”, али др Павласа, који је имао кључну улогу у свим подухватима о којима Павловић пише, рекосмо, није био међу њима. Војном силом јесте командовао Павловић, али је „фирму” свему томе морао дати новостворени цивилни орган у Новом Саду, чије је ставове заступао др Игњат Павлас.

За заслуге стечене у Новом Саду, Павловић је од Српског народног одбора добио златни сат са посветом.

Српска војска улази у Бачку, Банат и Барању. Павловић пише да му је 7. октобра уручен допис Српског народног одбора којим се умољава српска Врховна команда да српска војска што пре

запоседне Банат, Бачку и Барању. Овај му податак можда и није најсигурнији, пошто је још 5. новембра увече једно петочлано изасланство Српског народног одбора из Новог Сада, на челу с Игњатом Павласом, његовим потпредседником, дошло у Београд, у Дунавску дивизију, и затражило војну помоћ у сређивању прилика у Новом Саду и околини. Тамо се од Павласа могло чути да је власт Српског народног одбора била доста лабава, чак и у Новом Саду а немоли у унутрашњости. У Петроварадину се тада налазило још десетак хиљада немачких војника, али се веровало да ће се отуд повући већ наредног дана. „Повлаче се у реду и кажу да неће рушити комуникације ако их нико не сустигне (што ће рећи да српска војска не би требало да улази у сукоб са њима – ИП)... У Угарској је потпуна анархија. Војске више нема. У Осеку је све спремно за дочек српске војске. Сва територија до Осека слободна је. Услед немања власти неред се свуда шири”. Око две хиљаде српских војника задржано је у Новом Саду на повратку у отаџбину, а Немци их не дирају. Све у свему, изасланство је проценило да је „нежно да што пре дође наша војска и уведе ред, јер је анархија на прагу”.

По договору, истом лађом коју је делегација користила за долазак у Београд и за повратак, упућено је у Сремске Карловце десет официра и тридесет подофицира, „где ће од приспелих српских војника из ропства комбиновати један цео батаљун” и, потом, старати се о одржавању реда „до одласка Немаца”. Међу њима, најстарији по чину био је мајор Војислав Бугарски (рођен 1877, у Ратковићу, код Рековца, умро после 9. новембра 1938) највероватније послат циљно: будући да по Бачкој и Банату то презиме није баш ретко, веровало се да ће он за војвођанске Србе бити пријемчив по „завичајној линији”, те да је најбоље да се на челу војне јединице која ће се старати о реду (и бити нека врста ослободиоца) нађе неко за кога војвођански Срби могу помислити да је „њихов”.

Пошто су се и преостали немачки војници повукли из Петроварадина и Новог Сада, јединица коју је Војислав Бугарски у међувремену формирао у Сремским Карловцима, могла је кренути у поход на север, преко Дунава.

Дотле, у вечерњим сатима 8. новембра, уз најаву да ће у току наредног преподнева у Нови Сад стићи српска војска, Српски народни одбор преузео је градску управу новосадску у своје руке. Остављајући градском магистрату да до даљег отправља редовне послове, с тим што је у свако одељење делегирао по једнога свог члана, Одбор је могао обзнанити „да је у граду и околини завлада сигурност и безбедност и да нема основе никаквој бојазни од Несрба, нити туђинске војске”.

А на појутарје Митрова дне, 9. новембра у 10 часова, у Нови Сад ушли су Коњички ескадрон и једна група официра која је, на челу са мајором Војиславом Бугарским, и у Петроварадину, у пролазу, формирала јединице за одржавање реда. Овај догађај забележен је у *Српском листу*, у броју 4. од 28. октобра/10. новембра 1918. године као „вечито значајан славан дан... (када) је победоносна славна српска војска свечано ушла у Нови Сад”. У највећем делу, тај текст гласио је:

„Одушевљење и радост, којом су Срби Новосађани дочекали српску војску, не може се описати. Овај опис је само врло бледа слика онога, што смо доживели. Српска војска је у свом наступању тако брзо дошла у Нови Сад, да Народни Одбор није ни имао времена, да спреми јунацима нашим свечан дочек. Па ипак, кад се ноћас прочуло, да долази српска војска у Нови Сад, сав је српски Нови Сад скочио на ноге, да дочека и поздрави ове несравњене хероје, који су у незадрживу победничком полету, хитајући да очисте своју милу, напаћену мајку Србију од тлачитеља, за педесет дана превалили пут од преко 800 километара, силно гонећи пред собом потученог непријатеља. Још никад од постанка свога није Нови Сад имао овакових дана. Непрегледна множина свечано расположених Срба, Хрвата, Словака и Руса новосадских и петроварадинских стисла је пут, којим ће проћи српска војска до пред Матицу Српску, где ће председник Народног Одбора Јаша Томић да поздрави српску војску. Сваком се сијала неизмерна радост на лицу, што је и Нови Сад дочекао светли дан овај, кад ће и овамошњи наш народ моћи да прими у загрљај осветнике Косова и Сливнице, поборнике великих демократских начела, која данас завладаше светом.

Рано ујутро изишао је сав Нови Сад на улицу. Први пут после многих десетина година окитише се куће у Новом Саду српским тробојницама. Дуж пута од паробродске станице па према Дунавској улици и даље Главном улицом до Матице Српске (данашњом Змај-Јовином, до Трга слободе, испред слободног простора наспрам Танурџићеве палате – ИП) слегао се силан народ чекајући српску војску. Ред је био примеран, мада не беше полиције: Сваки је сам себи био редар. С обе стране пута код моста на паробродској станици поставили су се ученици и ученице српских средњих и основних школа, у бело обучене девојке наше, које су држале пуне руке јесењих ружа, које су спремиле, да тим цвећем обаспу српске јунаке. Чланови Српског Народног Одбора под предвођењем свога потпредседника дра Игњата Павласа, изиђоше на паробродску станицу, а у то прође мостом у Петроварадин и народна коњичка бандерија: преко 400 коњаника на добрим коњима, окићени пешкирима и ћилимима, да се тамо за дочек поврстају дуж шеталишта на петроварадинској дунавској обали. Чланови Народног Одбора поставили су се на прагу моста.

Било је око 11 сати пре подне, кад се из Петроварадина помоли колоне српских ратника. Заталаса се онај силни свет и свако је недахнимице чекао, кад ће стићи на земљиште Новог Сада. Не потраја дуго, а опазисмо, где се у лаганом свечаном ходу указаше чланови петроварадинског Народног Одбора са г. већником Миланом Видманом на челу, а за њим се указа на коњу импозантна, јуначка појава заповедника овога одељења српске војске, мајора Војислава Бугарског. Пред њега (на средини моста – ИП) ступи наш суграђанин Сава Стојковић, те преда у име Новосађана

мајору дивно украшену српску тробојку, којом се јуначки мајор одмах окити; предадоше му и венац лепог јесењег цвећа, који мајор такође метне на себе. Исто тако су искићени и његови официри.

Кад је мајор Бугарски дошао до чланова Народног Одбора, поздравио га је потпредседник др. Игњат Павлас у име свештенства и грађанства новосадског неколиким речима.

Затим се све крену у Нови Сад. Напред су ишли чланови петроварадинског и новосадског Народног Одбора, за њима командант овог одељења као претходница јуначке српске војске, мајор Војислав Бугарски, а за њим одељење српске коњице, па онда пешадија. На мајора и његове официре и војнике осу се силно цвеће, урнебесни радосни усклици српској војсци, Краљу Петру, престолонаследнику Александру, принцу Ђорђу, Француској, Енглеској и Америци проламали су ваздух; многи су плакали од радости гледајући ове српске јунаке, како озбиљна лица иду за својим командантом. Праћени тако радосним, одушевљеним усклицима пролазили су ови заточници слободе Дунавском улицом и Главном улицом. У Дунавској улици појави се лепо уоквирена слика Њ. В. краља Петра. Кад народ угледа краљеву слику, коју два војника високо уздигнуту ношаху на челу колоне, народно одушевљење достиже врхунац.

Пред Матицом Српском се мајор Бугарски на челу својих војника заустави. На балкону се Матичину дотле искупише чланови Народног Одбора на челу са својим председником Јашом Томићем. Настаде свечана тишина. Јаша Томић је ту мајора Бугарског и српску војску поздравио... одушевљеним говором.

...Бурни усклици: Здраво! Добро нам дошли, браћо! загрмише из много хиљада раздраганих груди и стишали су се тек онда кад се даде народу знак, да мајор Воја Бугарски хоће да одговори на поздрав председника Народног Одбора, који је говорио из срца целог оностраног српског народа... У свечаној тишини почео је г. мајор да говори. Говорио је онако, како само српски официр и прекаљени ратник може да говори. Веома нам је жао, што тај маркантни, језгровит говор за сада не можемо од речи до речи да донесемо, јер га у оној стисци нисмо могли бележити, али језгра говора г. мајора Бугарског беше ово:

По одређењу Врховне Команде Њ. В. краља Петра, долази овамо да успостави мир и ред међу свима оним, који реда и мира желе. С поносом истиче, да је српска војска срушила Аустрију, на чијим се рушевинама ствара слобода народима. Српска војска није пљачкашка, то је војска која шири културу, која доноси грађанима мирни и културни развитак. Сви они који желе да раде, наћи ће у српској војсци свога искреног потпомагача..."

Са тим у вези треба истаћи да је 10. новембра и маџарски лист *Újvidéki Hírlap*, у уводном чланку, „донео поздрав српској војсци и у приказу врло исцрпан и симпатичан опис уласка српске војске у град”.

Тога дана, 9. новембра, заједно с Јашом Томићем и Митом Клициним, др Игњат Павлас учествовао је у раду српско-буњевачког Одбора Социјалдемократске странке у Угарској, а расправа „о начелу самоопредељења народа” (ојачана чињеницом да се српска војска већ налази у Новом Саду) навела је поверенике ове Странке да се прикључе политичкој акцији новосадског Српског

народног одбора усмереној на присаједињење Војводине Српске Краљевини Србији.

Дванаестог новембра, на новосадској обали дунавској др Игњат Павлас дочекао је команданта Дунавске дивизије и њеног команданта Драгомира Милојевића (1874-1942), као и припаднике 8. пешадијског пука на челу са командантом, артиљеријским потпуковником Душаном Тодоровићем. Истога дана, пуковник Милојевић пренео је, формално, сву цивилну власт у Новом Саду на Српски народни одбор, а дан касније, 13. новембра, због тога што су у вођењу јавних послова исказивали пасиван отпор, сви затечени челници појединих граских служби били су смењени, а на њихова места постављена су лица блиска Српском народном одбору или његови чланови.

Примирије. Једанаестог новембра, у српску Врховну команду стигла је депеша из Новог Сада којом изасланик угарске владе извештава о спремности за наставак преговора о примирју.

Само један сат касније, војвода Живојин Мишић (1855-1921) примио је из Солуна депешу од команданта Савезничке војске:

„По заповести маршала Фоша непријатељства се обустављају од 11. новембра у 11 часова (француско време). Савезничке трупе неће прелазити до новог наређења линију постигнуту до тога дана у тај час”.

За сваки случај, преко свог официра за везу у Солуну, српска Врховна команда одмах је поставила питање да ли се обустава непријатељстава односи само на Немце или се тиче и Маџара. Официр за везу, иако му је командант Савезничке војске усмено пренео поруку да се примирје односи и на Маџаре, дао је своју поверљиву „процену ситуације”: „Пошто из Париза још нису стигли услови закљученога примирја, наређење обуставе непријатељстава не треба да нас задржава у окупацији територије, која се може извести нарочито у Банату”. По прилици, војни изасланик је ту своју процену наслонио на једно наређење команданта савезничких снага на Солунском фронту, генерала Луја Франше д’Епереса (1856-1942) од 3. новембра да „српска војска треба дакле да избаци у напред што скорије потребна одељења на све територије које су наклонене Југо-Словенском покрету, у Банат, Босну, Херцеговину, Хрватску и т. д. да би пружили руку елементима који има да се организују”.

У складу са тим, и имајући у виду поруку српског посланика у Паризу Миленка Веснића (1863-1921) да француска влада неће улазити „у никакве преговоре са Угарском”, српска војска запутила се према северу.

Српском народном одбору у Новом Саду, као средишњем за Банат, Бачку и Барању, преостало је да се окрене пословима везаним за присаједињење тих крајева Краљевини Србији.

Са ким и како. Питање да ли се Краљевини Србији прикључити непосредно или преко Загреба, односно тамошњег Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, за Србе из Баната, Бачке и Барање, за чланове Српског народног одбора у Новом Саду било је искомликовано већ и чињеницом да је једна група војвођанских демократа, окупљена око Петра Коњовића (1883-1970), Васе Стајића (1878-1947), Тихомира Остојића (1865-1921) и Душана-Дуде Бошковића (1881-1966), за свој рачун улазила у преговоре и са Народним вијећем и са српском владом. Коњовић је чак наговештавао могућност (највероватније по налогу Народног вијећа) да би у Нови Сад, зарад организовања жандармерије у Банату, Бачкој и Барањи, на подручју које је, добрим делом, већ контролисала српска војска, могло из Загреба доћи седамдесетак хрватских (аустроугарских!) официра.

Са циљем да се „евентуално и на лицу места” утиче на начин којим ће се Банат, Бачка и Барања присајединити Краљевини Србији, 17. новембра у Новом Саду, у Матици српској, на састанку најављеном као „поверљив”, нашла се једна петнаесточлана група виђених Срба из Војводине Српске, међу њима и петорица Београђана родом из ових крајева: др Богдан Гавриловић (1864-1947), математичар, ректор Београдског универзитета и потоњи председник Српске краљевске академије наука, грађевински инжењер Јован Смедеревац (1854-1920), Милан Шевић (1866-1934), философ, слависта и германиста, професор Универзитета, др Мита Лукић, професор, преводилац и лексикограф, први директор Трговачке академије у Београду, и Михаило Мика Илић.

Скуп се одржавао у сенци демократских (Коњовићевих, и осталих) покушаја да воду сврну на своју воденицу. Најпре, било је замишљено да се Одбор Југословена из Јужне Угарске, чији су оснивачи били Коњовић и Стајић, из Загреба пресели у Нови Сад и да се, наводно, стави на расположење тамошњем Српском народном одбору. Уистину, они су баратали својим уверењем да је српски министар Момчило Нинчић (1876-1949), у разговору са њима исказао расположење да се Банат, Бачка и Барања присаједине Краљевини Србији преко Загреба, иако се, по сведочењу др Милана Петровића (1879-1952), тих дана „међу нама по Новом Саду говорило да је Никола Пашић (1845-1926) одлучно за Томићеву тезу”, пошто би „директно присаједињење Војводине Србији значило јачати позицију Србије у натезањима са Загребом”. Насупрот

тој логици, долазак Стајићевог и Коњовићевог Одбора у Нови Сад требало би да ослаби стварни утицај новосадског Српског народног одбора на доношење будуће одлуке о уједињењу.

До сукоба тих двеју логика, Томићеве и Коњовићеве, морало је доћи кад-тад, а прва прилика за то указала се на управо поменутом „поверљивом” састанку у Матици српској. И Коњовић и Томић, носиоци супротстављених идеја о присаједињењу, бранили су своје ставове позивајући се на Момчила Нинчића. Коњовић, који је као делегат Народног вијећа из Загреба послат „на рад” у Војводину Српску, први се сreo са министром Нинчићем и „добрио савет, да се у Новом Саду у Скупштини изрече спајање Војводине преко Загреба”. И Јаша Томић био је у Београду нешто касније (4. новембра, заједно са др Павласом и Васом Стајићем), али је „добрио на том истом месту упутство, да Војводина изрече одмах уједињење са Београдом, односно са Србијом. Он је о томе имао у своме нотесу записку, оверовљену потписом самога министра Момчила Нинчића”. У међувремену, код Нинчића су били вршачки прота Божидар Поповић (1859- ?), Пера Милорадовић из Панчева, и још неки и, чини се, чули су исто оно што и Коњовић, који ни за црту није одступао од своје замисли да се Војводина окрене Загребу.

Томић је на то Коњовићево инсистирање реаговао толико жустро да се једном од учесника, Марку Протићу (1882-1936), свештенику из Суботице, могло учинити да ће конференција због тога пропасти. Он је, наиме, сведочио да је излаз из ћорсокака нашао Богдан Гавриловић „запретивши да неће дозволити излазак из зграде никоме ко не потпише његову редакцију оба предлога”. Та „редакција” предвиђала је да се спор изглади тако што би се у уједињење кренуло „преко Загреба, а уколико се тамо не би прогласило уједињење са Београдом, да Војвођани једнострано прогласе уједињење са Краљевином Србијом” (Marko Grlica, *Preko Beograda ili Zagreba*, Dnevni list „Danas” Beograd, 29. 11. 2013, www.danas.rs/dodaci/nedelja/preko_beograda_ili_zagreba.26.html?news_id=272045).

Пошто се инсистирало на Нинчићевим изјавама, затражено је да др Павлас „реферише” о чему се тамо стварно радило.

С разлогом је то учињено, јер се др Павлас, у друштву са Јашом Томићем и Васом Стајићем, сreo 4. новембра у Београду са српским министром Момчилом Нинчићем и, највероватније, од њега чуо да су му у посети били Коњовић и другови, да су му изложили своје „загребачко” опредељење и да се он, у начелу, није противио могућности да се присаједињење оствари и на тај начин. Како то пише Мита Ђорђевић у *Ћиоменици ослобођења Војводине* (странице 43-44), др Павлас „реферисао је поводом извиђаја, шта

је истина у исказу министра Др. Момчила Нинчића, да ли оно, што је рекао Јаши Томићу, или оно, што је рекао Петру Коњовићу и друговима. Др. Павлас уверио се, да је министар заиста рекао Јаши Томићу, да народна скупштина Баната, Бачке и Барање непосредно преко Београда ради на ослобођењу и оцепљењу од Угарске, а с друге стране, да је заиста рекао и Петру Коњовићу и др. да глас нашега народа из ових крајева пренесе загребачко Народно Вијеће у Београд и на Мировну Конференцију, због којих је навода избио неспоразум у претконференцији која је била 4. новембра у Новом Саду. Министар је зато рекао и једно и друго, да би оставио одрешене руке Народној Скупштини у Новом Саду, и о овоме отвореном питању заузме своје становиште”.

Др Павлас је овим својим сведочењем одлучујуће допринео да се страсти смире и одбаце ставови несрпски оријентисаних војвођанских демократа окупљених око Петра Коњовића и Васе Стајића, животно заинтересованих да се Срем, Банат, Бачка и Барања окрену Загребу а не Београду, те да се на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду (25. новембра 1918) прихвати став Јаше Томића о непосредном присаједињењу Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији.

После тога, Српском народном одбору (који је, за разлику од безначајног утицаја демократских политичара, представљао стварну српску политичку власт у Банату, Бачкој и Барањи), само је преостало да, у складу са својим апсолутно већинским опредељењем за непосредно присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, припреми предлог одлука за Скупштину. На другој страни, поједини демократи почели су да се хладе према Загребу, а Васа Стајић чврсто је остао уз Народно вијеће. Стајић је, заправо, остао веран свом бескрајно потцењивачком ставу изреченом у сусрету са министром Нинчићем да, за њега, Стајића, „мишљење званичне Србије није меродавно”, јер „српска влада данас јесте, сутра није”, а мисао о народном јединству преживеће и њу.

Суштина овог размимоилажења није се тицала само начина на који би Срби из тадашње Угарске кренули у присаједињење Србији, него и њихових коначних циљева: Јаша Томић и Игњат Павлас недвосмислено су били за српско уједињење, док је Васа Стајић, особа сумњивих моралних квалитета, био несрпски, чак и антисрпски, наклоњен Загребу.

Велика народна скупштина. Видели смо, прва српска војна јединица ушла је у Нови Сад 9. новембра, а мајор Војислав Бугарски, њен командант, преузимајући власт донео је одлуку о распуштању Народне страже. Ипак, Стража није одмах разоружана већ

је наставила са деловањем још седам-осам дана, када је замењена редовном војском. У међувремену, растерећен бриге о очувању безбедности, Српски народни одбор окренуо се остваривању своје политичке замисли о отцепљењу Баната, Бачке и Барање од Угарске и изналажењу форме за улазак у Србију, односно у будућу југословенску државу. Носилац тих послова био је један петочлани одбор у саставу: Јаша Томић, др Милан Петровић, др Игњат Павлас, Мита Клицин и Павле Татић (1881-1944), с основним задатком да припреми изборни ред за Велику народну скупштину и нацрт скупштинских одлука.

Изборни ред проглашен је 17. новембра, уз најаву да ће Скупштина бити одржана 25. новембра 1918. године, са почетком у 11 сати, у великој сали хотела Гранд (касније: хотел „Слобода”, па Дом Југословенске народне армије, односно Дом Војске Југославије, данас управна зграда Војвођанске банке). Право гласа дато је свим Србима, Буњевцима и осталим Словенима старијим од двадесет година, а бирачко право, и активно и пасивно, добиле су и жене. Број посланика утврђује се по општинама, тако да на сваких хиљаду душа буде изабран по један. Наложено је да се изборна процедура заврши до 23. новембра, како би се Скупштина могла одржати у заказано време. „Пошто је Примирје закључено, а преговори о миру већ су на прагу, морала се Народна скупштина Бачке, Баната и Барање журно сазвати”.

С обзиром на различиту политичку оријентацију појединих чланова подбора (по двојица радикала и демократа и један социјалист), предлог скупштинских одлука није се могао припремити а да се још једном не супротставе два већ добро позната гледишта о могућностима за уједињење.

Према првом схватању, које су заступали демократи окупљени око Тихомира Остојића и Петра Коњовића, Војводина је саставни део Државе Словенаца, Хрвата и Срба (СХС), формиране 29. октобра 1918. године, са владом коју је оличавало постојеће Народно вијеће. Без обзира на претходне ратне догађаје, демократе су Државу СХС и Краљевину Србију третирали као факторе равноправне у поступку за уједињење, због чега нису ни помишљали да би се Војводина у тај чин могла упустити друкчије него преко Загреба.

Вероватно ни сви радикали нису у почетку били спремни да се до краја заложу за директно присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, али су се временом приклонили схватању Јаше Томића да је такво решење најкорисније. „Своје уверење да Војводина треба да се присаједини непосредно Србији, Јаша Томић је образлагао првенствено националним разлозима. Сма-

трао је да је природно да се Срби у Војводини уједине најпре са Србијом, те да се тако уједине делови српског народа, а потом да, заједно са Србијом уђу у заједничку државу.

Плашећи се могућности да до уједињења југословенских земаља не дође, Томић је сматрао да за Војводину може бити врло ризично да се присаједини Држави Словенаца, Хрвата и Срба, те да тако остане ван граница Србије. Јаша Томић се није слагао ни са тада владајућом доктрином о једном јединственом народу. У том је мишљењу он био прилично усамљен, али је доцнији историјски развитак дао пуну потврду његовој бојазни од изградње државне заједнице на тој погрешној претпоставци. Јаша Томић није никада оспоравао потребу и историјску нужност формирања заједничке југословенске државе (у којој би будуће националне границе триј-у конститутивних народа: Срба, Хрвата и Словенаца, биле јасно дефинисане – о чему регент Александар, у тренутку док је *само-проглашавао* уједињење, није водио рачуна – ИП). Његов наводни великосрпски став није дошао до израза ни у једном од докумената који су поднети Великој народној скупштини... Изабравши пут уједињења преко Београда, Томић је настојао да на тај начин истакне и улогу Србије у рату. По његовом мишљењу, Србија је, и са унутрашњег и међународног становишта, представљала далеко значајнији чинилац уједињења од Народног вијећа СХС. Била је међународно призната држава, имала је своју војску, а у балканским и светском рату огромним жртвама стекла међународни углед и славу, док је Држава Словенаца, Хрвата и Срба била састављена од територија бивше хабзбуршке монархије, која је ратовала против Србије и победничких сила Антанте, те никако не може бити равноправан субјект уједињења. Улазак српске војске у Војводину још више је ојачао позиције оних снага које су желеле да Војводина претходним присаједињењем Србији, а не Држави Словенаца, Хрвата и Срба уђе у заједничку државу”.

Само неколико дана касније, 25. новембра, Велика народна скупштина састала се у Новом Саду. Васа Стајић, иако биран за посланика, тамо се није појавио, пошто је, према сопственом признању, испред ње *побеђао* у Загреб. Отуд је, још једном покушавајући да војвођанске Србе гурне у наручје Хрватској, Српском народном одбору послао извештај „да је у Загребу изгласано уједињење, те да нема смисла посебно прикључење Србији”.

Велика народна скупштина није се на таква размишљања обазирала, она је донела одлуке које су, у међувремену, биле за њу припремљене.

И тако, како је било и договорено, у понедељак 25. новембра 1918. године (12. новембра по старом календару), састала се у

Новом Саду Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Бачкој, Банату и Барањи. Тачно у једанаест сати, унијатски прота Јован Храниловић (1855-1924) отворио је Скупштину, после чега је, на предлог Мите Клицина, известиоца Канديدационе комисије, у председништво изабрано „осам председника из угледних војвођанских општина”: др Бабијан Себастијан Малагурски (1876-1944) из Суботице, Божидар Поповић и др Славко Милетић (син Светозаров, 1869-1934) из Вршца, Стеван Михалцић (1861-1942) из Кишфалубе (Брањине) и др Људевит Мицатек (1874-1928), Павле Татић, др Игњат Павлас и Јован Храниловић из Новог Сада.

Душан Тушановић, у име Одбора за оверење (данас би се рекло: за верификацију мандата), објавио је да је „према приспелим изборним записницима заступљено у Народној Скупштини 211 општина са 757 посланика. Од тих 757 посланика има 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Рус, 3 Шокца, 2 Хрвата, 6 Немаца, 1 Маџар. Међу посланицима има и седам женскиња”. У складу с изборним редом, у раду Скупштине учествовали су и чланови Српског народног одбора из Новог Сада који нису изабрани за посланике, али није познат број оних који су то право користили. У записнику није остављен ни траг о присуству четворочлане делегације коју је на Скупштину упутио румски Збор изасланика народних већа да пренесе текст Резолуције којом се Срем дан раније непосредно присајединио Краљевини Србији. (На списку који је састављач ове књижице објавио у својој књизи *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, налази се 758 посланика из 206 општина. Како се верификационој комисији није пријавило пет посланика из трију банатских општина – од тога, двојица из двеју општина којих нема у списку, и тројица из четрнаесточлане кикиндске делегације – а од изабраних нису се појавили Васа Стајић из Новог Сада и Славко Шећеров из Српског Крстура, биће да су Скупштини присуствовала 753 посланика).

Радном делу Скупштине председавао је др Игњат Павлас.

Предлог Скупштини да „заузме политичко становиште” објаснио је Јаша Томић. Суштину свега оног што је било садржано у припремељеној „политичкој резолуцији” он је истакао у одговору на сопствено питање да ли Војводина Српска добро чини тражећи прикључење Краљевини Србији.

„Ако питамо срце, казаће, учинили сте по мени; ако питамо памет, и она ће нам то казати. Није било могуће обратити се ма на коју другу државу, да нас заступа на светском дивану, на договору о миру. У Антанти има јачих држава од Србије, има и угледнијих, има их културнијих, али ни једна није тако омиљена као данас Ср-

бија... Наш је положај овде тежак. Али кад ступи Србија, раскрвављена Србија на великом дивану, а кроз њене рањаве груди види се и велика душа њена. Па кад каже Србија: Изгубила сам силну крв! А у Банату, Бачкој и Барањи има много крви од моје крви, и та крв живи, и тамо живе кости мојих поломљених костију, које страдају, па кад та Србија каже: Дајте ми моју крв и моје кости, да би могла живети и ја и они, зар може бити државе на светском дивану, која је сме и може одбити? И Србија ће тражити ону крв и кости браће Буњеваца и других Јужних Словена, које су тако сличне њенима”.

Томићеву закључну констатацију да „најкраћи и најбољи пут за остварење тежња Срба, Хрвата и Словенаца води преко Београда”, Скупштина је потврдила повицима „тако и никако друкчије”. Стога, и без обзира на погледе војвођанских демократа окренуте ка Загребу и његовом Народном вијећу, кључна одлука Велике народне скупштине (једна од четири), под редним бројем 2, није ни могла бити доведена у питање. Она гласи:

„Прикључујемо се Краљевини Србији, која својим досадањим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нама, него и свима словенским народима, који с нама заједно живе”.

Уз ову „политичку резолуцију” усвојена је и њена допуна којом се свим „несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама, обезбеђује свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају народно биће”, али се, по принципу узајамности, иста та права захтевају и од држава у којима ће се, после разграничења, наћи Срби, Буњевци и Шокци.

Иако су све скупштинске одлуке усвојене једногласно, војвођански демократи касније ће их третирати као „победу радикалске, великосрпске идеје Јаше Томића”, а пристајање истих тих радикала на будуће уједињење у јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца, демократи су искористили као ослонац да предложе посебну резолуцију од које се очекивала висока аутономија Војводине у будућој држави. Предлагачи ове резолуције понашали су се као да никакве угарске окупације у Војводини није било током претходних векова, као да делови Српске Земље северно од Саве, Дунава и Драве нису ослобођени војном активношћу српске војске и у њој бројних српских добровољаца рођених на тек ослобођеном подручју, као и да ће јужну и западну границу Војводине Српске повући „Антантина балканска војска” и баш као да се нова држава Срба, Словенаца и Хрвата ствара са циљем да постане упориште већ виђене многодеценијске борбе за аутономију Срба из „бивше Угарске”.

Макар колико тај предлог био штетан и у правном и у политичком погледу, јер је потпуно обезвређивао утицај српског војничког и националног фактора на текуће догађаје, усвојен је једногласно, „уз бурно одобравање”:

„Банат, Бачка и Барања у границама, које повуче Антантина балканска војска, проглашује се данас 12/25. новембра 1918. на Великој народној скупштини на основу узвишеног начела народног самоодређења оцепљеним, као у државоправном, тако и у политичком и привредном погледу од Угарске”.

Било како било, несумњиво је да су антиаутономистичке одлуке Велике народне скупштине усвојене највише заслугом Радикалне странке окупљене око Јаше Томића. Радикали, дугогодишњи борци за аутономију Срба у старој Угарској, били су одлучно против аутономије у новој југословенској држави. Како је Јаша Томић говорио, нова држава била је толико разнородна у свим областима живота, да би аутономија и федерализам на националној основи угрожавали њен суверенитет и интегритет. На основу историјског искуства у Хабзбуршкој монархији, он је сматрао да се треба „оканути аустријских старудија”, јер не ваља разбијати оно што у измењеним условима мора бити целовито. „Припазите браћо, на нас које је одљуљала колевка Аустро-Угарске: Аустро-Угарску расцепканост могли су створити само разни народи. А они који траже и данас расцепкану Србију, нека не говоре о једном народу са три имена, јер њихов захтев открива оно што они неће да признају, а то је да ми нисмо један народ”. Са киме ћемо и куда ћемо, питао се Јаша Томић, не одбијајући „заједницу са најближом браћом” Словенцима и Хрватима, „али нас (војвођанске Србе) пустите на груди душевне, јуначке и демократске Србије: хоћемо да обучемо српску кошуљу, јер нам је она најближа и после тога заогрнућемо се огртачем Југословена”.

Народна управа. Занемаримо ли протоколарне појединости (поздравне брзојаве, химну, аплаузе), Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена Баната, Бачке и Барање окончала је своје заседање доношењем одлуке о именовању Великог народног савета и налогом да тај Савет оформи Народну управу као свој извршни орган. У складу са тим, два дана касније (27. новембра), формирана је Народна управа са једанаест одсека, неке врсте министарстава. На челу сваког одсека стајао је Народни повереник а Повереништво унутрашњих послова поверено је др Игњату Павласу.

Иако улога Народне управе и њене надлежности нису биле сасвим одређене, она је одмах објавила да „данашњим даном сту-

па у звање и вршиће сва она права и дужности које су угарској влади припадале” на територији коју је у Банату, Бачкој и Барањи запосела српска војска. Десет дана касније, Народна управа известила је владу Краљевине Србије о новонасталим околностима и, да би „у свом пословању наишла на потребну предусретљивост и помоћ од стране посадне војске, па и војске савезничких сила француских и енглеских”, затражила је да буде призната као компетентна цивилна административна власт поседнутих крајева. Акт о признавању народне управе (у смислу у коме је то тражено) никада није испостављен, а једном њеном изасланству (при посети Београду) министар Стојан Протић само је ставио на знање да је писмо прихваћено као информација и да Народна управа треба да настави са својим радом.

Било је покушаја да се Народна управа омете у деловању, али је све то пажљиво отклоњено. Најпре, новоуспостављена Влада нове Мађарске Републике понашала се као да управо окончани рат није донео никакве промене, па је, незадовољна приликама у судству и другим правосудним органима, затражила од Народне управе да њена делегација дође у Будимпешту на преговоре. Без околишења, Народна управа одговорила је да „у тој ствари не могу се водити никакви преговори ни расправе”, а уколико има потребе да се рашчишћавају питања административне природе, онда мађарско Министарство правде може „упутити овамо опуномоћеника свог”.

Нешто друкчије бриге мориле су команданта Дринске дивизије, у чијој се надлежности налазила Барања. Свом претпостављеном, команданту Прве армије, он је 4. децембра писао да „Барањска област нема никакве организацијске везе са Новим Садом или Загребом. Сва питања до сада сам расправљао са народним већем и жупаном у Печују. Нужно ми је да знам да ли се власт народног већа из Новог Сада распростире и на Барању”. Одговор Врховне команде да Барања треба да буде у вези са Новим Садом а не Загребом, јер је она „саставни део бивше мађарске територије као и Бачка и Банат и стога има да засада остане са њима у вези”, суштински се није разликовао од једне изјаве Народне управе дате тих дана о својим надлежностима:

„Народна скупштина поставила је Народну управу, која до коначног унутарњег уређења нове државе, што је остварује Краљевина Србија, уједињујући све крајеве Словенског Југа, има да управља административно Банатом, Бачком и Барањом, и тој Народној Управи успело је, да на целом територију успостави врло брзо ред и редован јавни живот”. Један од корака у том смислу јесте и њена одлука од 4. децембра да се, пошто им је одато призна-

ње за дотадашњи рад, распусте сви народни одбори и сва народна већа на подручју Баната, Бачке и Барање.

Двадесетак дана касније, Народна управа заузела је сличан став и према сопственом постојању. На предлог свог председника др Јована Лалошевића (1870-1935), она је 26. децембра 1918. године одлучила да поднесе оставку Великом народном савету (ономе ко је и именовао њене чланове), о чему је одмах брзојавно извештена и српска влада у Београду. Наредног дана прослеђена је и писмена оставка са потписима свих повереника.

Требало је да прође нових двадесет дана да би, 16. јануара 1919. године, Министарство унутрашњих дела Краљевства СХС затражило да Народна управа настави с администровањем „до коначног решења”.

Мада је Управа, без стварног искуства у државној управи, деловала без застоја, било је у том међувремену и поступака који су „на целом територију... ред и редован јавни живот” реметили. Стога, 29. јануара, у бризи за ред и мир, повереник за унутрашње послове др Павлас позвао је грађане да поштују новоуспостављену власт:

„Народна управа у Новом Саду, узевши у своје руке империјум поседнутих крајева бачке, торонталске, тамишке, крашовско-северинске, барањске, шомођске и толнанске жупаније, управљала је и управља свим поседнутим крајевима на најширој демократској основи, по начелу потпуне равноправности свију грађана без разлике вере, народности и сталежа.

Према оваквом становишту захтева од сваког појединог грађанина да својим држањем не нарушава мир и ред поседнутих крајева. Неки незоблићни грађани, гледајући у либералном управљању Народне управе слабост, показали су непријатељско држање према војним и грађанским властима, покушали су да шире лажне вести и да наруше ред и мир у овим крајевима.

Тим поводом, Одсек за Унутрашње Послове Народне Управе у Новом Саду, овим позива грађанство: да се клони ширења лажних вести, нарушавања јавног мира и реда, јер ће Народна Управа у противном случају бити приморана без даљих обзира одредити интернирање и депортирање свију оних, који својим непријатељским држањем буду нарушавали јавни мир и ред, даље одредити разрешавање свију јавних друштава и учинити остала најстрожија наређења за одржавање јавног мира и реда”.

Већ 1. фебруара представници појединих одсека Народне управе преселили су се у Београд и укључили у одговарајућа министарства, а Народна управа са свим одсецима у Новом Саду, осим за просвету, пољопривреду, исхрану и снабдевање, социјалне реформе и за народно здравље, ликвидирана је на пленарној седници оджаној 11. марта 1919. године.

Тим поводом, наредног дана објављено је да је Народна управа престала са радом. Највећи део те објаве (у чијем је формули-

сању, ван сваке сумње, учествовао и др Игњат Павлас, као повереник за унутрашње послове у Народној управи), коју је потписао краљевски министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић (1875-1936), раније потпредседник загребачког Народног вијећа СХС и првак Хрватско-српске коалиције, гласи:

„Господин Министар Унутрашњих послова саопштава под пов. бројем 999, да је Министарски савет разрешио Народну управу од даље дужности и наредио пренос појединих њених одсека у надлежна Министарства Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. За Банат, Бачку и Барању почиње овим историски значајним актом нови, лепши и слободнији живот. Остварено је оно о чему смо вековима снивали. Спојени смо једва једном са нашом прекосавском браћом у једну велику, слободну државу. Извршено је оно што је Велика народна скупштина у Новом Саду 25 новембра 1918 године у званичној својој резолуцији изрекла, и што је нама ставила у дужност да остваримо.

Када је Народна управа узела у своје руке власт, не беше у широкој покрајини Баната, Бачке и Барање ниједног села, ни једне општине, ни једног среза, у коме би правилно функционисала административна власт. Гнев раздражена народа растерао је старе репрезентанте, и довео је и до нашег прага црну појаву опште анархије. Ваљало је зауставити кобни то-чак који нас носаше право у пропаст. Ваљало је у доба правог преврата, у доба често кривог тумачења слободе, успоставити ауторитет власти, вратити ред и владавину закона; ваљало је спровести резолуцију народне скупштине, рачунати при томе са осетљивошћу, менталитетом и природним правима осталих народа, који око нас живе и са којима треба и мора-мо да живимо у државној заједници.

Народна управа данас предаје свој делокруг влади Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, са мирном савешћу и са пуним уверењем, да је испунила задаћу своју онако, како је то у датим приликама могуће било. Предајући цивилну власт над овим лепим, напредним, богатим крајевима, она неће да пропусти прилику а да се свима властима не захвали на трезвеном, похвале достојном поштовању и оној родољубивој готовости којом свако у свом делокругу притрчаше у помоћ Народној управи, да успешно изврши задаћу своју. Народна управа моли свакога да и у будуће буде свагда у помоћ новој нашој власти Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, да вољно и свесрдно извршује наређења њена у чврстом убеђењу да ће она свагда служити општем бољитку и напретку нашем”.

Др Павлас између двају светских ратова. После Великог рата, др Игњат Павлас повукао се из политичког живота и посветио, осим адвокатури (једно време био је и правни заступник Матице српске), јавном друштвеном раду, највише соколском покрету и планинарству.

Соколски покрет, задојен панславизмом и национално-ослободилачким идејама које су у српском народу оличавале смелост, храброст, окретност и тежњу за слободом, био је, у ствари, гимнастичка организација патриотског карактера, у Београду најпре дефинисана као „друштво за гимнастику и борење”. Настао међу

словенским националностима у некадашњој Аустроугарској, соколски покрет исказивао се нарочито кроз масовне слетове.

Од 1910, др Павлас био је секретар новосадског соколског друштва „Светозар Милетић”, од 1930. до 1941. старешина Новосадске соколске жупе и члан Старешинства југословенског Савеза сокола. О том виду његове делатности, бар за сада, премало се зна, тек толико да је за време његовог старешинства, у Новом Саду, у Улици др Игњата Павласа (раније: Жарка Зрењанина), подигнут Соколски дом („Спомен-дом краља Александра”), познат и као Дом културе, здање у коме је годинама деловало Српско народно позориште, а данас је ту смештено и Позориште младих.

Планинарски део Павласовог животописа подробније је истражен а за то је најзаслужнији др Милан Бреберина, хирург, начелник Хируршког одељења Клинике за оперативну онкологију у Сремској Каменици (доцније њен управник), професор Медицинског факултета у Новом Саду, члан Планинарског друштва „Поштар” из Новог Сада. Према сопственом „признању”, када се заинтересовао за ову тему, др Бреберина је најпре почео да у Матици српској чепрка по књижном фонду и Рукописном одељењу, тражећи, прелиставајући и ишчитавајући старе књиге и часописе, писма појединих планинара, и слично, све у нади да ће нешто изронити из већ поодавно запретане планинарске прошлости.

„Одједном, преда мном се појавио читав један нови свет, имена људи за које никада нисам чуо, нити су моје планинарске колеге за њих чуле; радило се о најугледнијим људима предратног Новог Сада, практично о друштвеној елити. Читаве генерације планинара, или људи који су најлепши део свога живота посветили Фрушкој гори, биле су избрисане из историје нашег града, затомљене и проглашене за народне непријатеље. Ређала су се имена: др Игњат Павлас, адвокат др Милорад Попов (1885-1961), судија др Владимир Белајчић (1887-1971), Гаја Грачанин (1904- ?), апотекар Јован Гросингер (1864-1952), туристички радник Јосиф Паквор (1900-1979) и многи, многи други”, али је међу њима, ван сваке сумње, најзначајније било име др Игњата Павласа.

Према речима др Бреберине, планинарење је до Великог рата у Новом Саду било неорганизовано и засновано искључиво на љубави ретких појединаца према Фрушкој гори и њиховом повременим одласку у природу. Подразумева се да током рата никоме није било до планинарења, од септембра 1917. до краја рата Сремом су вршљале разбојничке банде зеленог кадра (војних бегунаца из аустроугарске војске), а и првих поратних месеци, све до пролећа 1919. године, због њихових остатака било је опасно кретати се фрушкогорским стазама. Тек пошто се сазнало да је у близини

Стражилова убијен и последњи од тих отпадника, једна мања група новосадских планинара одважила се да крене у Фрушку гору. Такав вид мање-више неорганизованог планинарења одржавао се и наредних четири-пет година, све док се на Ђурђевдан 1924, на подстицај неких планинарских пријатеља из Београда, једна група Новосађана – др Игњат Павлас, инж. Ђорђе-Ђука Михајловић, Младен Станојевић, банкарски чиновник Петар Деђански (1881-1971), Коста Капамадија, др Милорад Попов, адвокат др Коста Мајински (1889-1942), Леша Петровић, Ђура В. Јовановић, лекар др Сима Алексић (1889-1958), лекар др Милош Ђирић (1893-1979), зубни лекар др Никола Вучковић (1892-1964), Гаја Грачанин – није окупила на Масној ћупи, месту у близини истоименог извора у хатару села Буковац, и тамо договорила да се у Новом Саду оснује планинарско друштво.

Учињено ја то на идеји да „планинарство није само лична пасија и разонода, већ оно има и свој социјални, хигијенски и културни значај... Права вредност планинарења и јесте у томе да човеку омили лепоту природе, ојача тело, умири растрзане живце и освежи животну радост... Међутим, у планину не смемо уносити политику и полемику, природа не познаје и не признаје ни верске, ни социјалне, ни политичке, ни националне разлике... у природи, у планини сви су људи једнаки, равноправни. Циљ планинара је: да омладину и друге навикава на живот, рад у планинама, да васпитава особине као што су: дружељубље, скромност, упорност, присебност, умешност, сналажљивост, спремност, отпорност и издржљивост. Да би се у свему овоме и други могли осведочити и у томе уживати, одлучили смо, да оснујемо своје планинарско друштво, да у чланство може да ступи свако морално лице без обзира на пол, занимање, веру, народност и политичко опредељење... Али, да планинар буде у правом смислу планинар, мора бити увек, па и на излету, скроман, љубазан, учтив, предусретљив и увиђаван. Не сме никада да буде охол, тврдоглав, груб и неучтив, јер природа не даје никоме право на неограничену слободу. Оно што пристојним и добро васпитаним људима није дозвољено у граду, није дозвољено ни у слободној природи”.

И онда, баш као и данас.

Тако је, дакле, договорено на Масној ћупи, а 12. септембра исте године, у малој сали Градске куће на Тргу ослобођења, у присуству двадесет четири особе, одржана је Основна (оснивачка) Главна Скупштина Планинског друштва „Фрушка гора” у Новом Саду. Скуп је отворио др Игњат Павлас, председавао му је најстарији присутни, пензионисани ђенерал Јован Никић (нема га у списку генерала Југословенске краљевске војске!), правила Дру-

штва саставио је (и представио их) Гаја Грачанин, а за председника је изабран др Игњат Павлас, један од најугледнијих Новосађана тога времена, као најактивнији и најистакнутији тадашњи новосадски планинар, односно „вођа планинарског покрета”, како стоји у записнику с Оснивачке скупштине. Неоптерећен национализмом, инсистирао је да ново Друштво добије неутрално а не племенско име, насупротив Васи Стајићу, сматрајући да планинарство треба да спаја људе, а не да их раздваја. Под његовим руководством Друштво „Фрушка Гора” је постало једно од најмасовнијих и најбоље организованих планинарских друштава у Југославији, и по бројности и по активности надмашујући Српско планинарско друштво из Београда.

„Као планинар, др Павлас испољио је изванредне и организационе и људске квалитете... Организовао је изградњу првих планинарских домова у Фрушкој Гори, на Змајевцу 1926. и Осовљу 1927. године, а касније и на планини Рудник код Горњег Милановца (овај дом је преживео разарања Другог светског рата и данас је власништво Планинарског друштва ПТТ из Београда). Започео је и акцију за изградњу планинарског дома на Иришком венцу, који је био завршен 1934. године (за време Другог светског рата оштећен, после рата одузет од планинара, обновљен и данас служи као хотел). Организовао је бројна повереништва и подружнице Друштва широм Војводине, чак и у селима, а такође и по средишњој Србији и Босни. Организовао је, преко Туристичке секције Друштва »Фрушка Гора«, прва маркирања планинарских стаза по Фрушкој Гори, укупно преко 300 км, а организовао је и штампање прве, до пре годину дана и једине, планинарске карте Фрушке Горе. Заједно са Гајом Грачанином, секретаром Друштва »Фрушка Гора« и директором филијале »Путника« у Новом Саду, успео је да обезбеди читав низ повластица за чланове »Фрушке Горе« у смислу значајних попуста код куповине аутобуских или возних карата, као и попуста у ценама пансиона у бројним туристичким објектима и хотелима широм тадашње Југославије.

Истовремено је, према сведочењима старих новосадских планинара, испољавао и најлепше људске особине, био је веома племенит, дружељубив и љубазан у раду с људима, једном речју »диван човек«, како је то рекла једна Павласова савременица.

За сав тај свој несебичан и изузетно успешан рад у планинарству био је 24. априла 1932. године, на Годишњој скупштини Друштва, изабран за почасног члана Друштва и за доживотног почасног председника Друштва »Фрушка Гора«, пошто се претходно захвалио на дотадашњем поверењу чланства и одступио са места председника, посветивши се, у потпуности, организационом раду у покрету Сокола, мада је и даље остао заљубљеник у Фрушку гору и пасионирани планинар”.

Године 1930, уз незаобилазну улогу др Павласа (али и његовог планинарског пријатеља др Владимира Белајчића), у оквиру новосадског Соколског друштва формирана је луткарска секција, из које је наредне године настало Луткарско позориште, претеча данашњег Позоришта младих. У прво време, све до 1936, ка-

да је отворена позоришна сцена у Спомен-дому краља Александра, луткарске приредбе организоване су у друштвеној вежбаоници, у данашњој згради Матице српске.

Неколико година (дуже од свих) био је председник Веслачког клуба „Данубиус” у Новом Саду.

Више година, све до избијања Другог светског рата, био је председник Савеза културних друштава, националне друштвене организације у Новом Саду, која је окупљала педесет два удружења.

27. март 1941. Јавни живот др Игњата Павласа у Новом Саду започет је патриотским радом, а тако се и завршио. У догађајима од 27. марта 1941. године, био је главни говорник на Тргу ослобођења (данас: Трг слободе) у Новом Саду.

Према писању новосадског листа *Дан* од 28. марта, „пошто је завршена конференција представника националних организација у Спомен-дому, испред Дома, где се већ налазила огромна маса света, образована је поворка која је у редовима по шест уз френтичне поклике” краљу Петру, југословенској војсци и Југославији, „и друге родољубиве поклике, певајући националне и соколске песме, у највећем реду и дисциплиновано” прошла кроз десетак новосадских улица и, манифестујући тако „радост због ступања на престо нашег младог Краља Петра Другог, кличући Његовом Величанству Краљу, јуначкој народној војсци и Југославији”, стигла на Трг ослобођења.

„Сваким кораком поворка се повећавала јер су јој прилазиле све нове и нове масе света. Када се најзад поворка зауставила пред зградом бивше Градске куће (а она је то и данас – ИП), Трг Ослобођења био је сав прекрићен огромном масом света тако да се може рећи да је речи г. др. Игњата Павласа, који је (са лучног дела настрешнице, или конзоле, изнад високог приземља Танурџићеве палате – ИП) у име националних организација говорио окупљеном народу, саслушало неколико десетина хиљада лица, цео Нови Сад”. Између осталог, др Павлас тамо је рекао:

„Данас седи на југословенском престолу наш млади Краљ. Никада у историји Југословена није још испољена толика једнодушност југословенског народа који је у данашњим судбоносним часовима окупљен око југословенског престола.

У овим субоносним часовима наш народ је свестан својих славних традиција. Он се никад у својој националној историји није одрекао највеће светиње коју народ може имати: народне части. Ми веома добро знамо расположење нашег народа. Он жели да живи и ради у миру. Али то само дотле док нам неко не дирне оно што је наше. У својој прошлости наш народ никад није тражио оно што му не припада. Ми туђе не требамо, али своје не дамо! Југословенски народ поштује право сваког народа на неза-

висан и слободан живот, али тражи да се таква права признају и југословенском народу. Ако неко не буде та права југословенског народа поштовао он ће учинити оно што је чинио већ у више махова у својој историји. Генерације умиру и генерације ће умрети – ако отаџбина буде угрожена!

Ми нећемо никог да провоцирамо. Ми само желимо да манифестовањем народног духа истакнемо да нашу државну слободу и јединство нашег народа никоме не дамо. Ми нећемо сада викати никоме ни доле ни горе, ми ћемо у овом тренутку да кажемо само своју мушку реч: да смо окупљени око нашег младог Краља. Ми, Новосађани, са овог места упућујемо свој поздрав југословенском Престолу и народној влади. Наш народ не деле сада никакве разлике, ни сталешке, ни верске, или било које друге, већ цео уједињен југословенски народ стоји одлучно на бранику своје независности и слободе.

Ако Отаџбина и народ буду од нас тражили да се одупремо сваком ко угрози нашу независност, спремни смо на највеће жртве!”

На крају говора, др Павлас обратио се и својим мањинским суграђанима кратком поруком да им „наш народ... признаје право на несметан културни развој, али само под условом да и они цене слободу нашег народа онако како је ценимо и ми”.

Док се још одјекивали поклици Краљу, војсци и Југославији, соколска музика интонирала је југословенску химну, што је „прихватио цео скупљен народ и отпевао је”.

После тога, скупу се обратио и председник Удружења добровољаца Лазар Поповицки (1887-1972), рођен у Кулпину, који је на крају прочитао проглас Одбора националних организација.

Народ је своје свечарско расположење показао и наредног дана, о чему је *Дан* известио у броју од 29. марта, под насловом „У Новом Саду су синоћ продужене велике народне манифестације”. Из тога текста види се да је „Нови Сад и даље задржао свој свечани изглед”, да су „куће искићене заставама”, да су „улице пуне света” који је „на сваком кораку манифестовао своју радост због ступања на Престо нашег младог љубљеног Краља Петра Другог”, да је „одушевљење било нарочито међу омладином”, да су, „што се вече више ближило, улице биле све пуније а на шеталишту се скупљао све већи број омладине, који се спремао да се у 20 часова згрне пред Спомен-домом где је било зборно место за образовање велике свечане манифестационе поворке”, те да су се „већ око 19,30 часова пред Спомен-домом налазиле огромне масе света, соколи у униформама, огроман број ђака, добровољци, четници, скаути, са заставама и морем бакљи, чланови многобројних националних организација учлањених у Савез културних друштава који је извршио све припреме да ова огромна манифестациона поворка протекне у достојанственом миру, без икаквих поклика који би бацили сенку на част нашег народа”.

И овога пута, присутнима се краћим говором обратио др Павлас, позивајући их да сачувају прибраност и достојанство, како би поворка на најлепши начин изразила разлоге свог формирања: радост због чињенице да је на југословенски престо ступио млади краљ. У истом тону, неколико речи изговорио је и г. Влада Стојановић, председник Удружења четника.

Ка крају животног пута. Не зна се шта се наредних скоро десет месеци дешавало са др Игњатом Павласом, а једино је извесно да је он све то време живео у Новом Саду.

Како то стоји у књизи *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944*, Нови Сад 1946, мада су мађарске „окупаторске трупе ушле у Бачку и Барању без ратних операција и без борбе (Мађарска је рат Југославији објавила 11. априла 1941 – ИП)... ипак су окупаторски војници одмах по свом уласку свугде, готово у сваком месту починили читав низ бездушних и зверских злочина. Сви ти злочини су масовно, плански и смишљено извршени над мирним, ненаоружаним, незаштићеним и недужним цивилним словенским и јеврејским становништвом”. Један од видова тих злочина била је и присилна депортација свих особа „које нису имале завичајно право у овим крајевима на дан 31 октобра 1918 године, а стварно се морао иселити и сваки онај, који се није родио у Бачкој”.

Ако већ као „недомицилни”, односно рођен у Славонији, није био обухваћен депортацијом, није неупутно поставити и питање како се др Павласу могло десити да заборави на свој четвртвековни национални рад и да се, пред налетом мађарског отворено анти-српског окупационог режима, задржи у Новом Саду. Утолико пре што му није могло бити непознато са каквом је и коликом страшћу, „систематски, смишљено и нехумано”, обављана депортација српског становништва из добровољачких насеља у Бачкој. „Често су жртве сатима стајале под отвореним небом, незаштићене од хладноће, чекајући да крену на дуги пут пешачећи убрзаним кораком... на путу вучени за косе између два коњаника или везивани конопцем око врата тако да су морали трчати све дотле, док им крв није ударила на нос и на уста... Терани заморним пешачењима без хране и воде... колонисти су без икакве хране провели од 14 до 23 априла... Забрањивано им је умивање... обављање нужде морало се вршити у кругу становања које је било смештено по загађеним и нечистим просторијама или на путу по пломбираним вагонима пренатрпаним колонистима без довољно ваздуха... Жене и трудне мајке су бестидно силовали... а лепе и стасите девојке одвајали су на непозната места, одакле се више нису враћале...

Женски свет је свлачен до голе коже, јавно пред свима и тобоже су им по телу тражени неки знакови... мајке су силоване пред очима деце, претходно свлачене и фотографисане у непристојним позама, а оне које то нису хтеле учинити, изгубиле су животе..." Све то било је усмерено на „постизавање сврхе: истребљивање словенског и јеврејског живља из ових крајева”.

Јер све то није остало непознато ни Немцима, највећем и најјачем мађарском савезнику, тако да је др Јозеф Гебелс (1897-1945), немачки министар пропаганде, тих дана, 26. априла 1941. године, могао на 334. страни свог дневника записати и следеће:

„Мађари се понашају као животиње. Наши фолксдојчери радије би остали са Србима него да постану део Мађарске”.

Колико је то „радовање” могло бити вредно казује и чињеница да фолксдојчери „за време мађарског режима нису смели ни да се називају Немцима”, али су зато у новонасталим *српским* околностима одједном постали врло заинтересовани да немачког сељака учине незадовољним и „да разбуди у њему пангерманске осећаје”. Стога је новосадска *Застава* (8. септембра 1922) с разлогом писала „да овдашњи немачки живаљ није више онако лојалан као што је био. То се има приписати њиховим вођама, који су за време мађарског режима били бољи Мађари него и пунокрвни рођени Мађари. Сами о свом трошку градили су мађарске школе, у којима су своју рођену децу васпитавали и одгајали у чисто мађарском духу. Сада пак, кад имају своје националне школе, слободно ширење своје културе, слободну штампу, сада су они незадовољни”. Били су, заправо, најнелојалнија мањинска групација у Краљевини Југославији.

Но, да се вратимо мађарским злочинима у Бачкој и Барањи.

Макар колико се аутори поменутих *Саопштења* трудили да реч „српски” замењују речју „словенски”, нису могли избећи констатацију да је било „српског живља у Бачкој који је прозрео ову окупаторску намеру и увидео неподносивост притиска те је појединачно или у групама остављао своје домове... не дајући повода крварењу”. Примера ради, један од оних који је, у таквим условима, напустио Нови Сад и прешао у Београд, био је и инжењер Лазар Поповицки, председник Удружења добровољаца, онај који је, после др Павласа, говорио на двадесетседмарттовском митингу у Новом Саду. Зашто тако није поступио и др Игњат Павлас – може се само нагађати. Он је мађарску рацију 21-23 јануара 1942. године дочекао у Новом Саду. (Нажалост, ову *мађарску* рацију, да ли из незнања, да ли злонамерно, многи зову *новосадска* рација. Учинила је то и Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, она која је 1946. године

објавила већ помињана *Саопштења о злочинима*, а на интернету позната је само под тим именом. Ако су послератни тумачи овога догађаја имали обзира према мађарској мањини у Војводини чији су бројни припадници допринели и тој врсти злочина, тешко је разумети због чега се и данас одржава тај назив, будући да и најповршнијем Србину мора бити јасно да злочине над цивилним становништвом у окупираном Новом Саду није извео исти тај Нови Сад, сам по себи, сам над собом).

А због оних који не знају ни шта се означава речју *рација* (има их који, у својој наивности, ту реч, доводе у везу са речју *Раџи*, мађарским називом за Србе), да овде кажемо да је првобитно тим појмом означаван поход мухамеданаца на невернике (хришћане, или неке друговернике), после се то проширило на било који војнички пљачкашки поход, да би се, у новије време, то усталило за полицијску потеру (хајку) за сумњивим особама. У случају мађарске рације у Новом Саду (пре тога и у Шајкашкој) радило се о комбинацији свих тих поступака: био је то мађарски национални, верски, пљачкашки и полицијски поход на Србе и Јевреје. Како пише Голубовић, „јануарска рација у јужној Бачкој представља, у неку руку, логичну политику реваншизма и ревизионизма, за коју се Хортијева Мађарска припремала после првог светског рата и примењивала на територији враћених крајева, што ће рећи и у Бачкој. Већ улазак мађарских домобрана у Бачку (априла 1941) ...био је пропраћен масовним терором, пре свега над Србима, а потом и над јеврејским становништвом, чиме су наговештене основне смернице будуће окупаторске политике”.

Те „основне смернице” мађарске окупаторске политике искусио је на себи и др Игњат Павлас, који је, заједно са женом Олгом, 23. јануара 1942. године, у мађарској рацији у Новом Саду, убијен на новосадском Штранду и бачен под лед дунавски, тако да му се ни гроб не зна.

После рата. Непуна четири месеца по окончању Другог светског рата, Игњатова и Олгина кћи Мирјана-Џица предузела је одговарајуће правне радње да се, у законској форми, установи какве су судбине били њени родитељи и да се, на крају, констатује њихова смрт.

Са тим у непосредној вези, од Јелисавете Васић Радонић из Београда, кћери Мирјанине заове Емилије Станишевске Васић, могло се сазнати да се Олга Павлас није налазила на листи за хапшење, и убијање. Но, приликом Игњатовог хапшења, у тренутку када га је један мађарски полицајац ударио, Игњату су наочаре спале на под. Када се Игњат сагао да их узме, тај полицајац је

згазио наочаре, Олга је обукла бунду, Игњата ухватила под руку и са њим кренула у смрт.

Али, најпре, неколико речи о Мирјани, на основу онога што је, делимично, састављачу ове књижице саопштила Јелисавета:

На коју годину пре Другог светског рата, Мирјана Павлас удала се за Казимира Станишевског, апотекара из Београда. Отац Казимиров, Станислав, био је апотекар, а деда Казимир Побог Станишевски (1833-1911), лекар, пољски шљахтић (племић), рођен у Чуднови, у Пољској (данас у Украјини), био је један од седморице првих лекара Војне болнице у Нишу, основане 1878. године. Др Казимир, на позив Светомира Николајевића (1844-1922), књижевног историчара и политичара, потоњег министра, председника Министарског савета и посланика на страни, дошао је у Србију 1868. године, убрзо по окончању медицинских студија у Швајцарској. Почео је да службује у Рачи Крагујевачкој, као средњи лекар, нешто касније прешао је у Свилајнац а потом на место окружног физикуса (надзорног лекара) у Јагодини. Ту се и оженио Персидом Михаиловић, братаницом Стевче Михаиловића (1803-1888), 1858. године једног од тројице намесника док се кнез Милош Обреновић не врати у земљу, председника Државног савета у време када је кнез Михаило Обреновић други пут дошао на власт – мање од годину дана –, председника двеју влада од 1875. до 1878. године, док су вођена два рата са Турском и када је Кнежевини Србији на Берлинском конгресу призната независност.

Мирјана се 4. јуна 1944. вратила у Нови Сад, као разведена, без деце. Развела се, највероватније, из идеолошких (идејних) разлога: она је, бар по сопственој изјави, била учесник народноослободилачког покрета, а муж јој Казимир припадао је четничком покрету. Казимир је крајем рата успео да се пребаци у Италију, тамо је једно време био у логору, одакле је прешао у Енглеску а потом у Америку, где се поново оженио и изродио троје деце; у Америци је и умро, 1980. године.

По Мирјаниној изјави, датој 28. августа 1945. године у захтеву Среском народном суду у Новом Саду да се покрене поступак за доказ очеве и мајчине смрти, „због учествовања у народно ослободилачком покрету била (је) осуђена, интернирана у логору у Бачкој Тополи, а одавде од Немаца даље одведена у Немачку: логор Берген-Белзен, и по ослобођењу од стране англо-американаца 12 августа 1945 године вратила се у Нови Сад”.

Првих месеци по повратку у родни град била је, под утиском разних мука које је истрпела (била је и стерилисана), у тешкој депресији и опијала се. По причању Казимирове сестре Персиде, која је са њом, без обзира на развод, наставила да одржава везу и

после рата, у родитељској кући приређивала је теревенке. На срећу, то није дуго трајало: она се опоравила те је поменути захтев поднела на основу појединости које је о погибији својих родитеља сазнала од породичних пријатеља:

„За време новосадске рације ја нисам се налазила у Новом Саду код својих родитеља, но по чувењу сазнала сам, да су они горе наведеног дана у 1/2 2 часа поподне из свога стана аутом одведени према новосадском штранду у пратњи једног мађарског жандармериског официра. Неки новосадски грађани, а међу њима и Милан Попов, новосадски трговац са супругом, који су исто одведени на штрاند, видели су када је ауто са мојим родитељима приспео до улаза на штрاند и да су исти пре осталих, који су пред улазом били постројени, одмах уведени ка Дунаву и ту од Мађара убијени, а њихови лешеве бачени у Дунав, јер од тога дана нема им трага.

Да је мој отац био на црној листи, мора знати и шеф тадашње мађарске полиције у Новом Саду Ђула Зомбори, који се сада као ратни злочинац налази у затвору Војног суда у Новом Саду, а коме се мој покојни отац као непоуздан елеменат сваке недеље морао јављати”.

О погибији Павласових, у поступку вођеном пред Окружним народним судом у Новом Саду ради утврђивања чињенице да су Игњат и Олга Павлас тада били мртви, „опоменут да говори истину”, сведочио је 6. септембра 1945. године „Милан Попов, трговац из Новог Сада, 52 године, Србин вере православне, ожењен, несродан, незаинтересован:

23 јануара 1942 г. трећега дана рације у Новом Саду терани смо ја и моја жена са једном групом према штранду. Око половине пута према штранду иза вијадукта обишао нас је један Мађарски службени аутомобил у коме сам препознао Др. Игњата Павласа и његову жену. Када смо стигли пред штранд, тамо је већ у реду пред нама стајао Др. Павлас са женом. Мимиком ме је упитао шта је ово, на што сам ја слегао раменима. Око 1/2 2 сата после подне уведени су Др. Павлас и жена му на штранд и од тога доба више их нико није видео”.

Оглас са тим чињеницама (Посл. број 439/45), и позивом свакоме „ко зна нешто о несталим да у року од три месеца од дана обнародовања овога огласа пријави овоме Суду или постављеном скрбнику (др Јефти Новићу – 1907-1971 –, адвокату из Новог Сада, задуженом да брине о интересима Павласових, Игњата и Олге – ИП)”, објављен је у *Службеном листу Војводине* број 13. од 20. септембра 1945. године, на 14. страни.

Предмет је водио судија др Петар Араницки (1909-1985).

Деветнаестог фебруара 1946. др Игњат Павлас и жена му Олга проглашени су мртвим, а акт о томе, под бројем В. Т. 281/46, потписао је судија Ненад Јовановић (1914-1998), син Милана А. Јовановића (1849-1935), професора новосадске гимназије од 1873. до 1916. године. За Игњата Павласа, та је чињеница уписана у Матичну књигу умрлих за подручје Новог Сада под текућим бројем 274 за 1946. годину, а за Олгу под бројем 275.

Списе који указују на Мирјанин труд да се административним путем констатује смрт њених родитеља прикупио је Јован Буковала из Београда, чукунунук Игњата Павласа *по бабине линије*, како следи:

1. **Софија**, девојачког презимена Петровић, рођена сестра Игњатове мајке Јулијане, *ћейка Игњайџова*, удата за Тимотија Рашића, трговца из Мохача (у Маџарској), имала је кћер Даринку;

2. **Даринка**, кћи Софијина и Тимотијева, *сесџира од ћейке Игњайџова*, у браку с Јефтимијем Новаковићем, протојерејем из Јамене, код Шида, родила је сина Жарка;

3. Др **Жарко Новаковић**, син Даринкин и Јефтимијев, *сесџирџ Игњайџов*, лекар-интерниста и хематолог, једно време управник болнице у Крагујевцу, оснивач трансфузиолошке службе у Крагујевцу (1944) и, потом, у Југословенској народној армији, из брака са Душанком Гибарац, домаћицом, има кћер Божану;

4. **Божана**, кћи Жаркова и Душанкина, *унука Игњайџова*, филолог, у браку са Јованом Буковалом, економистом из Београда, родила је сина Александра;

5. **Александар Буковала**, *џраунук Игњайџов*, адвокат, ожењен Јасмином Момировић, има сина Јована;

6. **Јован**, Александров син, *чукунунук Игњайџов*, рођен је 1994. године и студент је Факултета драмских уметности у Београду.

Игњатови наследници. Игњатова мајка Јулијана умрла је 6. октобра 1945. године у Новом Саду, у породичној кући, у Улици железничкој 10; сахрањена је на Успенском гробљу. Њену смрт пријавио је Илија Царевић, погребник (после рата, кад му је одузето право да се бави тим послом, држао столарску радионицу у Улици Николе Пашића, од Златне греде према Матици српској, друга или трећа кућа, са десне стране), а сахранио је Симеон Алексиф, пријатељ Павласов; он је у прво време одржавао и њено гробно место, да би после његове смрти ту обавезу (до 2008) преузела Симеонова кћи Јасна, Улица царице Милице 8, Београд (умрла 2009). Нажалост, ко зна због чега, Јаснина кћи Јасмина, удата за др Ненада Спасића, лекара (телефон 011-2281-220), одбила је било какав разговор „на задату тему”.

Потрага за Игњатовом и Олгином кћерју Мирјаном била је нешто мукотрпнија, али је, благодарећи труду Жарка Влаовића, стручног сарадника (матичара) у Матичарском звању новосадском, откривен судски спис на основу кога се, бар у неким појединостима, могао пратити њен животни пут између 1936. и 1946. године, односно од једне удаје до друге:

По-1494/46

У ИМЕ НАРОДА

Народни окружни суд за град Београд, у већу састављеном од судија Јована Маринковића, као претседника већа, присудитеља Ђорђа Грбића и Душана Стојсављевића и записничара Борке Миливојевић, решавајући у правној ствари тужиље Мирјане Станишевски противу туженика Казимира Станишевског, сада отсутнога, кога је претстављао скрбник судом одређени Петар Вучковић, адвокат из Београда, ради развода брака, на јавној расправи одржаној на дан 1 априла 1946 године донео је следећу

ПРЕСУДУ

Брак закључен између тужиље МИРЈАНЕ СТАНИШЕВСКИ – РОЂ. ПАВЛАС из Новог Сада и туженог КАЗИМИРА СТАНИШЕВСКОГ, апотекара из Београда, на дан 9 августа 1936 године у цркви Св. Вазнесења Господњег у Београду, разводи се заједничком кривицом.

Тужиља се одриче ношења презимена туженог.

Имовинских захтева странке једна према другој немају.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Тужиља је у тужби навела да је са туженим склопила брак на дан 8 (да ли 8. или 9? – ИП) августа 1936 године у цркви Св. Вазнесења Господњег у Београду; да брак нарочито није био сретан, а нарочито од јуна месеца 1943 године када ју је муж напустио и нестао из Београда и од тога момента она не зна где се он налази.

По тужби је суд одредио рочиште за 1 априла 1946 године, а закључком од 26. III. 1946 године По-1494/46 отсутном туженику одредио је за скрбника Петра Вучковића, адвоката из Београда, и о томе издао оглас оштампан у Службеном гласнику Србије бр. 13 од 30. IV (вероватно: III – ИП) 1946 године.

На данашњој расправи тужиља је остала при тужби наводећи да су се брачници споразумно растали још јуна 1943 године у намери да више не обнављају брачну заједницу, а судом одређени скрбник је изјавио, да је овлашћен од породице отсутног туженика да потврди наводе тужиље јер су они истинити. С обзиром на то изјавио је да је сагласан да се брак разведе заједничком кривицом парничара.

Према томе утврђено је да је до фактичког раскида брачне заједнице дошло споразумом странака, да је тај споразум странака последица рђавих прилика насталих у браку између брачника и да је обновљење брачне заједнице данас немогуће, јер боравиште туженика није познато. Стога је суд и одлучио да се овај брак разведе кривицом обеју страна.

1 априла 1946 године.

НАРОДНИ СУД ЗА ГРАД БЕОГРАД

Судија

Јован П. Маринковић с. р.

Ова је пресуда постала правоснажна већ наредног дана, тако да није било сметње да се Игњатова кћи Мирјана, септембра 1946.

године преуда за Душана Васиљевића (1908), текстилног чиновника из Суботице, Улица Милоша Обилића 6. Отац Душанов звао се Стеван, а мајка Петронела Цвијанов, обоје из Суботице.

А по причању њене бивше заове Персиде Станишевске, која ју је и наредних година посећивала у Суботици, биће да је Мирјана баш тада породичну кућу и другу имовину у Новом Саду поклонила држави, „као завештање деци без родитељског старања”.

И ту се прича о Мирјани Павлас за једно време прекинула.

После више деценија, крајем 2013. године, када је обновљен предлог за подизање спомен-обележја др Павласу у Новом Саду, замољена је госпођа Сузана Кујунџић Остојић, уредник суботичких *Bunjevačkih novina*, да се у буњевачкој породици Цвијанов из Суботице распита зна ли неко нешто о брачном пару Васиљевић. Укључен у потрагу, господин Звонко Стантић, новинар из Суботице, открио је да су се Васиљевићи, Душан и Мирјана, неодређено када преселили у Зрењанин, да су живели у Улици 4. јула број 31/28 (у време када је Мирјана дала податке за *Попис жртва рата 1941-1945*, по недатованом упитнику Савезне пописне комисије Савезног извршног већа, живели су у Улици Јована Поповића 4), да је Мирјана умрла 14. јуна 1984, да је Душан умро 12. јула 1992. године у зрењанинском Геронтолошком центру и да је Душанову смрт пријавила Мирјана Кесић, из Центра.

Пошто је пронашла и ишчитала Васиљевићев досије, госпођица Ана Баришић, психолог у зрењанинском Геронтолошком центру, саопштила је да сачувана документација о њему казује да он није имао деце (потврђује се, тако, да је Мирјана у немачком логору била стерилисана), те да је др Игњат Павлас остао без директног потомства и по женској линији.

Споменичко обележје за Павласа. Током лета 1999. године радило се на обележавању 75. годишњице организованог планинарства у Војводини, па је Управни одбор Планинарског савеза Војводине позвао др Милана Бреберину да се придружи Организационом одбору. Понуда је са задовољством прихваћена, утолико пре што је то била лепа прилика да се име бар неког од старих планинара овековечи. Иако му је од раније неколико имена прирасло срцу због њиховог племенитог рада у планинарству, овога пута није се нимало колебао: Др Игњат Павлас био је не само први председник првог планинарског друштва у Новом Саду, него и човек најширег формата, посвећен јавном друштвеном раду без материјалног интереса.

У једном даху, без икаквих припрема, 26. августа 1999. године, на сат-два пре но што ће отићи на годишњу скупштину Пла-

нинарског савеза Војводине, формулисао је предлог, одштампао га на свом кућном компјутеру и, „с одличним поштовањем”, у нади да ће се од тога нешто испилити, однео у Планинарски савез.

У том је тексту, између осталог, писало и следеће:

„Кроз неколико дана се навршава 75 година од формирања прве планинарске организације у Војводини, Планинског друштва „Фрушка Гора” у Новом Саду, чију традицију наставља Планинарско-смучарски савез Војводине. Ову годину је Председништво Савеза, између осталог, посветило баш прослави нашег јубилеја и, као што је познато, у том смислу предузело више конкретних и племенитих акција (штампање алманаха о историји планинарства Војводине, постављање спомен-плоче на Масној ђупи у Фрушкој гори, итд).

Предлажем, да се 75. годишњица нашег Савеза обележи још једним, трајним обележјем – именовањем једног од врхова Фрушке горе по др Игњату Павласу, оснивачу и првом председнику Планинског друштва Фрушка гора из Новог Сада, те да назив тог врха буде Павласов чот. Сматрам, да је термин *чот* прикладнији од термина *врх*, зато што је уобичајен у Фрушкој Гори, без обзира на то што је страног порекла, од румунског *сиот*, што значи: *зарубљен део гране, чвор или пањ* (Ј.Шиц, *Географска терминологија српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1994).

Предлажем, да Павласов чот буде до сада неименовани, безимени врх са котом 531 м, који се налази 625 м североисточно од Црвеног чота, односно 375 м североисточно од раскрснице путева Беочин–Бешеново и Принц Еугеновог пута, тик уз северну ивицу пута према Бранковцу. Ово је други врх по висини у Фрушкој гори, одмах иза 539 м високог Црвеног чота, а Павласов чот и Црвени чот између себе формирају седло – превој преко кога води један од значајнијих фрушкогорских путних праваца Беочин–Бешеново. Уколико би се створили одговарајући материјални услови, могло би се поставити на Павласовом чоту и пригодно обележје, које би запазили и туристи-непланинари пошто се врх налази свега неколико метара од Принц Еугеновог, гребенског, асфалтног пута по Фрушкој гори, и то на његовом врло коришћеном делу Црвени чот – Бранковац”.

Уз краћи преглед Павласовог политичког деловања на самом крају Великог рата, највећи део образложења овог предлога тицао се планинарства:

„Новосадски и војвођански планинари би именовањем једног значајног фрушкогорског врха Павласовим чотом и подизањем спомен-пирамиде дали трајно обележје не само неумрлом делу др Игњата Павласа већ би, истовремено, подсетили и на све оне бројне генерације планинара, које су нестале и које су сву своју љубав према природи и најлепши део себе уградиле у нашу вољену, једину и непоновљиву Фрушку гору.

Сматрам, да је давање његовог имена једном значајном фрушкогорском врху најмање што новосадски и војвођански планинари могу да учине, да би се одужили свом организатору, оснивачу и првом председнику, готово што на том плану до данас није ништа учињено, а што представља срамоту не само за новосадске планинаре већ и за све грађане Новог Сада.

Није ми познато какав је поступак за давање имена неком географском објекту, али, ако се усвоји овај мој предлог, молим Председништво

Планинарског савеза Војводине, да учини све неопходне кораке, да се распита у Геодетском заводу, у општини Беочин где, чини ми се, Павласов чот припада, и слично, како би овај топоним ушао у катастарске и географске карте, а и у свакодневну употребу планинара...”

Било је на тој скупштини више тачака дневног реда, а предлог др Милана Бреберине ишао је под тачком „разно”. Прочитао га је, а сви чланови Скупштине прихватили су га не само једногласно, него и с одушевљењем.

Др Милан Бреберина је доцније исцрпно писао о ономе што се дешавало са тим предлогом:

„Све би то, међутим, остало мртво слово на папиру да није било људи који су свесрдно прихватили овај предлог. На првом месту био је Ото Јан, познати новосадски планинар, члан »Железничара«. Он је ову идеју толико срдечно пригласио као да је, малтене, Игњат Павлас његов род. Убрзо је, иначе одличан сликар-аматер, направио нацрт камене пирамиде, замишљене као споменичко обележје (кенотаф). Такође, он је »у шему« увукао још једног планинара, Светозара Кокића из Беочина, па су њих двојица кренули да набављају материјал. После више месеци досађивања управи Беочинске фабрике цемента, успели су да издејствују камен, цемент, воду, даске за клупе, возило које ће све то изнети из Беочина на врх, као и два зидара који ће сазидати пирамиду. У неколико наврата, мала екипа (Ото Јан, Дезидер–Денцика Рот, Ђура Халас и моја маленкост) излазила је током септембра/октобра 2000. године на Павласов чот и уређивала простор. Ото Јан, Светозар Кокић и Ђура Халас, а понекад и Александар Дамјановић, изводили су земљане радове – чишћење и равнање терена, копање темеља за пирамиду, Дезидер–Денци Рот је маркирао прилазе од асфалтног пута и од стазе Фрушкогорске трансверзале, а ја сам искрчио прилазне стазе. С друге стране, Ото Јан је успео да убеди људе у Адвокатској комори Војводине да исфинансирају израду споменичких плоче која ће бити уграђена у пирамиду. Начињене су, у ствари, две плоче; на једној пише (уместо 1885, требало је да стоји 1886): »Павласов чот, 531 м. Др Игњат Павлас (1885-1942) оснивач планинарског друштва Фрушка гора у Новом Саду 1924. године«, а на другој: »Споменик подижу планинари Новог Сада и Адвокатска комора Војводине«.

Упут смо се и договарали како да се организује свечаност за откривање споменика. Једна варијанта била је да се то уради 23. јануара наредне године, на годишњицу Павласове смрти, али смо од тога одмах одустали из два разлога: најпре, у јануару може бити лоше време које ће онемогућити прославу, а затим, пошто су временске прогнозе наговештавале да ће лепо време још потрајати, споменик ће вероватно бити завршен већ средином новембра и не би било упутно предуго чекати на његово откривање. И заиста, време нас је у новембру послужило, било је сунчано па су радови успешно приведени крају. За датум откривања одредили смо 26. новембар, а позиве су добила сва војвођанска планинска друштва са молбом да понесу и друштвене заставе. За водитеља програма смо по кратком поступку одабрали Илију Петровића из новосадског Планинарског друштва »Поштар«, који је познат као елоквентан говорник громког гласа.

Реченог дана, изјутра, падала је киша. Био сам тешко разочаран, сматрајући да ће доћи мало планинара. Међутим, током преподнева је поче-

ло да се разведрава и око подне, када је прослава почела, сијало је јасно сунце. Било је присутно стотинак планинара из Новог Сада, Беочина и Врдника, а био је присутан и председник Планинарског савеза Србије Драган Божовић из Београда. Догађај је снимала локална телевизија из Беочина. Програм је, као што је речено, надахнуто водио Илија Петровић, говорио је и председник Планинарског савеза Војводине Александар Дамјановић, певао је хор »Споменак« из Новог Сада, у име Адвокатске коморе Војводине говорио је Небојша Јанкулов, адвокат из Новог Сада, а ја сам одржао говор о животу и делу др Игњата Павласа. Споменик смо открили заједно Александар Дамјановић, Драган Божовић, најмлађи присутни планинар – дечкић Тимон Тома (1991), унук Денцике Рота (кога је водитељ програма увео у тај свечани чин мимо протокола, баш зато што је био најмлађи), и ја. Све заједно било је веома достојанствено, свечано и лепо, као што и доликује тренутку који се у животу неког планинара може десити једном или, чешће, ниједном.

Скupu се обратио и надлежни шумар, име му нисам добро чуо, рекавши да се »наш« Безимени врх, односно сада Павласов чот, зове Кратки чот, за разлику од Дугог чота, што је друго име Црвеног чота. Топоним Кратки чот је, међутим, исто као и Дуги чот, потпуно непознат; не само да га не знају планинари, него га ниједна војна или географска карта тако не бележи. (И шумар је погрешно: на карти Нови Сад 3-2 Футог, 1:25000 из 1970. године, Дуги чот, или Дугачки чот, протеже се јужно од асфалтног пута, почев од Црвене крчане, нешто западније од коте 477, према Косматици; на Кратки чот нисмо наишли – ИП). Стога, мислим да је добро учињено што је уведен у употребу назив Павласов чот.

Добро је на овом месту рећи и да Национални парк »Фрушка гора«, мада је био о свему информисан и замољен да помогне, у духу свог традиционалног односа према планинарству и туризму уопште, није показао ни трунку интереса да на неки начин учествује у овој акцији.

Оно што је најлепше у свему, споменик је почео да живи. То кажем због тога што су га планинари прихватили, често га обилазе, а тај нови топоним ушао је у свакодневни речник наших планинара; он се појавио и на другом издању планинарске карте Фрушке горе коју је штампала београдска »Геокарта«. На споменику је стално по неки букетић цвећа или зеленила, које стављају планинари.

И још неколико речи. Ото Јан наставио је с уређивањем Павласовог чота; поставио је смероказе с ознакама даљина за Монт Еверест, Аконкагу, Мон Блан и још неке »сродне« врхове. Чини се да је Павласов чот постао омиљенији циљ наших планинарских излета од оближњег Црвеног чота, највишег врха Фрушке горе, девастираног самим постављањем телевизијског торња и околних помоћних зграда. Посебно, цео крајолик разорен је не само ваздушним нападима Северноатлантског пакта (1999), рушењем неких делова ТВ торња и пратећих инсталација, већ и изградњом свињаца и гајењем свиња по непосредној околини.

Уочи шездесете годишњице трагичне смрти др Игњата Павласа, у суботу 19. јануара 2002. године, у име новосадског »Поштара« организовао сам Први меморијал др Игњата Павласа – три највиша врха Фрушке горе, излет од Беочин Села преко Осовља, Црвеног чота (539 м), Павласовог чота (531 м) и Исиног чота (522 м) до Бранковца и назад до Беочин Села. Време је за шетњу било идеално, око 40 cm снега на планинском гробу, температура око -1°C, небо ведро да ведрије не може бити, а сунце је сијало као усред лета. Било нас је 62 планинара из Новог Сада, Беочина, Зрењанина, Бачке Паланке. На Павласовом чоту задржали

смо се краће време, да бих неколиким речима подсетио присутне зашто смо дали ово име безименом врху.

Павласов меморијал постао је акција покрајинског значаја, што је још један знак да смо направили праву ствар уредивши плато и назвавши врх по једном заиста значајном планинару”.

Има ли у Новом Саду места за Павласову бисту. У уверењу да то Нови Сад дугује своме заслужнику, 27. јануара 2007. године састављач ове књижице послао је писмо (у приближно двеста редова) којим је представницима српске радикалске власти у Новом Саду: госпођи Маји Гојковић, градоначелници, и господину Зорану Вучевићу, председнику Скупштине Града, предложио да се на почетку Улице Игњата Павласа, између Апотеке и зграде некадашње Службе друштвеног књиговодства, постави биста др Игњата Павласа, српског националног посленика, уз Јашу Томића најистакнутије личности у времену док је током октобарских и новембарских дана 1918. године припремана и доношена одлука о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Госпођа Гојковић прећутала је предлог, а господин Вучевић известио је да је писмо „уступио” Градском секретаријату за културу. Иако се поменути догађаји не могу истински разумети без улоге др Игњата Павласа, показало се да, немајући разумевања за прошлост свога Града, новосадски челници нису мислили ни на његову будућност.

Непуних шест година касније, 13. новембар 2012, подстакнут сазнањем да је Град Нови Сад управо обележио 9. новембар, своју годишњицу ослобођења од мађарске окупације при крају Великог рата, тај безуспешни предлог, у безмало истом тексту, обновљен је у писму господину Милошу Вучевићу, градоначелнику Новог Сада, иначе сину оног малочас поменутог Зорана.

Два месеца касније, на Крстовдан 2013. године, госпођа Миланка Бркић, секретар за културу у Градском већу, код које је стигао предлог, саветовала је да се, уместо *предлога*, преко неког скупштинског радног тела поднесе *иницијатива* за подизање споменичког обележја. Како подносиоцу *предлога* није било јасно у чему се састоји разлика између *предлога* и *иницијативе*, накнадне консултације показале су да је у питању искључиво *термин* (реч којом се нешто означава), да за подношење иницијативе не постоји образац, али треба да је нека форма задовољена: какво се обележје предлаже (плоча, биста или цела фигура), на коме месту то обележје треба да буде постављено, о којој се личности ради, разлози који оправдавају предлог (краћи животопис)... Иницијативу може поднети правно или физичко лице. У свему томе, чини се, било је најважније питање ко би финансирао подизање споменика, односно „ко би био спонзор”...

Коначно, 11. фебруара 2013. године, пошто су прескочене све административне заврзламе, Илија Петровић, историчар из Новог Сада, Улица Каће Дејановић 1, предао је Скупштини Града Новог Сада, Градском већу за културу, *иницијативу* у следећем (уводном, „иницијативном”) тексту, који се ни у чему није разликовао од *неприхваћеног предлога*:

„Да се на почетку Улице Игњата Павласа, на маленој зеленој површини испред Апотеке на Булевару Михајла Пупина 7, постави биста др Игњата Павласа, српског националног посленика, уз Јашу Томића најистакнутије личности у времену док је током октобарских и новембарских дана 1918. године припремана и доношена одлука о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији.

По моме схватању Павласових заслуга и онога што Нови Сад дугује свом заслужнику, све активности око остварења ове иницијативе морао би на себе узети Град Нови Сад”.

Изгледи. Почетком јула 2014. године, из разговора са господином Срђаном Жорићем, секретаром радних тела Скупштине новосадске Општине, истог оног који је овом предлагачу, односно иницијатору, крајње предусретљиво објаснио у чему се састоји разлика између *предлога* и *иницијативе*, могло се сазнати да „у Граду постоји расположење” али да се у овом тренутку не може знати колико је растојање између расположења и остварења.

Састављач ове књижице признаје да је био у заблуди када је веровао да ће *Српска* радикална странка (у време своје „владавине” Новим Садом) бити наклоњена заслугама др Игњата Павласа, а није искључено да ће се и наде у *Српску* напредну странку, у Новом Саду владајућу у години у којој је поднесена иницијатива за подизање споменика, као и у години у којој ова књижица излази из штампе, показати за(б)лудним.

Масон. Ова књижица била је већ припремљена за штампу када је до руку њенога потписника дошла књига Јосипа Шосбергера *Masoni u Vojvodini 1785-1940*, Нови Сад 2014, и у њој, на страни 481, следећи запис о припадништву др Игњата Павласа слободном зидарству, или масонерији:

„За пријем у слободно зидарство пријављен је у Ложу *Митрополити Стирајимировић* 7. децембра 1929. а инициран је 4. марта 1930. године... У Ложи је био изузетно активан и цењени члан”.

То, и ништа више.

Извори и литература:

- Knjiga kršćenih Opštine Gornji Miholjac za 1886. godinu*,
 Споменница ослобођења Војводине 1918, Нови Сад 1929;
 Свечани улазак српске војске у Нови Сад, „Српски лист”, Гласило Српског народног одбора, Нови Сад број 4. од 28. октобра/10. новембра 1918;
 Александар М. Станојловић, *Петровград (Велики Бечкерек)*, Петровград 1939;
 Г. др. Павлас говори пред одушевљеним Новосађанима на Тргу Ослобођења, „Дан”, дневни лист, Нови Сад, 28. март 1941;
 У Новом Саду су синоћ продужене велике народне манифестације, „Дан”, дневни лист, Нови Сад, 29. март 1941;
 Историјски архив Града Новог Сада, *Списи Среског народног суда у Новом Саду (број 281/1945) и Окружног народног суда у Новом Саду (број 439/1945)*;
 Матична књига умрлих за подручје Новог Сада за 1946. годину;
 Споменница о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књига 1 Бачка и Барања, Главни извршни одбор Аутономне Покрајине Војводине, Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Нови Сад 1946;
 Звонко Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942*, Нови Сад 1991;
 И. Петровић, *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996;
 И. Петровић, *Обзорја : Споменница Планинарског друштва „Поштар” Нови Сад*, Нови Сад 2005, 258-260, 408-415;
 Душан Попов, *ТОМИЋ, ЈАША (Јаков)*, одредница, Енциклопедија Новог Сада књига 28 ТАП-ТРГ, Нови Сад 2007, 220-225;
 Marko Grlica, *Preko Beograda ili Zagreba*, Dnevni list „Danas” Beograd, 29. 11. 2013, www.danas.rs/dodaci/nedelja/preko_beograda_ili_zagreba.26.html?news_id=272045;
 Историјски архив Града Новог Сада, *Записници Проширеног Савета града Новог Сада из 1919. године*, Нови Сад 2012, 7-8.

Бошко Павловић (1892-1946)

Сажетак

Рад прати животну судбину Бошка Павловића, српског добровољца и ратног заробљеника у Великом рату, почев од последњих дана угарске окупације Баната, Бачке и Барање (с почетка новембра 1918) и услова у којима је, наслањајући се на деловање новосадског Српског народног одбора, од српских војника-повратника из заробљеништва образовао војну полицију, успоставио ред у граду, учествовао у преговорима са командантом дванаест немачких чета да своје јединице повуче из Новог Сада ка северу, пешице а не возом како је намеравао, са својим саборцима презузео оба моста између Новог Сада и Петроварадина и помогао да органи градске власти пређу у српске руке.

Павловићево деловање током Другог светског рата овде се посматра са гледишта јавне тужбе за ратни злочин, изложене средином 1946. године на суђењу Драгољубу-Дражи Михаиловићу и још двадесет тројици српских официра и политичара, међу којима се, као високи чиновник у Влади Милана Недића (1877-1946), нашао и пуковник Бошко Павловић. Пресуда Бошку Павловићу и последице које је она оставила на српски добровољачки покрет 1912-1918. године саставни су део ове приповести.

Кључне речи

Бошко Павловић, Нови Сад, Недићева Србија, Крагујевац, суђење Дражи Михаиловићу и осталима, оптужница, одбрана, пресуда, профашистичка организација.

Основни подаци. О Бошку Павловићу, српском официру који је првих дана новембра 1918. године приспео у Нови Сад из заробљеничког логора у Араду (Румунија) и који је, у договору са новосадским Српским народним одбором, од српских војника чија је ратна судбина била слична његовој и који су се тих дана, по повратку из аустроугарског заробљеништва, затекли у Новом Саду, образовао војну полицију и помоћу ње у граду и околини успоставио ред, обезбедио личну и имовинску сигурност грађана, а држави и војсци силан ратни плен, већ смо писали у *Свескама за историју Новоџ Сада*, број 12/децембар 2012, стране 80-81.

Уз напомену да је највећи део тог текста сачињен на основу Павловићевог војног персоналног листа, овде ћемо га, зарад лакшег праћења онога што следи, пренети уз неколико најнеопходнијих допуна:

Бошко Павловић, српски добровољац у Великом рату, официр српске и југословенске војске, рођен је 25. марта/7. априла 1892. године у Јајцу, у Босни, од оца Вукашина и мајке Катарине, девојачког презимена Антрес. Основну школу учио је у Сарајеву, једнако као и трговачку. По завршетку студија на вишој стручној школи у Загребу и Минхену, краће време радио као књиговођа и банкарски чиновник.

У аустроугарску војску ступио 1911. године. Пошто је свршио школу резервних официра, распоређен је у труп, у пешадију, где је током наредне године добио чин наредника. Децембра 1913. године, „из патриотских разлога” пребеглао је у Србију. Кад је постало очигледно да ће Аустроугарска ући у рат против Србије, крајем јула 1914. пријавио се у српску војску као добровољац; на дужност је распоређен у чину наредника, да би већ 13. октобра исте године био унапређен у чин потпоручника. Отада па наредних двадесетак недеља (са краћим прекидом од конца новембра до краја децембра, кад је био командант места у Бајиној Башти) био је командир вода, а потом командир чете у 4. пешадијском кадровском пуку.

У окршају са Бугарима, 19. октобра 1915, на положају Рудна глава (југоисточно од Мајданпека), био је рањен и одведен у бугарско заробљеништво, где је, почетком фебруара 1916. године, у Великом Трнову, други пут рањен. После две године ропства, Бугари су га предали Аустријанцима; због тога што је пребеглао (дезертирао) у српску војску, окупациони аустроугарски преки војни суд у Београду осудио га је на смрт. Према сопственој изјави датој 1946. године (када му је, у процесу против Драже Михаиловића и осталих, суђено за ратни злочин), после интервенције шпанског посланика у Пешти и холандског у Софији, изведен је пред редовни суд, такође у Београду, и тамо му је казна измењена у временску, на петнаест година робије; казну је издржавао у Араду, у Румунији. У ноћи између 29. и 30. септембра 1918. године, са једном групом осуђеника успео је да разоружа затворску стражу и отме јој осам пушака и један митраљез. Са још четрнаест бегунаца стигао је до Суботице, где се крајем октобра прикључио транспорту од око хиљаду и по српских повратника из мађарског заробљеништва; од дела тих људи он је у Новом Саду образовао војну полицију и помоћу ње у граду и околини успоставио ред, обезбедио личну и имовинску сигурност грађана, а држави и војсци силан ратни плен. Новосадски Српски народни одбор приписао му је у заслугу што је снагом своје „Краљевске српске војне полиције”, у међувремену нарасле на око три хиљаде војника, приморао команданта дванаест немачких чета да своје јединице повуче из Новог Сада ка северу, пешице а не возом, како је намеравао. На Митровдан, он је са својим саборцима преузео од немачке војске оба моста између Новог Сада и Петроварадина.

У његовом персоналном листу, установљеном непосредно по окончању ратних операција, записано је да је од 17. до 27. октобра 1918. године (по старом рачунању), до доласка српске војске, у Новом Саду обављао дужности команданта српских трупа, управ-

ника Краљевске српске војне полиције и команданта места. После тога датума, све до 2. августа наредне године, био је на дужности у Команди места у Новом Саду, а обављао је и дужност команданта пристаништа. Чин поручника добио је 31. маја 1920, са рангом од 1. септембра 1918. године.

Од 2. августа 1919. до 5. маја наредне године, био је у штабу 4. пешадијског пука, а потом, наредних сто дана, командир чете у истом пуку. Од 19. августа 1920. године командује четом у 37. пешадијском пуку, најпре у Врхници (Словенија), а потом, као капетан II класе (са рангом од октобра претходне године), у Краљевици (Хрватска). Као официр био је члан комисије за разграничење с Италијом (1920-1921). Од 1925. године налазио се на служби у штабу IV армијске области у Загребу. Овај последњи податак тешко је разумети пошто је Павловић на суђењу (1946) рекао да је све до пензионисања (1939), безмало осамнаест година, био командант полицијске страже у Загребу или, како је то објаснио, био је „полицијски службеник криминалиста”, односно „шеф извршне оружане службе” а не припадник „политичке полиције”.

У Павловићевим радним карактеристикама записано је да је „карактера постојаног, темперамента живог, интелигентан... способан за све напоре како у миру тако и у рату... службу врши са пуно воље, исправно и без надзора... у опште примеран официр... упознат са пословима ађутантским и благајничким”.

Својом наредбом од 26. маја 1926. године, командант Прве армије похвалио је поручника Павловића што се „у главном, његовом одважношћу и умешношћу успело да Немци брзо напусте Нови Сад, да мост на Дунаву не буде порушен, да се српски војници, који су се враћали из ропства знатним делом задрже, формирају у органске јединице, да се помоћу њих појача безбедност и да се створи могућност за даљи рад и напредовање српских трупа на север од Новог Сада”.

За заслуге у рату 1915. године, одликован је сребрном медаљом за храброст (1915) и Орденом Белог орла с мачевима V реда (1921).

За заслуге стечене у Новом Саду, Павловић је од Српског народног одбора добио златни сат са посветом „Освајачу Новог Сада”, за коју је, у завршној речи на суђењу 1946. године, ваљда у уверењу да ће то умилостивити судије, рекао да је погрешно формулисана, требало је да пише „Ослободиоцу Новог Сада”.

Говорио је и писао немачки и бугарски.

У већ поменутих *Свескама за историју Новог Сада* његов кратки животопис завршен је наводом да је пензионисан 1939. године, те да је, пошто је пред рат живео у Загребу и тамо обављао

углавном непопуларне послове (полицијске), можда страдао у неком од усташких логора.

Почетком фебруара 2014. године, сасвим случајно, састављач овога рада наишао је на податке који употпуњују приповест о Бошку Павловићу, и овде, у наставку, ти се подаци представљају уз тек покоји коментар.

Ратне године у Србији. У књизи *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Кливленд/Охајо/САД 1958, стране 163-164, Боривоје М. Карапанџић (Ваљево, 1921 – Кливленд, 2011) пише да је „окупирану Србију, која је званично носила назив »Подручје Војног Заповедника Србије«, српски народ из свих крајева Српства звао »Недићева Србија«. Тако ју је звао ради тога, што је ђенерал Милан Недић све чинио, да од окупиране Србије створи оазу истинског мира, реда и рада, јер је само под овим условима Србија могла бити лука спасења прогоњеног српског рода. А она је то заиста и била, па је у знак захвалности, што ју је ђенерал Недић таквом створио, српски народ и звао »Недићева Србија«.

То је, уствари, била преткумановска Србија, која је на Север била продужена Банатом као аутономном административном јединицом (било је предвиђено да Маџари запоседну и Банат, али је румунски маршал Јон Антонеску упозорио Хитлеровог опуномоћеника Хермана Нојбахера да ће, уђу ли тамо маџарске трупе, онда ће тамо ући и Румуни 'и ступићемо у борбу с Мађарима' – ИП), на Југу обухватала Нови Пазар, Митровицу и Вучитрн, док је појасом, у коме су били Пирот и Врање, била отсечена у корист Бугара. Тронежа »Недићеве Србије«, Бугарске и Албаније била је на десетину километара северозападно од Врања.

Врховни господар на овоме подручју био је, разуме се, немачки Војни заповедник, који је по рангу био генерал... Борећи се, како је сам говорио, са »немачким неразумевањем и српском лудошћу«, ђенерал Недић је, постепено, умањивао власт и моћ немачких војних заповедника у окупираној Србији, настојећи да се окупатор за своје потребе уопште не обраћа непосредно српском народу, већ само преко његове (Недићеве) администрације. А ово је ипак било од непроцењиве користи за српски народ, јер је тиме ђенерал Милан Недић онемогућавао Немцима да чине злодела, која су, на пример, чинили између 1914 и 1918 године.

Да би ђенерал Недић онемогућио окупатору, да било што чини над српским народом, а нарочито да би га приморао, да се за своје потребе обраћа њему, Недић је настојао да Србију уреди, најпре, административно, затим привредно и социјално, да збрине, пре свега, српски народ, да он има хлеба и са хлебом, па тек после да

буде у стању, да – без крвавих репресалија – сноси ратну контрибуцију. И захваљујући своме истрајном и самопрегорном спасилачком раду, ђенерал Недић је успео да окупирану Србију организује тако, да је могла да прими, смести, прехрани и запосли око 650.000 Срба изван граница Србије. А како је то постигао ђенерал Недић? Тако, што је, као нико пре њега у Краљевини Југославији, успео да земљу, иако под крутом чизмом окупатора, одлично организује административно, привредно и социјално”.

Поред тога, ђенерал Недић „поклонио је велику пажњу и организовању јавне безбедности, а нарочито стварању добрих борачких јединица, које су требале да буду снажна брана комунистичком надирању с било које стране”. Једна од тако организованих безбедносних „структура” била је и Српска државна стража (СДС) с око 15.000 људи, задужена да бди „над личном и имовном сигурношћу грађана”. Њена делатност кретала се у оквирима теренске жандармерије, полицијске службе у варошима и службе на граници и у пограничној зони. У административном и организационом смислу, СДС била је потчињена ђенералу Недићу као председнику Српске владе, а у погледу обављања жандармеријско-полицијске службе, Министарству унутрашњих послова.

За обављање појединих важних и одговорних послова у области административног, привредног, социјалног и безбедносног уређења, „лично је ђенерал Недић бирао најбоље, најугледније и најчеститије српске људе... углавном виђене националне антикомунистичке борце, који су се били истакли у угушивању комунистичке револуције”. По тим мерилима, на место другог помоћника команданта СДС постављен је пуковник Бошко Павловић, у Великом рату српски добровољац-официр, после рата заповедник државне полицијске страже у Загребу, с искуством штапског официра у Команди Четврте армијске области у Загребу.

Када је било извесно да су Савезници пустили српски национални покрет низ воду и да ће простором Краљевине Југославије завладати комунистичка идеја, српски национални борци, у страху од одмазде, кренули су почетком октобра 1944. године у опште повлачење према западу. Крајем децембра исте године, почели су да у Словенију и, даље, у Аустрију и Италију, пристижу и припадници СДС. Тада је у Бечу, зарад лакшег прихвата бегунаца из Србије, Црне Горе и Босне, отворена Српска канцеларија, у којој је пуковник Бошко Павловић био задужен да брине о информисању, и њиховом и западне јавности.

О завршном ударцу који су Савезници и новоуспостављена комунистичка власт задали српским националним борцима, Карапандић је, на страни 458, записао и следеће:

„Американци су ђенерала Милана Недића предали Титу. Енглези су ђенерала Косту Мушицког уручили Титовим комунистима. Британска Обавештајна служба помогла је да комунисти похватају ђенерала Драгољуба Михаиловића и његове најближе сараднике. Удружени Англо-американци су, такође, изручили партизанима неколико највиђенијих сарадника ђенерала Милана Недића.

Комунисти су хтели да изведу на суд Претседника Српске Владе армијског ђенерала Милана Недића. Желели су да му јавно суде и да га јавно блате. Ђенерал Недић је одлучношћу јунака и мученика одбио да му суде међународни завереници и злочинци. Зато су га убили октобра месеца 1945 године, па његово тело избацили кроз прозор (друкчије речено: *искочили га кроз прозор* – ИП), објавивши, да је ђенерал Недић извршио самоубиство.

Ђенерала Драгољуба Михаиловића, заједно са Љотићевим, Недићевим и његовим властитим четничким сарадницима, комунисти су извели на суд. За Јосипа Броза Тита и Комунистичку Партију Југославије сви су они били једно исто: противници комунизма. Зато их је требало све ликвидирати. И Тито их је побио. На дан 17 јула 1946 године комунисти су побили ђенерала Драгољуба Михаиловића и његове најближе сараднике Радослава Радића и Милоша Глишића; сараднике ђенерала Недића: Драгомира-Драгог Јовановића, армијског ђенерала Ђуру Докића, Велибора Јонића, Танасију Динића и Бошка Павловића; Љотићевог најоданијег саборца и команданта Српских добровољаца ђенерала Косту Мушицког. Докле су били живи нису могли бити једно, јер није дала пуста српска неслога. У смртним часовима Тито их је ујединио, јер су сви они за њега били једно: љути противници комунизма”.

Мада, мирне душе могло би се рећи да су они, на изванредан начин, били уједињени и раније, баш онако како је то ђенерал Милан Недић, који се 1941. године прихватио „једног заиста тешког и незахвалног посла”, рекао Дражиној кћери Гордани Михаиловићевој (почетком 1944, док јој је мајка Јелица била заточена у логору на Бањици): „Дража жртвује живот а ја жртвујем живот и част”.

За овај текст кључна је чињеница да се пуковник Бошко Павловић, некадашњи потпоручник српске војске који је, новембра 1918. године, од српских повратника из мађарског заробљеништва формирао у Новом Саду војну полицију и помоћу ње у граду и околини успоставио ред, обезбедио личну и имовинску сигурност грађана, у последњим данима и часима живота налазио уз армијског ђенерала Драгољуба Дражу Михаиловића, начелника штаба Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини и министра војске, морнарице и ваздухопловства Краљевине Југославије током Другог светског рата.

Истражни поступак. Од Милорада Тодоровића (1941), писца књиге *Судија смрти*, Београд 1998, 103, сазнајемо да је „званични истражни судија био Јосиф Маловић (1910-1975), ондашњи заменик јавних тужиоца Демократске Народне Републике Југославије, бркати Црногорац запажене физичке конституције и типично завичајног лика, наречја и менталитета. Из вишемесечне истраге... проистекла је бременита и правно и чињенично тешка оптужница Кт. бр. 711/46 од 31. маја 1946. године, подигнута против Драгољуба Драже Михаиловића и још двадесет тројице угледних људи из војног и цивилног живота предратне Југославије, оптерећена документима за садашње судске прилике слабашије правне снаге, делимично фабрикованим у канцеларијама ОЗНЕ, дуплираним описима догађаја и личности, недовршеним записницима, конфузним извештајима, белешкама, прилозима и потприлозима, изјавама и много чиме другим”.

Оптужница против Драже Михаиловића и осталих. После нешто више од годину дана од окончања ратних операција у Другом светском рату, 10. јуна 1946. године, Војни тужилац Југословенске армије подигао је оптужницу против Драгољуба Драже Михаиловића и још двадесет тројице другова (од којих су се десеторица њих у том тренутку, а и касније, налазили у иностранству), с образложењем да су током рата на простору Југославије починили ратне злочине.

Заступник Војног тужиоца. Из Тодоровићеве књиге (странице 65-66) сазнајемо да је тужбу против Драже Михаиловића и осталих оптужених заступао Милош Минић (1914-2003), потписник управо наведене оптужнице, „надарен и амбициозан адвокатски приправник и политичар Чачанске вароши, завидног грађанског порекла коме је породични дом легендарног мајора Првог светског рата Драгутина Гавриловића (1882-1945) био први спољни објект кога је угледао из своје добро ушушкане колевке... Избор западноморавског високошколца из Маршалу омражене типично србијанске грађанске породице, за овако важан задатак, није изгледа био ни мало случајан... Прорачунати вођа Партизана, према казивању људи из његове најближе околине, располагао је са две шифроване пријаве, два убојита оружја, против одабраног поморавског јуристе, саме по себи довољне за извођење на преки суд у коме се нису изрицале друге казне осим смртне. Њихово активирање долазило би у обзир само у случају евентуалног Минићевог натежања око прихватања понуђеног положаја заступника јавне тужбе у очекиваном процесу. У првом, тужиоцу »на чекању и про-

вери» стављало се на душу карташко дружење са немачким војним естаблишментом стационираним у Крагујевцу, после 17. априла 1941. године, дана званичне окупације Краљевине Југославије и слома њене војске... У другој му је стављена озбиљна замерка што се приликом илегалног рада у Горњемилановачком округу исувише дуго задржао у кући виђеног сељака, комунистичког симпатизера, свекра младе и лепе снахе, »беле удовице«, чијег су мужа Швабе одвеле у заробљеништво... У архивским документима забележено је да је ђенералов тужилац на почетку рата боравио на Гојној гори, изнад Горњег Милановца, у домовима и земунцима тамошњих сељака, симпатизера партизана. База му је била село Каменица, из кога је слао свом Главном штабу корисне и поверљиве податке о Дражином Четничком покрету и његовим помагачима. Из рата је изашао као привилеговани борац», тако да му је политичка каријера могла тећи без сметњи.

И, даље, читамо са стране 104, да је „новоунапређени пуковник Милош Минић у функцији војног тужиоца, опкољен читавом војно-правничком свитом, тражио беспоговорну и »доследну« примену члана 3, тачке 3, 4, 6. и 7. на брзину усвојеног Закона о кривичним делима против народа и државе, првенствено пројектованог за масовно скидање глава починиоцима дела »издаје и ратних злочина« из редова твораца и припадника четничке организације, изнедрене из југословенске војске у отаџбини: »прогоњеног остатка страног окупатора, квислинга и њихових сарадника«, »непоправљивих краљевих официра« и »организатора оружаних банди створених у циљу насилног обарања ново успостављеног државног уређења и поретка».

Оптужница против Бошка Павловића. У наставку, биће дата само оптужница против Бошка Павловића, двадесет другог оптуженог на суђењу Драгољубу Дражи Михаиловићу и осталима, према тексту објављеном на интернету, у формату PDF: pescanik.net/wp-content/PDF/ortuznica.pdf, као и на www.helsinki.org.rs/serbian/doc/optuznica.pdf – како следи:

„На основу чл. 46 Закона о уређењу народних судова и чл. 14 ал. 2 Закона о кривичним делима против народа и државе, а у смислу 112 чл. 7 и чл. 19 Закона о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији подносим томе суду

ОПТУЖНИЦУ против следећих лица:

1. Михаиловић Драгољуба-Драже, рођен 27. априла 1893. године у Ивањици, од оца Михаила (Мијаила – ИП) и мајке Смиљане (Џмиљане – ИП) рођ. Петровић, Србин, југословенски држављанин, ожењен, отац троје деце... - сада у затвору;

...
22. Павловића Бошка, рођен 7. априла 1892. године у Јајцу - Босна, од оца Вукашина и мајке Катарине - рођ. Антрес, ожењен, отац двоје деце, Србин, југословенски држављанин, пре рата био заповедник државне полиц. страже у Загребу, за време окупације био помоћник команданта СДС и државни потсекретар Недићеве владе - сада у затвору;

...
ШТО СУ ИЗВРШИЛИ СЛЕДЕЋА КРИВИЧНА ДЕЛА:

...
Оптужени Павловић Бошко извршио је следећа кривична дела:
а. Јуна месеца 1941, примио је дужност шефа отсека јавне силе у комесаријату унутрашњих послова којим су руководили Милан Аћимовић као комесар и Танасије Динић као помоћник комесара. Као шеф отсека јавне силе радио је на организацији полицијског апарата у Србији а по наређењима Динића и Аћимовића обилазио градове по унутрашњости Србије и успостављао полицијску организацију.

б. У октобру месецу 1941, дошао је у Крагујевац, уочи стрељања 7 хиљада људи, које су извршили Немци уз помоћ љотићеваца и органа домаће полиције. Све док је вршено стрељање налазио се у Крагујевцу и био у непосредном контакту како са органима месних полицијских власти тако и са руководиоцима немачке окупаторске власти у Крагујевцу. По завршеном стрељању вратио се у Београд. Тако је учествовао заједно са Немцима у масовном стрељању у Крагујевцу.

в. После образовања Недићеве владе Павловић је остао на дужности шефа отсека јавне силе до новембра 1941, када је примио дужност помоћника команданта Српске државне страже. На овој дужности је остао све до почетка 1944, извршујући, заједно са командантом, сва наређења Недићеве владе, немачких окупатора или шефа Српске државне безбедности; извршујући њихова наређења он је и сам издавао наредбе јединицама СДС на основу којих су те јединице извршиле безброј ратних злочина. По његовим наређењима јединице СДС учествовале су у безбројним борбама против јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда, вршиле блокаде и претресе терена, масовно хапсиле цивилно становништво, вршиле одмазде путем стрељања цивилних становника, пљачкале имовину приватних лица и вршиле друге ратне злочине.

г. Почетком 1944, примио је дужност делегата Недићевог министарства унутрашњих послова код немачког управног штаба при штабу војног заповедника за Србију, и на тој дужности остао

све до јуна 1944. Вршећи ту дужност он је радио на усклађивању сарадње између Недићевог министарства унутрашњих послова и немачке окупационе власти у Србији.

д. Јула месеца 1944, постављен је за државног секретара у кабинету Милана Недића, на којој је дужности остао све до бекства Недићеве владе из Србије. Вршећи ту дужност припремао је и предлагао Милану Недићу разне одлуке и руководио пословима по којима је председништво Недићеве владе доносило одлуке. Вршећи ту дужност он је, на основу споразума закљученог у августу месецу 1944, између Милана Недића и Драже Михаиловића, организовао пријем од Немаца и испоруку четницима Драже Михаиловића око 10 хиљада пушака и већу количину ратног материјала и ратне спреме.

ђ. После бекства у Беч примио је од Недића дужност да организује избегле припаднике војних и полицијских формација Недићеве владе у циљу да буду употребљене у оружаном борби против Југословенске армије, а нарочито у циљу диверзантско-терористичке акције, и вршио је ту дужност све до капитулације хитлеровске Немачке. Оваквим својим радом... оптужени Павловић Бошко извршио је низ злочина предвиђених у чл. 3 тач. 3, 4 и 6 Закона о кривичним делима противу народа и државе.

...Као извршиоци злочина предвиђених у чл. 3 тач. 3,4,6,7 и 9 Закона о кривичним делима противу народа и државе, сви оптужени треба да буду кажњени по чл. 4 истог Закона.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Све што је у диспозитиву ове оптужнице речено поткрепљено је писменим документима, исказима сведока, потпуним делимичним (између претходних двеју речи недостаје реч *или* – ИП) признањем оптужених или другим доказним средствима.

Из истражног материјала се види:

...

II

Из диспозитива ове оптужнице види се да су оптужени из друге групе најближи сарадници издајника Недића: ДРАГОМИР ЈОВАНОВИЋ, ТАНАСИЈЕ ДИНИЋ, ВЕЛИБОР ЈОНИЋ, БУРА ДОКИЋ, КОСТА МУШИЦКИ, БОШКО ПАВЛОВИЋ, и да су извршили тешке злочине издаје своје отаџбине, тешке злочине сачесништва у међународним злочинима немачко-фашистичких варвара и многобројне злочине разних врста.

Да ли је уопште потребно доказивати да су те слуге немачко-фашистичких окупатора извршиле злочине побројане у диспозитиву ове оптужнице? Доказивати оно што је опште познато није потребно. И по учењу савремене правне науке ноторне чињенице

није потребно доказивати. Суд је само дужан да такве чињенице забележи у записник о претресу. Овај принцип је усвојен и у Повељи за Међународни војни суд, која је приложена споразуму између влада Велике Британије, Сједињених Америчких Држава, Француске и Савеза Совјетских Социјалистичких Република о прогону и кажњавању већих ратних криваца европске осовине, закљученог у Лондону 8. августа 1945. Члан 21 те повеље проглашује: »Трибунал не треба да тражи доказе за ноторне чињенице, али мора о томе узети судску прибелешку«...»

А шта су ноторне чињенице у вези са оптуженим слугама окупатора, сарадницима издајника Недића? Опште познате су чињенице: да су у време окупације, оптужени ступили у политичку сарадњу и сарађивали са непријатељима наше отаџбине; да су организовали наоружане војнике и полицијске формације састављене од југословенских држављана, које су помагале непријатеља и заједнички се са њима бориле противу своје отаџбине, примајући од непријатеља оружје и покоравајући се његовим наредбама; да су врбовали и принудно мобилисали југословенске држављане у те издајничке оружане војничке и полицијске формације; да су организовали и руководили оружаном борбом против својих народа; да су заједно са окупатором у својој земљи створили у време рата и окупације систем државног бандитизма; да су организовали и наређивали вршење ратних злочина свих врста; да су потстрекавали на вршење ратних злочина итд. Према томе, опште познате су све оне чињенице, које су изложене у диспозитиву ове оптужнице.

И поред тога, оптужба је прибавила и приложила оптужници низ писмених и других доказа, који такође поткрепљују све те општепознате чињенице о злочинима оптужених Недићевих сарадника.

Непотребно је упуштати се у оптужници у анализу и оцену тих доказних сретстава, пошто ће то бити извршено на овом главном јавном претресу. За оптужницу биће довољно да се ограничи на следећа два питања: на питање кривичне одговорности оптужених и на нека питања у вези са одбраном оптужених пред истражним властима.

...Ван сваке је сумње да су они извршиоци тешких злочина издаје своје отаџбине (злочин предвиђен чл. 3 тач. 4, 6 и 7 Закона о кривичним делима против народа и државе).

Поставља се питање: каква је њихова кривична одговорност за ратне злочине за које их ова оптужница терети?

Сви оптужени из дела II диспозитива, осим Бошка Павловића, оптужују се као потстрекачи на вршење ратних злочина... Говорима, чланцима и другим сретствима пропаганде они су потстре-

кавали не поједина лица, не одређен број лица, него све и свакога на вршење ратних злочина. То је опште познато, а у истражном материјалу за то има довољно непобитних доказа...

Оптужени Драгомир Јовановић, Танасије Динић, Велибор Јонић, Ђура Докић, Коста Мушицки и Бошко Павловић оптужују се као извршиоци ратних злочина. Може бити да међу њима има неких, који својим рукама нису извршили ниједно убиство, ни једну пљачку итд. Обично је тако: да се такви злочинци, који се налазе у врховима, на командним положајима, не баве тако »ситним« пословима, као што је убијање људи властитим рукама. Они су само организатори или наредбодавци, а непосредни извршиоци су људи из њима потчињених државних органа, на пр. жандарм, полицијски агент или какав други злочинац. За извршени злочин, сасвим разумљиво, мора одговарати непосредни извршилац, н. пр. жандарм који је убио невиног човека. Али, за тај злочин исто тако, и то као извршиоци, одговарају и организатори и наредбодавци.

...За оптуженог Бошка Павловића истражни материјал садржи непобитне доказе из којих се види његов злочиначки рад, који је изложен у делу II диспозитива ове оптужнице.

...
Завршавајући, ја предлажем да суд, после свестраног испитивања оптужених и извођења свих доказа, изрекне онакву казну какву је сваки од оптужених заслужио према тежини својих кривичних дела, казну строгу и праведну, казну сурову и немилосрдну за оне који су вршили сурове злочине. Чинећи овај предлог ја само тумачим мисли и осећања наших народа.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ

Заступник Војног тужиоца

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ

Пуковник Милош Минић

У Београду, 10. јуна 1946. године”.

Одбрана. Бошко Павловић саслушан је 22. јуна, а већ при крају судског процеса његов адвокат Слободан Суботић (10. јула) и он сам (11. јула) добили су прилику да кроз завршне речи (Dokumenta sa sudjenja Drazi Mihailovicu - Biblioteka www.znaci.net/00001/60.htm) ублаже или оповргну оно што је било садржано у оптужници. Понешто од изговореног употребљиво је и за писање Павловићевог животописа, те се тако могло сазнати да је он ухапшен 13. јуна 1945. године, да је свршио пет разреда средње школе (данас би то одговарало вишим разредима осмогодишње школе и једном разреду средње), да је потом учио два разреда приватне трговачке школе (није рекао где), али и да је успео да изучи један занат (није

рекао који). Није помињао ни своје студије „на вишој стручној школи” у Минхену и Загребу.

После Великог рата био је најпре командир чете, као официр био је члан комисије за разграничење с Италијом (1920-1921), а потом, до пензионисања (1939), безмало осамнаест година, командовао је полицијском стражом у Загребу или, како је то објаснио током суђења, био је „полицијски службеник криминалиста”.

У Београд је дошао по потписивању споразума о стварању Бановине Хрватске (26. август 1939). Најпре му је поверена дужност шефа мобилизационог одсека, а нешто касније постављен је за команданта полицијске школе у Земуну и у њој је, истовремено, био наставник криминалне психологије и тактике.

Током немачког ваздушног напада на Београд, 6. априла 1941, на дан када је требало да крене у Ваљево, на своје мобилизацијско место, нашао се под рушевинама своје куће и био контузован; извукао се захваљујући телесној конституцији: био је крупан и снажан човек. Без обзира на то, отпутовао је у Ваљево, одатле у Зворник, па у Сарајево... Како је због повређене ноге свуда одбијен, вратио се у Београд. Наредних дана почео је да тражи приватно намештење, све док га није позвао председник комесарске владе Милан Аћимовић и понудио му да ради у полицијској служби. Због тога што му је повређена нога отежавала кретање, он је понуду одбио, али када му је обећано да ће бити распоређен у неку канцеларијску службу, прихватио је.

Што се тиче тужбе за ратни злочин, одмах је изјавио да се не осећа кривим „по самом слову и поготову по духу оптужнице”, али је, не рашчлањујући изречену констатацију, прихватио да буде крив што је „остао у служби владе Недићеве и онда кад се постепено могло приметити да се та служба извитоперава у службу окупатора”. (Тако барем пише у записнику, а да ли је, с обзиром на смисао наредне реченице у овом тексту, рекао баш тако или је тако записано да би очекивана пресуда била уверљивија, друга је ствар – ИП). Или, како је то рекао у својој завршној речи, „ја сам крив, али се не осећам кривим за то, што сам учинио зло него што сам био у злу”. Одбацио је наводе из оптужнице да је био шеф одсека јавне безбедности, пошто је тада, како је сам рекао, важило „формалистичко” правило да је за положај шефа био потребан факултет, а он, будући да „није био човек високих школских квалификација”, био је само „нека врста непостављеног шефа у отсеку јавне службе”. У том одсеку он је до новембра 1941. године обављао административне послове и имао је задатак да од полицијских службеника, жандарма и агената избеглих из Независне Државе Хрватске – које је скоро све познавао – узима изјаве и са-

чини спискове на основу којих би они могли примити неке принадлежности како би некако преживели.

Није прихватио ни оптужбу да је путовао по Србији како би организовао полицијске станице и успостављао полицијске службе, а ако је понекад и излазио на терен, било је то зарад решавања непосредно искрсних проблема, као што је то био случај немачког војника страдалог у Жаркову који се, по његовом стручном мишљењу, самоубио а што су прихватили и Немци који су присуствовали увиђају.

Оптужбе везане за деловање са места другог помоћника команданта Српске државне страже одбацио је чињеницом да је био администратор у интендантури, пошто „уопште није био способан да иде у акције” а стварно му је „главни посао” био превозићење и брига „да Немци не проводе своју вољу”. Изјава да је СДС имала око хиљаду официра, да су Немци похапсили њих око четиристо, да су их сто двадесет пострелили а око двеста отерали у логор, те да је „углавном имао да интервенише код немачких власти за припаднике СДС”, могла му је само отежати позицију пред судом, пошто је „народни суд”, по природи ствари, ту формацију сматрао непријатељском. Што је *ишаква* била и Немцима, било је неважно.

Крагујевац, октобра 1941. Павловићева посета Крагујевцу на неки дан пре масовног стрељања, оцењена је у оптужници као његово учешће „заједно са Немцима у масовном стрељању” (*седам хиљада* људи), а његова одбрана да је он дошао у Крагујевац не би ли спречио да се тамо, за одмазду, због погибије једног немачког војника у самом граду, стреља сто Крагујевчана, није ни узета у обзир. Његови покушаји код немачке команде да се та одмазда избегне били су безуспешни (пошто је он у Крагујевцу био без икаквог утицаја), али је зато та иста команда одлучила да почне хапсити по Крагујевцу не би ли осветила погибију и рањавање повећег броја својих војника у једном окршају са партизанима на двадесетак километара западно од Крагујевца. Како је то рекао Павловић, „они су вршили одмазду за војнике који су групно на 20 или више километара водили регуларну борбу” код места Љуљаци, а запитао се „ко је могао мислити да ће они за то вршити одмазду”. Како није могао остварити телефонску везу са Недићевом владом, Павловић је ноћ уочи стрељања похитао у Београд, о неуспеху своје мисије обавестио свога претпостављеног а овај ђенерала Недића. Наредног дана, рано ујутру, ђенерал Недић, кога је Павловић пратио као преводилац, посетио је генерала др Харалда Турнера (1891-1947), шефа немачког управног штаба у Србији, и молио га да се у међувремену похапшени грађани пуге. На-

жалост, све то било је узалудно, тако да је 21. октобра 1941. године у Крагујевцу, према тврдњи војног тужиоца, изложеној у оптужници, стрељано *око седам хиљада* људи.

Уистину, у овом случају барата се насумичним бројкама, пошто и *Vojna enciklopedija*, 4 Јакас-Lafet, Drugo izdanje, Beograd 1972, 680, баш као да се ради о злочину „из чиста мира” и прикривајући чињеницу да се ради о одмазди за погибију немачких војника у оружаном сукобу са партизанима, пише да „када су немачки окупатори... у Србији планирали да јаким снагама истребе српски народ да би створили застрашујући пример, изабрали су поред других места и Крагујевац, где су извршили најтежи и најмасовнији злочин... (и) стрељале 21. X 1941. више хиљада људи”. Са своје стране, *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, вели да је стрељано „око 7.000” грађана. (Наредба о стрељању сто Срба за једног погинулог Немца и педесет за једног рањеног важила је све до септембра 1943. године, када је ђенерал Недић посетио Хитлера и убедио га да Немци одустану од те своје наредбе. У првом тренутку Хитлер је рекао да су га Срби два пута за срце ујели – први пут када су одбили Тројни пакт а други пут када су и после капитулације напали немачку војску – и треба стрељати не стотину за једног већ хиљаду за једног. И рекао је да ће, ако га Срби још једном уједу за срце, сравнити Србију јер је она незахвална).

Милослав Самарџић у тексту *Љотићевци на стрељању у Крагујевцу 21. октобра 1941* („Погледи” Крагујевац, 16. март 2013), преноси део мемоарског записа равногорског (четничког) поручника Драгана Сотировића да је „све што се десило и дешавало у Крагујевцу на дан 20. и 21. октобра дело Димитрија Љотића... који је убедио Немце да је Крагујевац побуњенички центар Србије и умиривање Крагујевца било којим путем гаранција реда и мира у Србији”. Љотићевци су, тврди Сотировић, „у погледу хапшења или спашавања од хапшења... имали два списка. Један је био списак њихових чланова и пријатеља (за спасавање – ИП), други је био списак четника, комуниста и предатних противника Љотићевог »Збора« (за стрељање – ИП). Контролу као и допуну тих списка имали су поред Немаца и Недићеви изасланици у Крагујевцу у личности резервног потпуковника Бошка Павловића... На дан 20. октобра одржана је у крагујевачкој општини седница, која је трајала двадесет минута и на којој је донета осуда смртном казном за 2.300 људи”. Зна ли се да је између Михаиловићевих, Недићевих и Љотићевих присталица владало отворено непријатељство, разумљиво је што и Сотировић, с очуваном бескрајном мржњом према љотићевцима (и недићевцима), на своју листу најодговорнијих за

стрелјање у Крагујевцу ставља искључиво њих (и Бошка Павловића међу њима), што Немце помиње тек узгредно и што партизане (и четнике) уопште не доводи у везу са немачком одмаздом по сразмери сто за једног. Но, било како било, Самарџић констатије да су Немци „само у Крагујевцу израчунали да је према одмазди стотину за једнога потребно стрелјати 2.300 и само у Крагујевцу су и стрелјали према тој сразмери”.

О свему томе, нешто друкчије пише RASMC, у тексту „Стрелјање у Крагујевцу 1941” (forum.burek.com/стрелјање-у-крагујевцу-1941-t354641.wap2.html):

„У самом Крагујевцу нити у његовој близини нису тих дана вођене борбе између Немаца и партизана. Одмазда у Крагујевцу која је била извршена 20. и 21. октобра 1941. године, последица је напада партизана и четника на Немце који су се враћали из Горњег Милановца према Крагујевцу. При повратку... Немци су на положајима Чачанског партизанског одреда код Враћевшнице поново нападнути и у стопу гоњени до Љуљака, одакле су гоњење наставили крагујевачки партизани.

Према званичном немачком податку, у борбама код села Љуљака укупно је погинуло девет Немаца, а рањено је двадесет седам; један од рањених је умро од задобијених рана. Тако се за одмазду рачунало десет мртвих и двадесет шест рањених. По прокламованом окупаторском кључу, требало је да буде стрелјано 2.300 Срба. Убијене Немце нападачи су и физички унаказили. Немци су погинуле и унакажене лешеве фотографисали и те фотографије донели шефу окупаторског Управног штаба у Београду др Турнеру, који их је показао генералу Недићу и Димитрију Љотићу... Недић се и сам згрозио када је видео ове ужасне слике дивљаштва каква никада српска војска у својој историји није починила. Једнима су биле ископане очи, другима, потпуно скинутим, били су одсечени удови, трећи су били располовљени и доњи до трупа је био постављен са ногама у вис да чини Черчилово слово „V” – Victory (победа)”.

Са бројем оних који су стрелјани у Крагујевцу лицитира се и другде, па се тако чини и у текстовима о крагујевачком спомен-парку у Шумарицама објављеним на интернету. Један од њих, www.kragujevacgreeters.com/index.php/sr...kragujevac/spomen-park казује да је тога 21. октобра стрелјано у Крагујевцу „више хиљада његових становника, мушкараца, жена и деце”, те да су „повод за стрелјање били немачки губици у борби са четничким и партизанским јединицама на путу Крагујевац-Горњи Милановац”. У једном од текстова објављених на Википедији (sr.wikipedia.org/sr/Масакр_у_Крагујевцу) читамо да је у масакру „којег су над цивил-

ним становништвом у Крагујевцу починиле јединице нацистичке Немачке... страдало око 2.800 људи, од тога неколико десетина ђака мушке гимназије”, док други ([sr.wikipedia.org/sr/Спомен-парк-Крагујевачки октобар](http://sr.wikipedia.org/sr/Спомен-парк-Крагујевачки-октобар)) казује да је тада стрељано „око 3.000 његових становника међу којима око 300 ученика и петнаесторо деце од 8-12 година... По немачким изворима стрељано је 2.795 лица укључујући и око 300 ђака”.

Цифру од 2.795 стрељаних Крагујевчана наводи и Небојша Радишић (Српска информативна мрежа, <http://www.blic.rs/Vesti/Društvo/202870/otkrivena-masovna-grobnica-zrtava-komunista>), уз кратак осврт на добро знан и деценијама нуђен званични податак о жртвама: „Зашто је Тито, заједно са својим историчарима, тај број 2795 увећао, јасно је када се зна да је баш његова војска убила најмање још толико Шумадинаца. Њима се, за разлику од жртава фашизма, још увек не зна гроб”.

Већ помињани RASMC пише у наведеном тексту да је „због различитих података о броју стрељаних у Крагујевцу, генерал Милан Недић послао пуковника Бошка Павловића, који је са собом понео списак који му је дао немачки командант у Крагујевцу мајор Паул Кениг. У њему су била исписана 2.300 имена. То је био и остао званичан број стрељаних талаца за 10 убијених и 27 рањених Немаца,, (Ове две последње цифре – једну истоветну а једну с извесним одступањем – помиње и *Hronologija* уз 18. октобар: „Код села Враћевшнице јединице Крагујевачког и Чачанског НОП одреда нападе 3. батаљон немачког 749. пука који се из Горњег Милановца пробијао ка Крагујевцу, убиле 10 и раниле 20 немачких војника и заплениле два тенка типа »Хочкис«, а један уништиле”).

Судија Ђорђевић ђере руке. Без обзира на све што је о Крагујевцу и његовим жртвама из октобарских дана 1941. године исписано у претходних стотинак редова, овде ваља уврстити и оно што је 1998, у својој књизи *Судија смрти : Истина о суђењу и ликвидацији Драже Михаиловића*, на странама 55-59, исписао Милорад Тодоровић, судија по професији:

„На помолу су занимљиви и непознати детаљи извучени из судбине помало заборављеног и недовољно објашњаваног и проучаваног судије Михајла Мике Ђорђевића, својевременог председника Војног већа Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије, пуковника пролазне војничке каријере, неисказаног даровитог правника, делиоца правде који је одлучивао о животу армијског генерала Драгољуба Драже Михаиловића, Министра југословенске војске и морнарице и ваздухопловства у Отаџбини и начелника Штаба ратне Врховне команде Краљевине Југосла-

вије, а самим тим и о судбини нашег народа. Постављење овог србијанског занесењака леве оријентације за председавајућег великог и специјалног већа, одређеног за суђење непријатељу број један нове Југославије ('и осталим колаборационистима за издају и ратне злочине почињене на простору Југославије за време рата 1941-1945, њима још двадесет тројици' – ИП), у време када се на овим просторима преламала садашњост и будућност неколико словенских и вансловенских народа, представљао је право политичко и државничко лукавство.

Судија Мика Ђорђевић, за ово казивање значајног надимка »Ђора«, послужио је новој власти слично већини ондашње левицарске студентске и ђачке омладине, као моћно средство за изградњу »велике будуће ствари и остварење сна многих генерација«. Мало се тада веровало да ће се у благодети новог времена мешкољити и пробисвети и припадници предратног талоба. Боље разумевање онога што следи захтева неколико реченица о његовом пореклу и неуобичајеном животу. Он је као син, првенац, угледног крагујевачког кафеције и повремениог трговца из постојане грађанске породице, импозантна интелектуална и физичка појава, атеиста, од врха до дна, и коловођа шумадинских младокомуниста, смишљено ишчупан из своје средине. Наоружан стремљењима супротно породичној традицији, рано се одрекао сладуњавих господствених вечерњих балова, салонске удобности и безбрижног студентског доба. Дубоко привржен идеји социјалне правде коју је у српском Поморављу засадио Светозар Марковић, знаменити социјалиста родом из суседне Јагодине, међу првима из овог краја понео је барјак у нашем народу тада неприхваћене и стране Комунистичке партије. На његово животно опредељење утицало је и младалачко схватање да је комунизам као опција ближе демократији социјалдемократске оријентације од националног покрета кога је, опчињен марксизмом, доживео као монархистичку декадентску унапред осуђену на пропаст. На Загребачкој конференцији југословенских комуниста, одржаној 19. и 20. октобра 1940. године, уз учешће 101-ог делегата, поменуто је и његово име међу укупних 1.500 чланова...

Средином лепе јесени 1941. године помахнитала Хитлерова армада под којом је клецала Европа, пружила му је прилику за подвиг, по партијским аршинима посебно вреднован. Ради се о октобарском догађају од кога су се дрмала сва брда и равнице питоме Шумадије. Крагујевац је као и цела Србија био под немачком окупацијом. Јесен неоптерећена ратом текла је својом током. Где год је око пало видела се само захуктала берба. Наш загрижени социјалиста био је изван тог окружења, чекајући свој тренутак...

Извршавајући наредбу са највишег места он је у погодној ноћи, пренео у очеву кафану шест Шкодиних митраљеза намењених за акцију великих размера, извађених из бункера будно контролисаног од трочлане групе Титових повереника за Шумадијско-поморавску област... Наредног предјутра, држећи се разрађеног сценарија, младопартијац Михајло ставио се на чело пажљиво одабране групе новопечених пролетера металске струке, наоружане скриваним оружјем. Већ у току дана крагујевачка варош се питала којом ценом ће платити ликвидацију групе немачких официра, подофицира и ађутаната нападнутих са високе коте изнад села Баре (око три километра удаљености од Љуљака – ИП), на путу између Горњег Милановца и Крагујевца, којој је дао допринос и арсенал оружја у поседу нашег колеге. Видевши своје упокојене сународнике, локални командант нацистичког батаљона, пренуо се из шумадинског опојног дремежа и без оклевања извео на улицу до зуба наоружане казнене јединице да доследно спроведу у дело Хитлерову наредбу »за једног Немца стотину Срба а за рањеног педесет«... Погинулима код села Баре придодео је СС официре и њихове потчињене покошене, према казивањима појединих Крагујевчана, истим оружјем, за време јутарње гимнастичке вежбе у операцији названој »Стадион«. Упорни Немци, јурећи свој број жртава нису никога штедели и прескакали. После швапске одмазде у Крагујевцу и широј околини није било дворишта без црног барјака и мајчинског лелека.

Прогоњен осећањем кривице за свој допринос масовном покољу гимназијских другова, учитеља и професора, рођака, комшија, сватова свргнутих са фијакера и чеза, сељака покупљених са њива, чобана ухваћених на ливадама, циганчића скупљених са гробаља и тргова и ђака изведених из препуних учионица, кафеџијин син и тек регистровани адвокатски приправник, ударио се у чело и замислио. Испративши задњи ехо осветничке пушке, ставио је свеску испод мишке и оловку у џеп и кренуо од једне до друге варошке куће, од цркве до цркве, од једне до друге празне школе, од сеоског шора до сеоске забити, од гробља до гробља, од појате до појате. Пренеражен сазнањем да је немачка егzekуција однела претежно безазлене родољубе, лишене сваке политичке обојености, изгубио је драж политичког јуришника и вољу у попис. Напуштајући изукрштану пописну стазу неуверљиво је убеђивао себе да дисциплинованим Швабама и поред задирања у територије суседних округа и урођене војничке упорности, није успело да намире циљану бројку. Обиласком масовних гробница, у предградским Шумарицама није себи ни помогао ни одмогао. Трагање за стварним бројем »својих« жртава завршио је посетом

старешини крагујевачке црквене парохије у којој су сабирани панаије и упаљене свеће жртвама »Крваве бајке«... Црквену порту напустио је празних руку као препознатљиви и непожељан скојевац, од акције, и по религијским канонима антихрист. Најближем партизанском одреду прикључио се без претходног приснијег опростаја с родитељем и околином, нешто мање уверен у питкост и пенушаву сладуњавост живота са леве стране, умирен накнадним присећањем да је његова шесторка била само део јединице ангажоване за уништење немачких групација.

За време четворогодишњег ратовања није прилазио родном дому... Војну каријеру започео је као интендант Крагујевачког партизанског одреда. Одатле је по казни (није исповедио због чега – ИП) пребачен у суседну истоимену Краљевачку формацију за коњоводца. Шестомесечно преваспитање у скривеним партизанским коњушницама окончао је позитивним оценама. Преостали већи део рата провео је у Маршаловој близини у формацији карактера политичког одреда. Споменути немачки ратни злочин извршен над његовим суграђанима био му је препорука за улазак у веома уски круг људи који су имали приступ Врховном команданту партизана. Злуреди познаваоци прилика заснивају ову тврдњу присуством свеске са именима и презименима Шумаричких жртава, у његовом личном пртљагу... Описујем га на основу личних и узгредних сазнања. Неометаним кретањем у строго контролисана места, изазивао је завист својих истоврсно ранжираних колега. Припадност Брозовој околини омогућио му је да 25. маја 1944. у преописиваном десанту на Дрвар, одигра улогу судбинског значаја”, али и да у судски процес Дражи Михаиловићу и још двадесет тројици оптужених за колаборационизам и ратни злочин буде укључен као председник судског Већа.

Одбрана од друђих ойћужби. Павловић је одбацио и оптужбу да је јула 1944. године постављен за државног секретара у кабинету ђенерала Недића, из истих (формалних) разлога због којих је одбацио и оптужбу везану за наводно постављење на место шефа одсека јавне силе, од јуна до новембра 1941. године. Још је додао да је канцеларију убијеног државног секретара водио само административно, без секретарских овлашћења, само док на то место дође лице за чије би постављење немачка команда дала сагласност. (Није без значаја ни изјава коју је нешто раније, 5. фебруара 1946. године, после саслушања, потписао ђенерал Милан Недић да је „пуковник Бошко Павловић... био запослен у Председништву владе”, што значи да га је сматрао само „запосленим” а не неком „важном” личношћу у својој Влади.

Оптужбу да је по повлачењу у Беч био задужен да организује одбегле српске војне и полицијске формације за оружане борбе против Југословенске армије и за наводне диверзантско-терористичке активности, одбили су и Павловић и његов бранилац. Тамо му је, наиме, био понуђен „положај референта за полициску и војничку грану службе”, али он то није прихватио; тражио је да ради на пословима Црвеног крста, што му је коначно и успело. Уз то, пропао је и браниочев покушај да увери суд да за такву оптужбу није поднесен ниједан доказ.

Павловићева изјава да је повремено интервенисао код немачких власти да се неко спасе, била је пуцањ у празно, чак и кад је рекао да је „у једном случају извукао двојицу комуниста-скојеваца” (браћу Тодоровић из београдске Мутапове улице 43), а други пут да је на неки дан пре одласка у Аустрију, крајем септембра 1944, „из логора на Бањици извукао 115 партизана и послао кући”.

По речима Павловићевог браниоца, „он је човек без школе, који је правио каријеру, био двадесет година на једном положају и успео чак да постане пуковник. Он се није пењао својом способношћу, него дужином службовања, искуством које је стекао током рада па су му се поверавали извесни послови и извесне дужности”. Стога, он не спада „међу оне који су били идеолози. Он је човек који делује и ради под шефовством, по туђим директивама, по туђим наређењима обавља посао онако како му се наређује. И према томе ви немате овде човека који би могао доћи у ранг квислинга, него имате човека који је био у квислиншкој служби”.

По природи ствари, али и по потреби нове владајуће „структуре”, тужилац је мислио сасвим супротно. У својој завршној речи, он је Павловићево службовање у Загребу назвао „крвавом владавином”, а беспризивно је констатовао да се „на претресу утврдило да је он учествовао у злочину у Крагујевцу”. Такав свој суд наслонио је на изјаву свега једног сведока, извесног Мата Караџића из Фојнице (Босна), који тврди да је Павловић дошао у Крагујевац десет дана пре стрељања, да је „одлазио и долазио” и да се затекао у Крагујевцу на дан масовног стрељања. За суд је небитна била и Караџићева изјава да је он, Караџић, ухапшен 20. октобра ујутру, дан уочи стрељања (када је последњи пут видео Павловића), исто као и његове речи „То не верујем”, у одговор на браниочево питање „да ли је Павловић преко органа којима је био инспектор издавао наређење да хапсе и учествују у хапшењу”.

Пресуда. На пресуду није требало дуго чекати, а њен текст дајемо овде према ономе како је објављена на [www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Presuda protiv Mihailovica i ostalih.pdf](http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Presuda%20protiv%20Mihailovica%20i%20ostalih.pdf):

„15. јул (1946)

...Потом претседник и сви остали у сали, као и оптужени, устају и, у пуној тишини, председник чита пресуду

У ИМЕ НАРОДА

Врховни суд Федеративне Народне Републике Југославије - Војно веће - састављено од пуковника Михаила Ђорђевића као председавајућег и судија - потпуковника Милије Лаковића и Михаила Јанковића, и секретара - поручника Тодора Попадића, по кривичној ствари против оптужених Драгољуба-Драже Михаиловића и др. ради кривичних дела из Закона о кривичним делима противу народа и државе и Закона о забрани изазивања националне, расне и верске мржње, раздора а на основу оптужнице Војног тужиоца Југословенске армије од 31. маја 1946. године, број 711/46 и решења овог суда од 1. јуна 1946. године, - одржао је у Београду главни јавни усмени претрес од 10. јуна до 11. јула 1946, на коме је оптужницу заступао заступник Војног тужиоца Југословенске армије пуковник Милош Минић у присуству оптуженог Драгољуба-Драже Михаиловића, кога бране Никола Ђоновић и Драгић Јоксимовић, оба адвоката из Београда... оптуженог Бошка Павловића, кога брани Слободан Суботић, адвокат из Београда... донео и јавно изрекао дана 15. јула 1946. године следећу

ПРЕСУДУ

1) Михаиловић Драгољуб-Дража... 22) Павловић Бошко...

КРИВИ СУ:

Што су у току надчовечанске борбе коју су народи Југославије од 1941. до 1945. године у одбрани своје слободе и независности, и за свој опстанак водили противу хитлеровске Немачке, фашистичке Италије и њихових сателита, ступили и за све време рата и непријатељске окупације одржавали политичку и војну сарадњу са окупатором ради заједничког угушивања општеномодног устанка и подржавања окупације како би уз помоћ окупатора успоставили режим против народне диктатуре и националног угњетавања те су на тај начин у најсудбоноснијем раздобљу историје са окупатором... организовали, наређивали и извршавали али и потстрекавали на извршавање небројених злочина над народом: убијање и предавање рањеника окупатору, масовна убиства и покоље, хапшења, мучења, одвођења у концентрационе логоре и на присилни рад у корист окупатора, принудну мобилизацију, паљевине, плачку и уништавање јавне и приватне имовине, силовање и друге ратне злочине, услед чега носе одговорност за смрт и страдања стотине хиљада људи, жена и деце. И то:

(Иза имена оптуженог Драгољуба-Драже Михаиловића, у преко петсто редова наређане су бројне појединости именоване као ратни злочин, да би се, потом, изрекла пресуда – ИП).

Набројани злочини само су мали део злочина које су четници оптуженог Михаиловића спроводећи његова наређења и директиве, извршили у свим крајевима Југославије.

Изложеним радњама оптужени Михаиловић... и Павловић извршили су кривична дела издаје и ратних злочина из члана 3, 4. и 6. Закона о кривичним делима против народа и државе... Са напред изложеног, а на основу цитираних законских прописа... суд их осуђује:

1) Михаиловића Драгољуба - Дражу на казну смрти стрељањем, трајан губитак политичких и појединих грађанских права и конфискацију целокупне имовине;

22) Павловића Бошка, на казну смрти стрељањем, трајан губитак политичких и појединих грађанских права и конфискацију целокупне имовине;

...Изричући овакву пресуду, суд је сматрао да је био веран тумач народних осећања, правде и правичности и да је жигосањем издаје отаџбине остао доследан вековним слободарским традицијама наших народа, а издају отаџбине осуђивали као најтежи злочин. СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ. (*Буран айлауз у њублицы и њоклицы: Живео Народни суд!*) Оптуженици против пресуде овог суда немају правног лека, јер је ова пресуда одмах и извршна. Једино лица која су осуђена на смрт могу лично или преко својих браниоца или њихових рођака да поднесу молбу за помиловање Президијуму Народне скупштине ФНРЈ. Суд одређује: вечерас до 20 часова у коме ће року, ако хоће, поднети молбу за помиловање од лица осуђених на смрт”.

Судијина исјовесѣ у ѡредсмрѣној ури. Ноћ уочи Ђорђевићевог упокојења, Милорад Тодоровић могао је од њега, за стране 116-117 своје књиге *Судија смрѣи*, чути и следеће:

„Осим Дражи Михаиловићу, лаке руке показао сам пут ка вечитом починку и Младену Жујовићу, адвокатском приправнику, поузданом Михаиловићевом сараднику, Радић Радославу-Раду, четничком команданту у Босни и члану државног Централног националног комитета, Глишић Милошу, капетану бивше југословенске војске, Живковић Петру, армијском генералу и члану југословенске владе у иностранству, помоћнику врховног команданта југословенске војске и једно време министру војном, Јовановић Драгомиру Драгом, управнику града Београда, председнику општине града Београда, шефу српске државне безбедности и изванредном владином комесару за Београд и срезове вршачки (? – ИП) и грочански, Танасију Динићу, пешадијском пуковнику бивше југословенске војске у пензији и бившем посланику, изванредном комесару за персоналне послове, помоћнику комесара унутрашњих послова, министру

унутрашњих послова и министру социјалне политике, Владимиру (треба: Велибору – ИП) Јонићу, професору Војне академије и новинару, комесару Министарства просвете и министру просвете у Недићевој влади, Докић Ђури, армијском генералу и министру саобраћаја у Недићевој Влади, Мушицки Кости, активном инжињеријском пуковнику бивше југословенске војске и команданту српског добровољачког корпуса произведеног у чин генерала и Павловић Бошку, заповеднику државне полицијске страже, помоћнику команданта српске државне страже и државном подсекретару Недићеве владе.

Човече драги, потпалио сам и бацио у ломачу 11 знаменитих Срба, између два велика светска рата и до коначног завршетка овог другог. Мој главосечни мач баш је био жедан крви. Овом црнилу ваља додати и 185 година робије са принудним радом и губитком свих грађанских и политичких права које сам сручио на леђа Дражиним саоптуженицима. Толики збир претешких осуда донесених у једном дану, од истог човека, заморни је терет и за средњевековног инквизитора и помахниталог ратног похотника. Узимајући у обзир да до августа 1945. године, када сам од 25 приведених чак седморицу отпратио на онај свет, нисам знао како изгледа олтар правде, испада да сам у походу на људе претекао и самог ђавола и све крвожедне главосече. Драги пријатељу, прилика је да процениш колико у нама има сотонског. Говорим у множини, знајући какве су се пресуде изрицале и под твојим председавањем. Док сам једанаест узастопних пута понављао »на смрт стрељањем«, орио се поклич одушевљења из близу 30.000 пискавих, оштрих, грубих и рескавих грла, од кога су подрхтавали и небо и земља. Стресно сам узмицао пред тим хором, самом паклу прикладним, коме је недостајало још крви схватајући да је човек сам себи највећа злотворна звер. Шарајући очима по разулареној маси, која ме је потискивала ка зиду, поглед ми се зауставио на лице и разјапљене чељусти спремне да прогутају најближег, човека који се са својом страшном крволочном појавом и изгледом издизао изнад осталих. Док сам га посматрао са свог ужареног места на мах сам заборавио где се налазим, шта тражим и шта радим. У таквом сабласном окружењу моји осуђеници на смрт нису схватили судбину трагике која их је задесила. Збијени између до зуба наоружане страже и помахнитале гомиле спремне на линч у чијим су се искривљеним физиономијама оцртавале искре смрти, пресуда мога Већа била им је благо помиловање.

Генерал Дража Михаиловић због кога је нова држава ставила у погон сву своју расположиву казнену машинерију и преко мене организовала у сваком погледу прекретно суђење, био је у том часу, далеко од нас, негде у свом свету, тако смирен, у околностима у којима је човек човеку безвредна ствар... Одлуку мога већа у којој су се преплитала смрт и робија, саслушао је као да се ради о ко зна коме”.

Молбе за помиловање. У „великодушно” остављеном року, сви осуђеници на смрт (или њихови адвокати, свеједно) поднели су молбу за помиловање, а Милорад Тодоровић, и судија Ђорђевић, томе су, у књизи *Судија смрти*, посветили стране 164-167. Не знамо шта је писало у Павловићевој молби, али би се, барем према ономе што је Дража потписао 15. јула, могло закључити да је и он тражио да му се „казна смрти стрељањем замени казном лишења слободе”, те да се та молба схвати као чин искреног покајања

и уверавања да ће „за време издржавања казне лишавања слободе, својим преданим и пожртвованим радом уложити све да допринесе користи нашој новој држави”.

Наредног јутра, судија Ђорђевић појавио се у „својој” судници и на столу затекао „наслане једна на другу, молбе за помиловање осуђених на смрт и њихових бранилаца”. Према сопственој исповести у предсмртном часу, „то је значило да је неко мом суђењу које је подразумевало право на жалбу, дао карактер преког суда. Правнички изражено, моја пресуда је противно закону постала правоснажна самим чином њеног потписивања и печатања”.

Није судија Ђорђевић стигао ни да се добро промува по згради у којој је претходних тридесетак дана судовао, а пресрео га је, задихан, Миле Перуничић (1890-1961), секретар Президијума Народне скупштине, са налогом да од њега преузме све молбе за помиловање. „Сутра ујутру, исти човек” (Перуничић) прекинуо је Судију у бријању „и издалека повикао: Прочитај ово и врати, у великој сам журби”. И пре но што се снашао, у Ђорђевићевим рукама „забеласао се преполовљени папир на коме је било откуцано:

»Президијум Народне Скупштине ФНРЈ

бр. 9647

16. јула 1946. год.

Президијум Народне Скупштине ФНРЈ на основу члана 1. Закона о давању амнестије и помиловања и члана 74. Устава ФНРЈ, на својој седници од 16. јула 1946. год. донео је следећу

ОДЛУКУ

да се молбе за помиловање Михаиловић Драгољуба Драже, Радослава Радића-Раде, Глишић Милоша, Жујовић Младена, Живковић Петра, Јовановић Драгомира-Драгог, Јонић Велибора, Докић Ђуре, Мушицког Косте, Павловић Бошка и Динић Танасија, осуђених на казну смрти стрељањем извршном пресудом Врховног суда ФНРЈ - Војног већа и СУД бр. 1/46 од 15. јула 1946 године НЕ УВАЖЕ.

Секретар

(Миле Перуничић)

Председник»

(Иван Рибар, 1881-1968)

„Кад пре, помислих, али не изустих. И поред схватљиве општенародне напетости и журбе, ипак нисам очекивао заседање с ногу, гломазног скупштинског тела (можда сазваног само ради разматрања тих молби, а највероватније није ни сазивано него се његов коначни став према пресудама, молбама за помиловање и извршењу смртних казни подразумевао – ИП), поготово што су се западна Европа и Америка залагале, не баш ултимативно, за преиначење ђенералове казне. Брзоноги секретар (Миле Перуничић – ИП) био је нестрпљив. Истрнувши ми своје из руку, нестао је из мог стана не дозволивши ми да га било шта упитам. Пометен њиме, остао сам укопан, ту где сам се затекао. И таман што сам се мало

средио и кренуо ка излазу, да што пре удахнем свежину, испред мене се створила испружена рука секретара мога Већа (судијског, Војног – ИП) Тодора Попадића са актом садржине:

»Врховни суд ФНРЈ
Војно веће
1 СУД бр. 1/46
16. јули 1946. год.
Београд
Министру унутрашњих послова
За помоћника министра унутрашњих послова друг.
Свет. Стефановића
Београд

Достављам вам у прилогу препис диспозитива целе пресуде овог суда 1 СУД бр 1/46 од 15. јула 1946. године и два преписа одлуке Президијума Народне Скупштине ФНРЈ број 96/47 од 16. јула 1946. г.

Пресуда овог суда је извршна а одлуком Президијума Народне Скупштине ФНРЈ одбијена је молба за помиловање на смрт осуђених лица.

Предње вам достављам с молбом на закони поступак.
Смрт фашизму - слобода народу!
Председник Већа
пуковник
Михајло М. Ђорђевић«.

Нисам имао избора, прихватио сам перо умочено у мастило и потписао што се од мене тражило...

Приближавајући се прагу зграде ОЗНЕ за Југославију, недалеко од садашњег Студентског трга, Ђећин (Стефановићев – ИП) шеф кабинета, заузет разговором са оним јучерашњим секретаром Президијума (Перуничем – ИП), у пролазу ми је добацио, да су »изгледа они све то урадили сами«. Од његовог овако неодређеног саопштења утрнуле су ми и ноге и руке. Кроз главу су ми прострујала, не увек шаллива, пребацивања пријатеља и рођака да сам једини пуковник у земљи за једнократну употребу... Прихватајући то као могућу истину... све то натерало ме је да се вратим протеклим збивањима... Са писањем пресуде завршио сам око поноћи, између 15. и 16. јула. Само њено прекуцавање однело ми је неколико сати. Ђенералова молба носила је датум 15. јула Упоредивање ова два датума изазвало ми је сумњу да је свим мојим осуђеницима било ускраћено читање и проучавање пресуде. Да зло буде веће, та сумња родила ми је вероватноћу да су одлука о одбијању молби за помиловање и налог за егzekуцију срочени у размаку од сат-два, као и званично саопштење да су казне извршене 17. јула, постхумни акти”.

А тих дана, од 12. до 19. јула, председник Владе ФНРЈ, Јосип Броз Тито, боравио је у Црној Гори. Најпре, 13. јула, на Цетињу је

присуствовао прослави годишњице тринаестојулског устанка, а од 16. до 19. јула био је у Петровцу на мору, Бару, Будви и Милочеру, довољно далеко да му се не би могло приговорити како се из *нејојсредне* близине одушевљавао *нејојсредним* резултатом такозваног Београдског процеса.

Остаје непознато где се Јосип Броз налазио 14. и 15. јула 1946. године, да ли негде у Црној Гори или *нејојсредно* ближе Београдском процесу. Нарочито овоме другом.

Извршење судске пресуде. Не може бити да при извршењу судске пресуде Дражи Михаиловићу и осталима није сачињавао записник, али у документацији коју је, у формату pdf, са тог суђења објавио проф. др Миодраг Зечевић (Dokumenta sa sudjenja Drazii Mihailovicu - Biblioteka www.znaci.net/0000160.htm), таквога списка нема. И та чињеница говори да је речени поступак био више идеолошке него судске природе.

Уз образложење судске пресуде Дражи и осталима. Упоредили се првих двадесет навода садржаних у Оптужници против Драже Михаиловића и осталих, као и један доцнији, из фебруара 1943. године, с оним што пише у *Hronologiji*, која на пуних 1267 страна формата А4, из дана у дан, по некадашњим републикама (без покрајина!) брозовске Југославије, прати сва ратна збивања, пажљивијем читаоцу не могу промаћи извесна неслагања, врло често и изузетно крупна, неслагања која речену оптужницу умногоме чине произвољном:

– Према *Hronologiji*, почетком новембра 1941. године, у околини Брајића, код Љига, четници су стрељали 17 лекарки и болничарки и 16 бораца Посавског и Космајског одреда, већином рањеника, док *Оптужница* тврди да су четници 4. новембра, близу Равне горе, убили око тридесет на превару заробљених партизана, као и 18 девојака упућених у Ужице на болничарски курс;

– Према *Оптужници*, новембра 1941, четници су у Брајићима, на месту Дренови Врх, стрељали око 500 заробљених партизана и њихових присталица, али тога податка нема у *Hronologiji*, иако број стрељаних особа и није баш за заборављање;

– *Оптужница* вели да је у ноћи између 13. и 14. новембра Дража наредио свом команданту Даку Тешмановићу да „око 365” заробљених партизана преда Српској народној стражи а ова Немцима, од којих је стрељано 270 а остало послато у логоре, али тога податка, иако цифра није ситна, нема у *Hronologiji*; у њој се само може прочитати да су четници при нападу на Горњи Милановац „на превару разоружали 7. чету 1. шумадијског НОП одреда и де-

лове Чачанског НОП одреда и одвели их у село Брајиће, а касније у село Словац, предали их немачким јединицама, које су их стрељале”. Ако *Vojna enciklopedija*, књига 9 Sparta-Tirana, друго издање Београд 1975, страна 574, у одредници ШУМАДИЈСКИ НОП ОДРЕДИ, каже да је Први шумадијски одред имао осам (8) чета, да је крајем октобра 1941. године, што ће рећи: на неколико дана пре оптужног случаја, у њему „било укупно око 450 бораца”, да оптужница говори о стрељанима и послатим у логоре а *Hronologija* само о стрељанима, онда је извесно да су подаци за тужбу смишљени циљно; утолико пре што *Vojna enciklopedija*, која подробно прати деловање овог одреда (између осталог „разоружао је већи део посада жандармеријских станица по селима опленачког, орашачког и колубарског среза, забранио рад општинским управама у скоро свим селима на свом операцијском простору, порушио ТТ линије и спалио књиге за контролу оружја, диверзантским акцијама онеспособио је готово све железничке станице и порушио мостове на прузи Младеновац-Лазаревац...” уопште не помиње тај напад на Горњи Милановац;

– У *Опшужници* читамо да су четници, децембра 1941, у околини Фоче, Горажда и Чајнича поклали преко 2 000 муслимана, људи, жена и деце; „клања су вршили на Дрини у Фочи и Горажду”. Са своје стране, *Hronologija* казује да су у Фочи четнички Фочански, Калиновички, Невесињски, Шавнички и Дурмиторски одред под непосредном командом начелника четничке Врховне команде, односно Драже Михаиловића, извршили масован покољ муслиманског становништва и неколико хиљада муслимана протерали а њине куће опљачкали а делом спалили. Разлика између *Опшужнице* и *Hronologije* није безначајна, пошто реч *неколико*, по првенственом речничком тумачењу, значи исто што и *више од једног*;

– Према *Опшужници*, Михаиловићеви четници заједно са Немцима, у Чачку су децембра 1941, само у један мах стрељали 80 припадника народноослободилачког покрета, али тога стрељања нема у *Hronologiji*;

– Дража се *Опшужницом* терети због тога што је, децембра 1941, у пожешком срезу мешовити немачко-четнички суд само у један мах осудио на смрт 12 присталица партизана, али се тај случај не може потврдити *Hronologijom*;

– У *Опшужници* је наведено да су, августа 1942, Михаиловићеви четници приликом заузећа Фоче, у тој вароши и селима која се називају Буковица, „заклали око 1 000 лица муслиманске вероисповести, међу којима и око 300 жена, деце и стараца”, али аутори *Hronologije* за тај податак не знају;

– *Општински* нас уверава а *Hronologija* то не потврђује, да су августа 1942, на терену око Устиколине и Јахорине, Михаиловићеви четници под командом мајора Захарија Остојића и Петра Баћовића заклали око 25.000 лица муслиманске вероисповести а села попалили;

– У *Hronologiji* нема податка саопштеног у *Општински* да су, септембра 1942, четници Петра Баћовића убили у Макарској око 900 Хрвата, међу њима неколико католичких свештеника и седам села спалили;

– *Hronologija* то не помиње, али *Општински* наводи да су октобра 1942, у околини Прозора, четници (у друштву с Италијанима) убили око 2.500 муслимана и Хрвата, међу којима је било стараца, жена и деце, а велик број села спалили;

– Ако тога нема у *Хронологији* (а цифре се крећу у области фантастичног), зашто веровати оптужном наводу да су у фебруару 1943. године „четници под командом Захарија Остојића, Петра Баћовића, Павла Ђуришића, Воје Лукачевића, Вука Калаитовића и других, у срезовима пљеваљском, чајничком и фочанском заклали 1.200 мушкараца и 8.000 стараца, жена и деце и опљачкали па потом спалили око 2.000 домова”. Делимичио, овим подацима барата и др Александар Секуловић, адвокат, с тим што он додаје да их је преузео из извештаја Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу, датованог 13. фебруара 1943. године, извештаја који нас уверава да су у том „подухвату”, погинула свега 22 (двадесет два) четника а на муслиманској страни „1.200 бораца” (које оптужница именује као мушкарце), извештаја у коме се не наводе спаљених 2.000 домова, извештаја у коме се тврди да је уништена сва имовина изузев стоке, жита и сена, извештаја у коме се муслимани пишу великим словом, баш као у времену „братства и јединства”?! Сви ови „изузеци” морају бити крајње сумњиви, нарочито због тога што постоји огромна несразмера између жртава обеју сукобљених страна, и што би издвајање стоке, жита и сена (да се то не уништи) морало захтевати и много радне снаге и премного времена. Ако пак тих података нема у *Hronologiji*, ваља подсетити да се све може фалсификовати осим деловодника!

Додају ли се томе и неодређене (недокументоване) приче попут оне да су „у току децембра 1941. године и током целе 1942. Михаиловићеви »легализовани« четници похапсили и предали Немцима у разним крајевима Србије хиљаде присталица партизана које су Немци стрељали у логорима на Бањици, Нишу, Ужицу, Чачку и другим местима, а поред тога сами четници су поубијали хиљаде присталица партизана, опљачкали многа села, батинали хиљаде људи, а велики број жена и девојака из партизанских по-

родица силовали”, онда је јасно колико су били вредни „докази” војног тужилаштва против Михаиловића и осталих.

Препоручљиво би било веровати ономе што пише у *Hronologiji*, јер она заиста нуди задивљујући прецизне податке о „ратном” доприносу партизанских јединица. Тако, на пример, у ноћи 13/14. августа 1941, делови Космајског одреда демолирали су постројења каменолома Црвени брег код Рипња и запленили 95 кила експлозива, 130 метара штапина и 342 каписле. На тридесетак места рушене су железничке пруге и мостови а на четрдесетак праваца кидане су ТТ линије (22. августа, између Земуна и железничке станице Земун-Поље, месни диверзанти носекли три, 28. августа два а 11/12. октобра двадесет два ТТ стуба). Од 7. јула (који се рачуна као дан устанка) па до 15 октобра 1941. године (за сто дана, у време док су сукоби са немачким снагама били права реткост), партизани су извели 97 напада на жандармеријске станице. Није познато да ли су се жандари једноставно предавали (можда су имали инструкцију да се уопште не упуштају у оружани сукоб са „другом страном”), тек – пише да је само у два случаја (19. и 28. јула) било жртава: први пут четири (4) рањена а други пут два (2) убијена жандарма.

У истом времену спаљено је 88 општинских, судских и пореских архива, еда би се остварило комунистичко обећање да ће после рата сви бити једнаки, да после рата неће више бити пореза, да породица више неће бити потребна... Како то пише Michal Szaszkiewicz, *Злочиначко убиство генерала Драже Михаиловића*, 24. 2. 2005, - Balkanforum - Geschichte und Kultur, „устанак у Србији је био обичан пљачкашки поход на српског домаћина. Паљене су општинске књиге само зато да се не зна ко је власник које имовине... Црквене књиге су паљене да се не зна ко су родитељи а ко су им деца... Био је (то једини начин) да се уништи прошлост, да све почне од данас”.

По природи ствари, у партизанским окршајима са Немцима било је и убијених и заробљених, некада мање а некада више, а наведено је да је, поред тек неколико мање бројних одмазди, 21. октобра у Крагујевцу стрељано око седам хиљада (7.000) цивила, „као одмазда због претрпљених губитака у борбама против партизана”. Уз податке да су 18. октобра „због претрпљених губитака у борбама за Краљево немачке власти по сопственом признању, стрељале у Краљеву 1.736 мушкараца и 16 жена, а до 20. октобра укупно „преко 5000 људи од 18 до 60 година старости”, углавном цивила, ваља напоменути да за тај злочин није употребљен израз „одмазда”, односно казна за дело које су починили партизани у окршају са немачком војском.

Одјек са сгратишта. У условима продужене окупације српских крајева (и српског народа) у послератном времену (Јосип Броз, познатији као Тито, непосредно по ослобођењу, крајем октобра 1944. године, изјавио је да *Србија нема чему да се нада* и да се у њој *треба понашати као у окупираној земљи*), име Бошка Павловића поменуто је још једном, у спису којим су „победници”, у уверењу да ће њиме понизити и угушити српски слободарски дух, исказали сву наказност своје идеологије. О томе, аутор ових редака пише у студији *Српски добровољачки покрет 1912-1918*, Хришћанска мисао, Београд 2008.

Наиме, Министарство унутрашњих послова Федеративне Народне Републике Југославије, под Пов. IV бр. 11057/46 од 18. фебруара 1947. године, донео је решење којим се Савезу ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918 забрањује рад, а имовина Удружења конфискује у корист државе. Јер, званични став тек успостављене власти према добровољачкој организацији (наводно профашистичкој) принудио је добровољце да „забораве” на своје учешће у српским ослободилачким ратовима, толико да се чак и у најужим породичним круговима добровољачко ратовање није помињало. Није се помињало, у неизмерном страху од напредне освете хрватских противника српског добровољачког покрета, и оних из Одесе, и оних из некадашњег хрватског Југословенског одбора и, нарочито, оних који су, као Јосип Броз, тадашњи неприкосновени предводник новоуспостављене *народне* власти, стално имали на уму сопствена лоша искуства са српског ратишта.

Образложење овог решења гласи:

„Савез ратних добровољаца бивше кр(аљевине) Југославије постојао је пре 6. IV 1941 год. и деловао на целој државној територији. Задатак Савеза је био да ради на чувању и учвршћивању народног и државног јединства, да настоји да сваки члан тачно и савесно врши своју дужност према краљу... те узима учешће у свима националним манифестацијама, да сарађује са сличним покретима и националним организацијама и да свој рад и акције упућује правцем који ће најбоље користити земљи и истаћи утицај добровољаца /чл. 7 Правила/.

Савез ратних добровољаца није своју делатност ускладио са тежњама и напорима народа ФНРЈ, нити је одиграо ону улогу коју је изискивао његов положај и његов карактер. Ово се нарочито запажа у моменту непријатељске окупације као и народног устанка. Пасиван став Савеза у моменту непријатељске окупације допринео је његовој дезорганизацији и разбијању његове компактности, због чега је један до вођства и изванредан број истакнутијих

чланова, који је и раније служио ненародним елементима, сада успео да унесе пометњу у редове својих чланова, што је несумњиво користило окупатору и његовим домаћим помагачима. Када је Југославија преживљавала најсудбоносније и најтрагичније тренутке свога постојања и када је народ дигао општи устанак, Савез као национална организација није ни тада иступио ради пружања подршке народном покрету. И док се на једној страни добијао утисак да Савез ратних добровољаца и надаље задржава пасиван став, на другој пак страни извештан број лица из вођства и добар део његових чланова ступа у отворену сарадњу са непријатељем.

Познато је да се баш међу најистакнутијим члановима нашао већи број оних, који су се ставили у службу окупатора и домаћих помагача и који су починили страшне злочине према своме народу као и највећи злочин издаје отаџбине. Тако су издајници и ратни злочинци Бошко Павловић, Др. Кожуљ Марко, Олујевић Бранко, Др. Петар Зеџ, Јосип Худина, Милан Хорватски и др. преко квислиншких војних и политичких организација починили небројене злочине због чега су и кажњени од стране народних судова. Исти је случај и са бившим надбискупом Степинцем, који је свој издајнички рад наставио и после ослобођења пружањем потпоре крижарским и усташким бандама и злоупотребавајући свој положај уносио пометњу и фашистичку пропаганду у кругове необавештених лица, и који је такође због ових злочина осуђен од народног суда у Загребу.

Овакав рад истакнутих чланова Савеза имао је, сасвим разумљиво, утицај и на остале чланове, те је већи број ових приступио у разне оружане формације и учествовао у борбама против народно-ослободилачког покрета или се ставио у службу окупатора и денунцирао родољубе. Само у Народној Републици Црној Гори кажњено је преко 15 бивших чланова Савеза и то на дуже временске казне лишења слободе због сарадње са непријатељем, убијања и денунцирања припадника народно-ослободилачког покрета, пљачке, паљевине и других тешких злочина извршених над својим народом. У Босни и Херцеговини кажњени су због издаје злочинци Радић Слободан и Кан Јосип и још преко 10 других чланова Савеза који су учествовали у фашистичким, усташким и четничким одредима. Сличан је случај и са неким истакнутијим члановима који су били у заробљеништву, где су заузимали реакционаран став, па и по ослобођењу остали у иностранству повезујући се са међународном реакцијом да би и надаље радили против интереса својих народа и угледа државе.

Овакав противнародни и издајнички рад чланова Савеза дао је Савезу као организацији профашистичко обележје.

Истина је, да је било чланова који су правилно схватили Народно-ослободилачку борбу и својом подршком допринели њеном победоносном исходу као и учвршћењу наше народне власти. Али овим њиховим ставом и радом карактер делатности Савеза као организације није ниуколико измењен. Организација као целина није успела да из вођства елиминира оне чланове који су својим реакционарним и профашистичким ставом фактички одређивали и став Савеза и стварно руководили његовим радом, а који је у својој суштини био противнародни и издајнички. Савез није успео да свој рад усклади са интересима народа, нити је успео да спречи злочиначку делатност баш оних који су у њему били најистакнутији и да их користећи своју популарност раскринка или онемогући у њиховом злочиначком раду. Напротив, његов пасиван став на једној страни и издајничка делатност једног дела вођства и виђенијих чланова на другој страни је јасно обележио профашистички карактер ове организације, без обзира на правилно иступање појединих њених чланова. Јер, ово се иступање не може приписати Савезу пошто он није као организација њима ни давао директиве нити је позивао своје чланове на пружање подршке народно-ослободилачком покрету.

С обзиром на изложено чињенично стање у погледу утврђивања карактера делатности Савеза, даљи рад овој организацији не може се дозволити, због чега је применом чл. 30 Закона о удружењима одлучено као у диспозитиву”.

С онда владајућим поздравом *Смрти фашизму - слобода народу*, решење о забрани српске добровољачке организације потписао је министар унутрашњих послова ФНРЈ Александар Ранковић (1909-1983), само по пореклу Србин.

Наравно, Главни одбор Савеза ратних добровољаца 1912-1918. уложио је жалбу на добијено решење, вероватно у року (13. марта исте године). У тексту на четири стране, осам његових потписника наређало је своје разлоге против добијеног решења. Кључним доказом они су можда сматрали чињеницу да неки од наведених „издајника и ратних злочинаца” (др Зеџ, Олујевић, Радић, Кан, др Кожуљ) нису ни били добровољци. Што се Степинца тиче, он „није никада био водећа личност у савезу па чак ни члан савеза или ма које добровољачке организације”.

И опет наравно, све то било је узалудно: већ 24. марта 1947. године, Генерални секретаријат Владе ФНРЈ, под бројем ПО. Бр. 1802/47, послао је обавештење Министарству унутрашњих послова ФНРЈ да је Влада ФНРЈ, као надлежни орган, размотрила уложену жалбу и донела *коначно* решење којим се жалба одбија као неоснована; на тај начин оснажено је решење Министарства уну-

трашњих послова којим се Савезу ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918 године забрањује рад а његова имовина конфискује у корист државе.

Образложење је било језгровито:

„Решењем Министарства унутрашњих послова ФНРЈ Бр. IV. 11057/46 од 18 фебруара 1947 године забрањен је рад Савезу ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918 године, а имовина удружења конфискована у корист државе ради његовог профашистичког обележја и протународног става за време окупације.

Против овог решења улажу представници бившег Савеза жалбу у којој наводе да је Савез године 1939 код окупације Чехословачке, као и за време Милана Стојадиновића заузимао антифашистички став, да је у часу окупације наше земље престао радом, да је велики број њихових чланова био на страни народно-ослободилачког покрета, дочим признаје да је било чланова који су се огрешили о интересе народа, па тражи да се ожалбено решење поништи односно измени тако да се Савез ликвидира и своју имовину добровољно преда Удружењу ратних војних инвалида ФНРЈ.

Жалба није основана.

Из признања жалитеља да је било чланова Савеза који су се огрешили о интересе народа следи, да није оповргнут навод ожалбеног решења, да је против народни и издајнички рад чланова Савеза дао Савезу као организацији профашистичко обележје.

Околност што је било чланова Савеза, који су били на страни народноослободилачког покрета (много више од „преко 15., и „више од 12” кажњених чланова из Црне Горе и Босне и Херцеговине – ИП) истакнута је у ожалбеном решењу, али она нема уплива на просуђивање профашистичког обележја Савеза као организације, јер није резултат директива или било каквих акција те организације. Напротив, Савез као организација није испунио свој задатак и није свој рад ускладио са интересима народа, а својим пасивним ставом у часу окупације потврдио је свој профашистички карактер, који су му диктирали они чланови вођства, који су својим протународним радом стварно одређивали став Савеза.

Пошто је крај таквог стања ожалбеним решењем правилно утврђен профашистички карактер организације, који је у пуној мери дошао до изражаја у часу и току окупације, то нема никаквог уплива евентуални антифашистички став организације, на које се жалитељи у жалби позивају, па је ожалбено решење на закону основано.

Неуместан је и захтев жалитеља да се друштву пружи могућност да добровољно ликвидира и своју имовину добровољно пре-

да Удружењу ратних војних инвалида, јер пропис чл 30 Закона о удружењима изричито предвиђа конфискацију имовине у корист државе удружења, којима је забрањен рад због профашистичког обележја, па је ради тога требало жалбу у целости одбацити”.

Поништити пресуду Бошку Павловићу. Године 2006, Војислав Михаиловић (1951) из Београда, дипломирани правник, политичар, поднео је захтев да се поништи пресуда којом је Војно веће Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије осуђило његовог деду Драгољуба-Дражу Михаиловића на казну смрти стрељањем. Учинио је то на основу чланова 2. и 3. Закона о рехабилитацији (Службени гласник Републике Србије број 33 од 17. априла 2006), с позивом на члан 1. истог тог Закона који прописује да се „овим Законом уређује рехабилитација лица која су без судске или административне одлуке или судском или административном одлуком лишена из политичких или идеолошких разлога, живота, слободе или неких других права од 6. априла 1941. године до дана ступања на снагу овог Закона, а имала су пребивалиште на територији Србије”.

Полазећи од чињенице да је „мноштво људи убијено или на други начин кажњено без суђења или невини осуђени једино због тзв. класног припадништва или друкчијих политичких погледа и идеала од оних који су били проглашени једино дозвољеним и једино могућим”, захтев је ограничен „на доказивање да је генерал Михаиловић лишен живота на основу судске одлуке из идеолошких и политичких разлога”.

Без обзира на то што надлежни правосудни органи у Србији немају ни знања ни храбрости да захтев којим потомци Драгољуба-Драже Михаиловића траже да се поништи пресуда њиховом претку, узму у стварно разматрање (у страху да би им мртви Броз и живи брозовићи, ако устану, могли то узети за зло), било би корисно да се тај захтев допуни предлогом да се поништи цео судеки процес службено назван „Суђење Драгољубу-Дражи Михаиловићу и осталим колаборационистима за издају и ратне злочине почињене на простору Југославије за време рата (1941-1945)”. Ово утолико пре што је онај већ помињани Секуловић, представљен као доктор правних наука, теоријски образлагао (макар и заступао тезу да је процес вођен „на светском нивоу”, уз пуно поштовање важећих процесних правила), да је „ово групно суђење неопходно посматрати у целини јер се не може рећи да је оно само у погледу Драже било *монтирано* а у погледу осталих *коректно*”.

Не може, наравно, пошто идеологија не зна *коректно*, она уме само *монтирано*.

Литература:

1. *Сјоменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 1929;
2. Бор. М. Карапанџић, Грађански рат у Србији (1941-1945), Кливленд/Охајо/САД 1958, 163-164;
3. И. Петровић, Војводина Српска 1918, Нови Сад 1996, 161, 187. и 194-198;
4. И Петровић, *Прилози за Енциклопедију Ново̄ Сада*, Нови Сад 2006, 85-86;
5. И. Петровић, *Бошко Павловић*, Свеске за историју Новог Сада број 12/децембар 2012, 80-81;
6. pescanik.net/wp-content/PDF/optuznica.pdf;
7. www.helsinki.org.rs/serbian/doc/optuznica.pdf (PDF - 976kb)
8. Petar Višnjić, *KRAGUJEVAC, Kragujevac u NOR*, одредница, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4 Jakac-Lafet, Drugo izdanje, Beograd 1972, 680;
9. www.kragujevacgreeters.com/index.php/sr...kragujevac/spomen-park;
10. sr.wikipedia.org/sr/Масакр_у_Крагујевцу;
11. sr.wikipedia.org/sr/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар;
12. *Optužnica protiv Mihailovića i ostalih*, [pescanik.net/wp-content-PDF/optuznica.pdf](http://pescanik.net/wp-content/PDF/optuznica.pdf), као и: www.helsinki.org.rs/serbian/doc/optuznica.pdf;
13. [www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Presuda protiv Mihailovica i ostalih.pdf](http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Presuda%20protiv%20Mihailovica%20i%20ostalih.pdf);
14. Prof. dr Miodrag Zečević, *Dokumenta sa sudjenja Drazi Mihailovicu* - Biblioteka www.znaci.net/00001/60.htm;
15. Душан Миловановић, *Погледајте: цео албум са суђења Дражи Михаиловићу*, Вечерње новости Београд, 13. јануар 2014;
16. Милослав Самарџић, Љотићевци на стрељању у Крагујевцу 21. октобра 1941, „Погледи” Крагујевац, 16. март 2013;;
17. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, *Vojno-istorijski institut*, Beograd 1964;
18. Petar Višnjić, *SUMADIJSKI NOP ODREDI*, одредница, *Vojna enciklopedija*, knjiga 9 Sparta-Tirana, drugo izdanje, Beograd 1975, 574;
19. Michal Szaszkiewicz, *Zločinačko ubistvo denerala Draže Mihailovića*, 24. 2. 2005, > [Balkanforum](http://Balkanforum.org) > Geschichte und Kultur;
20. И. Петровић, *Српски добровољачки ђокреџи 1912-1918*, Хришћанска мисао, Београд 2008, 455-458;
21. Aleksandar Sekulović, *Pravni aspekt eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića*, www.republika.co.rs/492-493/13.html;
22. Aleksandar Sekulović, О правној валјаности судјенја Дражи Михаиловићу 1946. године и правној валјаности поступка за реабилитацију, www.republika.co.rs/556-557/13.html;
23. Nebojša Radišić, *Srpska informativna mreža*, <http://www.blic.rs/Vesti/Društvo/202870/otkrivena-masovna-grobnica-zrtava-komunista>;
24. RASMC, *Стрељање у Крагујевцу 1941* (forum.burek.com/streljanje-u-kragujevcu-1941-t354641.wap2.html);
25. Милорад Тодоровић, *Судија смрти : Истина о суђењу и ликвидацији Драже Михаиловића*, Београд 1998.

Михаило Пупин (1854-1935)

Рођење и име. Михаило Пупин, физичар, универзитетски професор и проналазач у области телекомуникација, почасни српски конзул у Њујорку, угледао је свет у Идвору, у општини Ковачица, у Банату, 27. септембра/9. октобра 1854. године.

Рођен од оца Константина, чији су преци пристигли у Идвор „у доба Чарнојевићеве сеобе”, и мајке Олимпијаде, девојачког презимена Милановић (Алексић?), „још старије породице” из Опова, на крштењу, 4/16. октобра, добио је име *Михаил*, које, као библијско, хебрејског порекла, значи *ко је као Бог*. У Руса, то се име пише (и изговара) на исти начин као што је оно уписано у књизи крштених идворске црквене општине, док га Срби, по правилу, пишу и изговарају *Михаило*. (Неписмени кнез Милош Обреновић изговарао је име свога сина Михаила као *Мијаило*). По истоме моделу понашају се имена *Самуил*, *Самуило* („Бог је услишио”), *Рафаил*, *Рафаило* („Бог лечи”), *Рафаила* (женско, од миља: *Рава*), *Емануил*, *Емануило*, *Мануил* („Бог је с нама”), а могло би бити да истој врсти припада и име *Оштроило* (490-536), краља Јадранске Србије из српске династије Свевладовића. Самуилово име, онога који је 976-1014. године био владар македонских Срба, никада и нико није исписао *Самујло*, а исте су судбине била и имена Рафаила и Оштроило. Само је *Рафаилу* мењан облик, заменом самогласног *и* сугласником *ј*. У имену *Мануил*, односно *Емануил* („и роди сина Емануила, Бога же и човека”) нема такве замене, а ако је оно прерасло у *Манојло* (отуд и презиме *Манојловић*, које чак ни многи његови носиоци не доводе у везу с Емануилом), не значи да се може користити као „подршка” искривљеном имену *Михајло*.

Не зна се сигурно ко је „крив” што се Пупиново крштено име *Михаило* погрешно изговара, и пише, као *Михајло*, али не треба искључити претпоставку да је до тога дошло у времену када је Пупин, више *Мајкл* (*Пјуџин*) него *Михаило*, почео да се у Америци бави српским пословима. Могло би, наиме, бити да је и он сам српски облик свога крштеног имена понекад, у брзини, не водећи много рачуна о звучним нијансама, изговарао, да ли погрешно да ли недовољно разговетно, да се оно чује и као *Михајло*. Утолико пре што је у општењу са Србима, чини се, више користио свој надимак *Миша* него крштено име.

Ипак, вероватније је да је до те грешке дошло када су његови конзулски промотори из Београда, посредовањем новинарских кругова недовољно упућених у језичке финесе, разгласили појединости о новој почасној улози *Михајла* Пупина. А могло би бити и да се та грешка „уселила” у свакодневну употребу и усталила неоп-

резним превођењем Пупиновог аутобиографског списка *From immigrant to inventor; Sa њаишњака до научењака*, када је преводилац за ауторово име *Michael*, написано енглеском латиницом, искористио секундарну (изведену, другоразредну, споредну) именску творевину *Михајло*, у којој се слово (глас) *и* своди на глас (слово) *ј*.

Да је име *Михајло* грешка, најбоље се може видети из чињенице да је Павле Хаџи Павловић (1880-1952), вишегодишњи Пупинов секретар, у тексту писаном можда и пола године после Пупинове смрти, и објављеном у двоброју 11-12 (1935) загребачког *Техничког лисџа*, на осам страна формата А4, барем дванаест пута исписао име *Михаило*; ни један једини пут *Михајло*.

Доследно као и код Хаџи Павловића, без иједног изузетка, крштено име Пупиново појављује се и у многим текстовима објављеним у *Банайском гласнику* из Великог Бечкерека (данас Зрењанина), чији је уредник од 1920. до 1935. године био Милан Јевтић (1880-1944), Пупинов знанац из америчких дана и, како се то чита на сајту Зрикипедија, његов дугогодишњи пријатељ. Тако, на пример, у броју 8 од 1. фебруара 1932. године, у тексту „Његова слава – Наша слава”, Пупиново име *Михаило* исписано је четири пута. Или, из кратке вести, макар колико она деловала рогобатно, објављене у броју 42 од 14. октобра исте године, сазнајемо да је умрла Персида Олџан, „последња сестра нашег великог научењака и родољуба г. Михаила Пупина... једног од највећих наших људи после Карацића, г. др. Михаила Пупина”.

Именом *Михаило* пише га и Душан Ј. Поповић (1894-1965), историчар, у књизи *Срби у Банайу до краја осамнаестог века : Историја насеља и сџановнишџива*, Београд 1955, на страни 112.

У новијем времену (1994), Владимир Гречић и Марко Лопушина, у књизи *Сви Срби свџџа*, на двама местима (странице 39. и 306) помињу Пупина, оба пута под именом *Михаило*.

Ко зна због чега, можда у недоумици да ли је Пупину име *Михаило* или *Михајло*, Мирко Грчић и Рајко Гњато, у свом саопштењу (2004) о организовању српске имигрантске заједнице у САД пре Великог рата, пишу га и тако и тако, много чешће *Михајло*.

Било како било, може се сматрати сасвим сигурним да се Михаилу Пупин није оптерећивао том разликом у именовању, нити се трудио да укаже на грешку, уколико је нешто од тога уопште сматрао грешком. Баш као што га није бринуло ни питање кога је дана и које године рођен, да ли 4. октобра 1858 (како је то, у *Лџџојису Мајџице срџске*, за живота Пупинова, писао инжењер Миливој Матић – 1879-1948 –, члан Матичине управе, и од њега, вероватно, преузела *Enciklopedija Jugoslavije*, књига 6 Maklj-Put, Zagreb 1965, стране 648-649), или када друго. Ако је већ на самом

почетку свог животописа записао да „ни мој отац ни моја мајка нису знали читати ни писати”, самим тим он је себи дао за право да се не бави (и да се неће бавити) „приземним” пословима као што је, на пример, сопствено име или свој датум рођења. Да није тако, он својим „помешаним” сећањем, без јасне представе о свом имену и, можда, намерног сопственог „подмлађивања” не би ли себи (и другима којима је чињенично стање небитно) наметнуо питање „шта је могао дечак од петнаест година, рођен и одгојен под таквим околностима, без икаквих средстава донети Америци ако би се нашле законске могућности да му се дозволи усељавање”.

Сумња у Михаилово намерно „помешано” сећање може се потврдити и чињеницом да он још на једном месту изричито тврди да мајка „није знала ни да чита ни да пише” што му није сметало да пет или шест редова даље напише да је она „као ретко ко познавала Стари и Нови Завет”, да је „радо рецитовала псалме”, да јој је био „познат и живот светаца”, те да је, у једној породичној расправи о грмљавини, Светом Илији и Бенцамину Франклину (1706-1790), ономе што се „бавио” муњама и измислио громобран, „приметила да нигде у Светом писму није нашла потврду за легенду о светом Илији и да је сасвим могуће да је тај Американац Франклин у праву, а да је прича о светом Илији погрешна”. (Биће, тако, да сопствену величину, стварну или замишљену, Михаило „оправдава” натприродним особинама мајчиним).

Пупин Американац. Михаило Пупин иселио се у Сједињене Америчке Државе са непуних двадесет година (крајем марта 1874), мада он пише да их је тада имао *йейнаесџ*. Пет година касније ванредно свршава средњу школу и полаже пријемни испит на универзитету Колумбија (дипломирао је 1883), на чијем одсеку за електротехнику, пошто је 1889. у Берлину одбранио докторску дисертацију (Михајло М. Поповић у београдском *Kuriru* од 23. августа 2014, на страни 34, уверава нас да је то учинио као *двадесетйейџоџодишњак*), постаје професор математичке физике и, доцније, све до пензионисања (1929), управник Електротехничког института.

У политици. Године 1908, кад је једностраним чином Аустроугарска окупирала Босну и Херцеговину, сви српски родољуби успротивили су се томе. У уверењу да ће Србија и Црна Гора устати у одбрану својих националних интереса у тим областима, дошло је до стварања Српског народног централног одбора у Њујорку. Водећи кругови у српским друштвима у Америци процењивали су да би најкорисније било ако би на чело ове јединствене српске организације стао Михаило Пупин, који се дотле, једино и искључиво, бавио науком и „гледао своја посла”.

Иако је Пупинов углед међу земљацима био срозан када је 1902. године на судском процесу у вези с ауторским правима на примену електромагнетних таласа у бежичној телеграфији сведочио против Николе Тесле (1856-1943) а у корист италијанског инжењера Гуљелма Марконија (1874-1937), Пупинов научнички углед, у комбинацији с оствареним пословним успехом, био је Српском православном савезу *Србобран* – створеном неку годину раније – опипљив разлог да му маја 1909. године понуди челну позицију у будућој великој српској организацији; није искључено да је до тога дошло на подстицај са стране, можда чак и из Београда.

Пупин је понуду прихватио и дошао „непосредно у народ”, а „његово вођство прихваћено је искрено од свих честитих Срба у Америци”. Чим је анексиона криза прошла, а Србија и Црна Гора биле приморане да прихвате наметнуто стање, Одбор се растурио. Ипак, остало је велико искуство да је „озбиљна слабост српског живота у Америци недостатак једне уједињене организације. Срби у Америци нису били само раштркани по целом континенту од Атлантика до Пацифика, већ су били подељени на многа мала друштва, која су се међусобно надметала”.

Мада је постојала добра воља свих српских друштава по Сједињеним Државама да се уједине, такав чин није могао проћи без мање или више прикривеног отпора и опструкције релативно обогаћених појединаца који су, одржавајући саобраћајне и финансијске везе са старим крајем, посебно са банкама и штедионицама у Аустроугарској, корупцију прихватили као правило без кога се не може. Њихово деловање увек се одвијало на завичајној основи и увек било праћено међусобном нетрпељивошћу. Такве односе подгревала је и Хрватска заједница у исељеништву, која је 1908. године, у време велике кризе у српском удружењу *Србобран*, покушала да Србе из Хрватске, своје бивше чланове, врати у организацију, под паролом „да њихови Срби нису у стању да формирају честито друштво”.

Процењујући да се јединствена српска организација у Америци заиста може остварити, Пупин је замолио савезе српских удружења из Чикага, Питсбурга, Бјута и Сан Франциска да своје представнике пошаљу на свесрпски збор у Кливленд, где је већ била заказана конвенција савеза *Србобран*. Овај збор је почео с радом у тренутку кад се тамо појавио Пупин, 14. септембра 1909, а његови учесници, у настојању да се постојећи савези уједине, брзо су се сагласили да створе једну јаку свесрпску организацију у Америци, под називом *Савез Сједињених Срба Слоџа*. Из назива нове организације избачена је одредница о њеном православном карактеру, *Американски Србобран* постао је њено гласило, а за председника

изабран је професор Михаило Пупин. Њему „би дано неограничено право да предузме и уведе у организацију што год нађе за сходно, с тим да га сви чланови помажу свесрдно... све док српски живаљ у Америци не буде добро организован”. Нарасло национално одушевљење допринело је да се за равно годину дана од оснивања, у *Слоџу* учлани око сто тридесет српских друштава, међу њима и друштва из Црногорског савеза.

Један мањи део чланова из удружења *Србобран* супротставио се уједињењу, образлажући то уверењем да је *Слоџа* напустила православље. *Србобран* је наставио да ради, а сачувано је у Питсбургу и његово гласило *Американски Србобран*. Да би се ипак успоставила некаква разлика између двају *Американских Србобрана*, „Слогино” гласило, пошто је придев „српски” избачен из наслова, претворено је у *Србобран*. Односи између ових савеза толико су се заоштрили, да су убрзо покренути судски спорови по обостраним тужбама. Неколико утицајнијих пословних људи из *Слоџе* сматрало је да би цео спор могао бити изглађен нагодбом, с тим да Пупин својим прилогом од 3.000 долара „одобровољи” другу страну. Предлог је прихваћен, али је та сума само помогла да се савез *Србобран* поново конституише и да крајем 1910. године окупи тридесетак локалних српских удружења. Судски спор против *Слоџе* настављен је и, после дугог отезања, окончан доказом да уједињење заиста није обављено на легалан начин. Из изгубљене парнице *Слоџа* је изишла са око 9.000 чланова, да би уочи Великог рата тај број био повећан на свих четрнаест хиљада. На другој страни, *Србобран* је имао укупно 6.000 чланова, с универзитетским професором Павлом-Пајом Радосављевићем (1879-1958), рођеним у Срему, у Обрежи, као председником. Да би се барем привидно успоставила некаква равнотежа са *Слоџом* и њеним председником Михаилом Пупиним, за почасног председника *Србобрана* изабран је Никола Тесла.

Срби су, тако, „успели” да се поларизују у двама по много чему супарничким организацијама; до изражаја су дошле поделе по завичајности, тако да су се у *Србобрану* углавном нашли Срби из Хрватске, а у *Слоџи* Војвођани и Срби из осталих крајева. Не може се избећи запажање да је на такву поделу одлучујуће утицало и порекло тада водећих Срба у Америци, Николе Тесле и Михаила Пупина. Пупинов утицај, показало се, био је јачи, ако ни због чега друго а оно због чињенице да је њему била окренута и Србија, и званична, чији је био почасни конзул од 1911. године, и неслужбена. „Професор Пупин, практичан и богат човек, својим положајем много уздигнутији од радничке масе, сматрао је *Слоџу* својом националном задужбином; он је настојао да од савеза направи солид-

ну привредну установу, у којој ће се подразумевати аутократски режим везан за његово име, средства и друштвене везе”.

Хтели ми то признати или не, у српском свету само се аутократским путем може сузбити дух импровизације и створити иоле озбиљна организација. И у *Слоџи* су деловали људи који су се упорно залагали за наводни парламентаризам, али је само Пупин био у могућности да својим угледом у америчким пословним и јавним круговима у врло кратком року обезбеди услове за деловање Савеза, укључујући пословни простор и малу штампарију. Отварањем Српског дома омогућено је Савезу да свој потпорни и просветни рад међу чланством уздигне на завидан ниво и да чак, преко Добротворног и културног фонда, шаље новчану помоћ у домовину. Када је Пупин именован за почасног конзула Краљевине Србије у Америци, и његова канцеларија смештена је у Српски дом. Иако се могло учинити да је Пупиново деловање добијало све изразитију српску националну ноту, „међу његовим помагачима било је и људи који су сматрали да положај Пупина у америчком научном али и пословном свету треба потпуније искористити не само за националне него и за властите циљеве”. Материјално добро ситуиран, Пупин је сам финансирао поједине делатности у Савезу, а могао се понекад појавити и као „лични” финансијер и зајмодавац. Он је, заправо, давао „личне поклоне и позајмице разним америчким Србима који су били у невољи или којима је био потребан капитал да започну сами своје пословање. Он је то радио у тој мери да су се његови противници љубоморно жалили како он подмићује људе да буду његове присталице”. Како то читамо код Богумила Храбака (1927-2010), историчара, довођено је у сумњу и Пупиново финансијско пословање у Савезу, а то је било праћено мање или више отвореним замеркама на његов национални и друштвени рад. У примедбама на његов рад ишло се тако далеко да су, примера ради, неки његови сарадници са њим комуницирали путем отвореног писма објављеног у *Hrvatskom svijetu*. Да би се и његово лично поштење довело у питање, „кад су чланови савеза *Слоџе* у Филадельфији сакупили 41 долар за српски и црногорски Црвени крст, одбили су да га пошаљу у Београд и на Цетиње преко Пупина, него су одлучили да то учине непосредно”.

Време балканских ратова. Представу о тек започетом рату на Балкану (касније названом Први балкански рат), америчка јавност, на пример, стицала је према ономе што су јој нудиле информације из Европе, нарочито аустроугарске и енглеске новине; она је стала на страну Турске. Српску страну тамо је, захваљујући свом угледу универзитетског професора, научника и пословног човека

ефикасно могао заступати само Михаило Пупин. Првих ратних месеци он се ангажовао да „докаже оправданост рата и водио жучне полемике преко стубаца америчке штампе с угледним појединцима америчког академског и културног живота који су били протурски оријентисани”. Најжучнију полемику у вези с оправданошћу тог рата Пупин је имао са својим колегом др Ричардом Готхајлом, професором семитских и оријенталних језика на Универзитету Колумбија. Већ после петнаест дана ратовања, Готхајл је у *Њу-јорк Тајмсу* осудио балканске савезнике и с иронијом питао да ли постоји Међународни суд правде у Хагу. Пупин је одмах реаговао питањем да ли Готхајл заиста верује да се „балканска револуција” може решавати арбитражом. „Ова револуција је борба за основна права човека, међу којима су живот, слобода и тежња ка срећи”. Да ли професор Готхајл заиста верује да би се наведена права могла добити арбитражом, пита се Пупин и констатује да без турског уништења „нема наде за поробљену хришћанску рају. Ово је основни задатак уједињених балканских краљевина и свакога ко верује у основна права човека и жели им успех”. Готхајл је одбацио тезу о борби за основна права човека, образлажући свој став да балканске државе, пошто су процениле да је Турска тренутно слаба, ратују са намером да на њен рачун прошире своје територије. Настављајући полемику, Пупин је изразио уверење „да су топ и мач једина средства да ослободе Европу од војног феудализма који данас постоји у европској Турској... Феудализам најгоре врсте са свим својим последицама је одговоран за балкански рат”.

Једним делом и таква Пупинова посвећеност српској националној ствари утицала је да, према једном извештају из 1920. године (објавио га је Богумил Храбак), у Балкански рат, у српску и црногорску војску стигне из Сједињених Држава „нешто преко 8.000 добровољаца”, од чега три четвртине у црногорску.

У таквим условима, почетком 1913. године Пупин и његови сарадници суочили су се с намером неких српских социјалиста у Америци да „Слогу” отму из руку „буржоаских националиста” и ставе је под своју контролу. Они су, тако, да би појачали своју „аргументацију”, почели да обзнањују и неке појединости из Пупиновог приватног живота. Пишући писма угледним Американцима и упознајући их са таквом садржином, покушали су да срозају Пупинов ауторитет и да створе услове за Пупинов опозив са челног места у „Слоги”. Ипак, показало се да је све то било недовољно: половином исте године „Слога” је одржала своју конвенцију, Пупин је поново изабран за председника, а Пупиновим противницима успело је само да четворицу својих људи уведу у управу „Слоге”. Борба против Пупина могла се тако наставити, а у њу су се укључили,

пored анационално оријентисаних социјалиста и шићарџија из српских редова, и људи проаустријски расположени. Раме уз раме са њима наступали су људи „југословенске” оријентације, нарочито из заиста танког слоја некакве српске елите, и соколство, као свесловенска идеологија којом је, наводно, требало превазићи уске национализме, према томе и српски.

Некако у исто време, Бугарска је, незадовољна резултатима свог рата против Турске, почела да, око Маћедоније, улази у сукоб са својим дојучерашњим савезницима, нарочито са Србијом.

Средином јуна, без обзира на став да се Србија неће сложити са границама „које ће је ставити у зависност од Бугарске”, Никола Пашић покушао је да Бугарску наведе на споразум. Он је, наиме, предложио бугарској влади да и једна и друга страна своје војне снаге сведу на четвртину, да тако смање војну тензију и да наставе преговоре, уз арбитражу руског цара. Бугарска се сложила да се приступи демобилизацији, али да њене трупе уђу у Маћедонију и тамо се стационишу поред српских; све друго за њих је било неприхватљиво. Што се тиче арбитраже, очекујући да би им Русија доделила све подручје до Битоља, Бугари су захтевали да српска страна прихвати арбитражу безусловно и на основу уговора.

Била је то само варка, пошто су бугарски цар Фердинанд Кобург (1861-1948) и његови сарадници, прогермански оријентисани, већ били донели одлуку да „бугарска војска без објаве рата приступи поседујућим спорних области у Маћедонији”.

Све то имајући у виду, руска влада је ултимативно затражила да до 25. јуна обе стране доставе јасну и одређену изјаву да прихватају арбитражу. Да би се избегао рат, Пашић је предложио Министарском савету да се безусловна арбитража прихвати. Због тога, замерено му је да не штити српске интересе, а министар војни и министар правосуђа поднели су оставке. Пошто ни краљ Петар није био за попуштање, Пашић је поднео оставку. На интервенцију Русије и Француске, краљ је оставку одбио, а министарска криза окончана је 27. јуна прихватањем Пашићевог става да се руска арбитража прихвати без резерве. Овакав обрт није био прихватљив за Грчку, иако је Србија добила уверавања од руске владе „да се неће приступити арбитражи пре него се истовремено грчко-бугарски спор упуту истим правцем”.

Проблеми за српску владу искрсли су на многим странама чим је на дневни ред Народне скупштине стављена декларација о арбитражи. Све партије питале су о чему се стварно ради, а став српске војске исказао је ђенерал Живојин Мишић речима да „ако би се ко нашао у Врховној команди који би пристао на уступање Битоља Бугарима, дајем вам часну реч да ћу га сопственим рукама

везати и дотерати овамо, одакле ћемо са нашим храбрим пуковима полетети да бранимо Битољ”. Мишић није без разлога помињао Битољ, јер је и сам добро знао да Врховна команда послушну је шта се о тој ствари прича на разним утицајним местима, нарочито међу масонима и „српским” интелектуалцима, на пример. Амерички масони, међу њима и изванредан број Срба из „танког слоја елите у САД”, противили су се српским настојањима да запоседну Македонију. Наравно, такав став морао је обавезивати и Михаила Пупина, такође масона, те је он, како то пише Храбак, био „крајње ђутљив за време другог балканског рата, мада је био врло гласан у току борбе балканских народа против отоманске тираније у јесен 1912. године”.

Без обзира на све, Пупин није узмицао, тако да га је почетак Великог рата затекао на месту председника тек основаног Централног одбора Српске народне одбране у Сједињеним Државама. Ова организација убрзо је деловала кроз близу сто локалних подружница, основаних са циљем да скупљају добровољце за српску војску и материјално помажу зараћену Србију; она је окупљала огранке Савеза Слога, цркве, школе и српске клубове широм САД, а имала је подршку разних српско-америчких удружења и група окренутих прикупљању прилога за помоћ Српском Црвеном крсту. „Ови одбори нису имали никаквих статута ни правила, они су имали једно високо осећање за Отаџбину која се спрема за борбу и којој ваља помоћи и то је био највиши статут”.

Према писању *Американског Србобрана*, Пупин је, у ствари, централизовао Српску народну одбрану и ставио је под своју контролу. „Мало по мало професор Пупин монополише установу тако да прилози и добровољци нису могли да одлазе слободно као пре у Србију, већ лично на њега и преко њега. На тај начин су неке колоније одбијене од централе а од прилога новчаних утрошена огромна свота у неку робу која је лежала годинама у подрумима конзулата”. Видљиво је то и из једне поруке коју је на самом почетку Балканског рата Пупин упутио српском исељеништву у Сједињене Државе:

„На ноге Срби браћо – слава вас зове!

Судбина српског народа решава се. Наша јуначка браћа у Србији и Црној Гори закљичу се данас да ће жртвовати живот и све за част и славу српског имена. Сваки честити Србин готов је данас да жртвује све у судбоносној борби, која је пред нама. Американски Срби далеко су од бојног поља, али нису далеко од борбе; не бори се само онај, који пушком пуца и мачем сече, него и онај који се жртвује за сретства у борби. На ноге Срби браћо широм Америке, Српство вас зове у помоћ!

Чланови Савеза Сједињених Срба Слоге, Српског Православног Савеза Србобрана и Српског Црногорског Савеза, пред вама је данас света

дужност; нека свако братство сазове одмах ванредну седницу, да сваки члан уплаћује по један долар месечно за Црвени Крст у Београду и Цетињу. Нека свако братство избере одбор за купљење прилога од српске браће, који нису чланови ниједнога Савеза. *Новац нека се шаље на мене са именима приложника и ја ћу бити одговоран за све* (истакао ИП). Сваки цент ће отићи тамо где је намењен и то половина у Београд, а половина на Цетиње.

Браћо, мала је то жртва, коју вам ја предлажем, а помоћ ће бити велика. Покажите да сте челик Срби, па ће вам се име прославити, јер ћете приложити у славу српске светиње, у славу борбе за српску част и српску слободу".

Уочљиво је да Пупин за Србију и Црну Гору тражи искључиво новчану помоћ, док о купљењу добровољаца и не размишља премного. Српском свету морало је то бити сумњиво, због чега су се од Пупина многи одвојили а део њих, због сумњи у његов „материјализам”, постао му је отворени непријатељ.

Добровољци за Велики рат. Балкански ратови тек што су били завршени а сарајевски атентат и аустријски ултиматум Србији поново су скренули пажњу америчке јавности на збивања у југоисточној Европи. Америчке новинаре понајвише је занимало каквим вестима из свог завичаја располаже Пупин и шта он о свему томе мисли. Пупинов став био је јасан: изазван „родољубљем према поробљеној отаџбини”, Гаврило Принцип, одушевљени омладинац и Србин, „својим потезом дао је израза срдби противу Аустрије”. Због тога и не зачуђује што је Пупину близак *Српски дневник* био једини исељенички лист који је тражио да се пред америчку јавност отворено изнесу све чињенице о атентату, нарочито о његовим узроцима, „јер нам симпатије овог великог народа неће бити на одмет”. И заиста, Пупин је пажљиво неговао своје односе с америчким новинарима, а његови чланци и говори могли су се скоро свакодневно наћи на страницама њујоршких и других новина. У своју делатност укључивао је многе појединце, установе и организације, а оснивањем Одбора за помоћ Србији пружена је прилика бројним америчким личностима из свих друштвених слојева да допринесу српском војничком отпору Аустроугарској. Мада је упозоравао „да се нова држава ствара оружјем, а не пером, те да ће је створити победничке савезничке земље из политичке нужде, узимајући при томе у обзир дотадашње жртве Србије и уздајући се у верност Србије, као државе која је херојски извршила своју дужност у рату”, Пупин је својим огромним угледом и везама на разним странама, својим интензивним радом, речју и пером, делимично демантовао и себе самог. Његова јавна делатност показала је да се и пером, а не само оружјем, могу померати границе и при-

премати и политичке и војничке победе. Јер, стално треба имати на уму да су Сједињене Државе максимално толерисале српску и југословенску пропаганду, ниједан њихов збор није био ометен, новине им нису забрањиване, прикупљање добровољаца противило је, углавном, без неких видљивих проблема, а дешавало се чак да америчке власти онемогуће аустроугарску пропаганду међу Јужним Словенима.

На самом почетку рата, августа 1914, српски конзулат у Њу-јорку није имао никаквих инструкција о могућем прикупљању добровољаца и њиховом упућивању у Србију или Црну Гору. Истина, због малог броја својих исељеника, Србија није имала неког посебног интереса да институционализује добровољачки покрет, а ни прилике на њеном ратишту нису биле узнемиравајуће. Са Црном Гором ствари су стојале друкчије, јер се можда и сваки њен пети војни обвезник још увек налазио у Америци. Са тим у вези, црногорско Министарство спољних послова сачинило је један списак својих жеља у односу на ратне савезнице, а у њему био је садржан и захтев да се убрза повратак Црногораца из Америке. Старање о тој ствари преузела је на себе британска влада.

У новоствореним условима, дакле, без инструкција да ли и како прикупљати добровољце, Пупинов конзулат држао се пасивно. Према писању *Американског Србобрана* (гласила Савеза „Србобран“ из Питсбурга, организације ненаклоњене Пупину и његовом деловању), у календару за 1919. годину, „почетком великог рата г. Пупинова Одбрана се готово није ни видела ни чула... била је монополисана за личну рекламу. Ње није било више... За цело време Србијине борбе до повлачења кроз Албанију конзул и његова Одбрана нису послали ни једног добровољца. Народ се сам трзао и кретао тамо, јер је осећао велики историски час. Осећао своју одлучну битку са највећим својим душманином. Живот, част и Слобода народа били су у питању”.

У вези са добровољачком акцијом, *Американски Србобран* писао је и да „проглас који је г. Пупин дао на јавност ради великог добровољачког покрета, био је у главном да Србији не треба војника већ новаца. У прогласу је намерно или не, споредна је ствар, стајало да српска војска иде боса и гола. Овим прогласом стао је добровољачки покрет, јер је г. Пупин тад био уважен а што је највише био је конзул Србије »жоме се мора вјеровати ако се вјерује Србији«. Тако је наш добри народ мислио. Централни (г. Пупинов) одбор је продужио свој рад, додуше чисто новчани. Нигде и никад није одржан збор организаторски и агитациони. Нико није радио у народу, већ народ сам. **Све се слало на г. Пупина а овај је слао и неслао у Србију све под својим именом** (Истакао ИП). Опо-

зиција г. Пупина слала је директно у Београд и на Цетиње своје прилоге и дизала добровољце”.

Добровољачки покрет међу српским исељеницима у Америци, испољен снажно у балканским ратовима, са несмањеним одушевљењем развио се и у првим месецима Светског рата. Без обзира на жеље Србије и Црне Горе, српски исељеници почели су да се спонтано окупљају, исто онако као што су то чинили и током балканских ратова. У мањим групама или већим групама, или појединачно, о свом трошку, део њих одмах се запутио на српско ратиште.

Може бити да су се расположиви подаци о пријављеним добровољцима, о припремама за полазак и о испловљавању бродова „мимоилазили”, исто као што је могуће да у Пупиновом Централном одбору нису ни знали за многе од тих детаља. Пупин се, по прилици, више бавио глобалним проблемима, али је зато његов близак сарадник и секретар Савеза Слога Павле Хаџи Павловић написао да су „Срби из Америке дали од октобра 1914 до окупације Србије концем 1915 год. око 14.000 добровољаца”. Колико је њих отишло посредовањем Пупиновог Централног одбора Српске народне одбране и „Слоге”, колико из „Србобрана”, а колико сопственом иницијативом, потпуно је небитно. Сигурно је да се у цифри од 14.000 добровољаца налазило много више Срба из српских крајева под Аустроугарском него Црногораца, али и тај се закључак мора „правдати” истим разлозима које је и Пупин користио кад је одбијао оптужбу да је црногорска мисија у Америци врбовала у добровољце и аустроугарске грађане. Сасвим је извесно да су се многи Херцеговци, Босанци, Далматинци, Војвођани, Личани и други, пријављивали у добровољце као рођени у Црној Гори (најчешће у Кучима, како то сведочи Ђура Крстоношић – 1893-1967 –, из Парабућа/Раткова, у Бачкој) или Србији, пошто им је то била једина могућност да добију сагласност за одлазак на ратиште.

Показаће се крајем децембра 1916. године да је и одзив „југословенских” добровољаца, и хрватских и словеначких, био премали. Таквом њиховом расположењу, барем делимично, допринео је и Михаило Пупин, који је био врло скептичан према добровољачкој акцији. У писму од 22. децембра 1916. године, упућеном Југословенском одбору у Лондону, он изражава своју неверицу у гласове „са више страна да постоји жеља код Југословена у Енглеској и Француској да се у Америци траже југословенски добровољци”, јер не верује да би успешни Југословени у Америци оставили своје послове и кренули у рат. Такво схватање у потпуности одговара ономе које су почетком те исте године, после повлачења српске војске на Крф, изрицали најистакнутији интелектуалци и државници Србије, више оптерећени формалним дефиницијама држа-

ве него познавањем сопственог народа и његовог духа. Тако, на пример, Јован Жујовић (1856-1936), председник Српске краљевске академије од 1915. до 1921. године, питао се „ко ће штети да буде добровољац у једној сломљеној, изнуреној војсци, ко може имати веру у једну пропалу државу?”

Доцније, 5. фебруара 1918. године, потпуковник Милан Прибићевић (1876-1937), главни секретар патриотског удружења „Народна одбрана”, шеф српске војне мисије за купљење добровољаца у Сједињеним Државама, пише ђенералу Михаилу Рашићу (1858-1932), српском војном изасланику при француској Врховној команди, да му у деловању „највећа сметња... долази од професора Пупина и његове околине”.

Што се „околине” тиче, Прибићевић се највише осврће на писање њујоршког „Српског Дневника” чији уредник Милан Јевтић „стално истиче Пупина и напада његове противнике а написао је и књижицу »Мала Србија«... Поред све моје молбе да не пишу донео је тај Јевтић о мени велики чланак са алузијама на моју мисију”.

Прибићевић још пише да се Пупин, као председник Народне одбране, основане с јединим циљем да свим средствима помогне Србију у њеном рату против Аустроугарске, „показао хладан, индиферентан и непредузимљив”, испуњавајући тако бројне захтеве својих сарадника „да би био неопростив грех извлачити омладину на фронт, где је наш народ дао доста жртава по њиховом мишљењу ... и да је много корисније за Србију и наш народ ако после рата за г. Пупином у Америци (буде) више хиљада гласача, који би кроз његова уста могли стављати америчкој влади захтеве у корист Србије. Све ово је само варка која може обманути амбициозног човека, а у самој ствари ово је борба само за опстанак неколико људи, који су у стању понизити се до невероватноће, да би себи осигурали што лакши живот”. Према Прибићевићевом извештају писаном 5. децембра 1916. године, Пупинова незаинтересованост према српским националним пословима огледала се и у његовом односу према сопственом почасном српском конзулству. „Што се тиче консулата, он као и да не постоји. Њиме управља Павле Хаџи Павловић, Пупинов секретар, а Пупин скоро у њ и не улази. Не улазе у њ ни Срби сем пупиноваца, а од Американаца нико и никада”. Отуда, мора се сматрати разумљивим што исти извештај садржи и полуреченицу да „Пупинов утицај није на савезничку дипломатију овде велики”.

Мајор Срдан Гајић, наследник пуковника Прибићевића на месту шефа српске војне мисије у Сједињеним Државама, своје виђење тамошњих српских (не)прилика и односа представио је, 15. јуна 1918, у извештају српском Министарству војном.

О првоме, односно о „околини“, он каже да Милан Јевтић својим „речником превазилази најскандалозније дописнике... уздиже и јавно назива г. Пупина полубогом... доказује његову генијалност у свима гранама науке, вештине и заната (а) г. потпуковника Прибићевића назива... гнојавим чиром, изметом и т. д.” (Утолико бесмисленије делује тврдња исписана у *Српском биографском речнику*, 4 И-Ка, Нови Сад 2009, 342, да је Јевтић „заслужан што је у Србију дошло 16.000 добровољаца из Америке”).

Што се Пупина тиче, покушао је да објасни његове разлоге:

„Г. Пупин није имао рачуна да се у његовој странци нађе још један човек који би се са њиме могао такмичити, а поред овога сам позив (мисије пуковника Милана Прибићевића – ИП) да сакупља и шаље добровољце није ишао у рачун Пупиновој околини, јер одласком добровољаца слаби се савез, смањује капитал и онемогућава исплата посмртнина, помоћ пострадалим раденицима и плата чиновницима, који су неспособни за ма какав рад и други посао а који се не мисле нити смеју вратити у Србију и због тога им је у рачуну да нашег народа остане што више у Америци, на чији би они рачун живели не запињући. Ови људи навалише на г. Пупина и убедише га да би био неопростив грех извлачити омладину на фронт, где је наш народ дао доста жртава по њиховом мишљењу и доказиваху да је много корисније за Србију и наш народ ако после рата буде за г. Пупином у Америци више хиљада гласача, који би кроз његова уста могли стављати америчкој влади захтеве у корист Србије... У почетку г. Пупин је пристајао на све предлоге г. Прибићевића у погледу организације народа, само је вешто избегавао да подигне свој глас и утицај у корист добровољачког покрета а то исто и данас чини”.

О истој ствари стигао је и извештај српског посланства у Вашингтону, датован 12. октобра 1917. године, у коме се за међусрпске сукобе у САД окривљује Пупин. Српска влада, опет, имајући у виду независан и јак положај Пупина и међу Србима и у америчком друштву, упорно је саветовала да се штеди његова осетљивост и да се по сваку цену избегне сукоб с њим. У својој наивнојсти, министар војни ће 6. јуна 1918. године „објаснити” Николи Пашићу да је подвојеност међу Србима таква да једна струја стоји „уз нашу званичну радњу а води је Југословенски одбор и његови делегати”, док иза друге стоје људи из Србије чије се држање „да објаснити само претпоставкама... Ова група састављена из људи који немају довољно угледа и потпоре, прилепила се уз г. Мих. Пупина, који је имућан и врло угледан човек овде у Америци. Г. Пупин, кад се с њим говори о овоме, увек наводи, да он нема времена да прати у детаљу шта све чине, пишу и раде људи, који стоје иза *Дневника*, чак одбија да зна, шта се све пише”.

Пупинов недобронамеран став према добровољцима у Великом рату лако је уочио и потпуковник Прибићевић, који се 5. фе-

бруара 1918. године, углавном због тога, повукао са места шефа српске мисије за прикупљање добровољаца у Америци:

„Највећа сметња у раду мисије долази од професора Пупина и његове околине са »Српским Дневником« са којим су његове везе најочигледније доказане. Поред свих мојих обавештења о штети, коју Пупин и околина наносе нашој народној политици, нападајући најинфамније не само мене лично него и све оне, који са мном раде у корист мисије... гледа се са стране владе једнако на Пупина и околину као и на нас, одушевљене и пожртвоване присташе Србијине политике, којој предано служи мисија због чега ју је народ и примио на своја рамена. Оставља се Пупин да са положаја консула Србије најбесомучније напада рад важних народних и државних мисија овде, а нама не само да се не даје од стране владе никаква заштита него нам се чак вежу руке у одбрани”.

Па се тако, у условима кад су сукобљене српске стране у Америци кренуле у измирење а добровољачки покрет почео да се постепено обнавља, могло десити да се Михаило Пупин повуче с места председника Српске народне одбране. О томе, 15. јуна 1918, мајор Срдан Гајић пише у поверљивом извештају српском Министарству војном, које га са повеликим закашњењем, тек 1. октобра исте године, под пов. ФБО бројем 13047, прослеђује Министарству иностраних послова:

„Од једаред г. Пупин даје оставку на председнички положај у Народној одбрани, а његови листови почеше из далека негодовање према г. Прибићевићу... Народ се збунио и као стадо прибио уз своје вође, не уме и неће да се определи, слуша вође и запиткује да ли то жели наша Србија или не, а они одговарају: па да то не жели Србија ваљда би он био конзул Србије... а на другој страни се опет одговара, па зато је Србија послала свога најбољег и најпааметнијег официра да нам отвори очи те да онога издајника збацимо, јер Србија не може сама да ма шта предузме пошто је он (Пупин) амерички грађанин и она неће због тога да се замери Америци. И све се ради у име српске владе и у име мајке Србије, па ма то било непоштено и штетно – а на ово су принуђени јер народ зна само толико да је за њега свето и непогрешиво оно што из Србије и српске владе дође и он томе слепо и без размишљања верује. Савези се претворише у непријатељске логоре... изгубише се општи интереси, настаде обмањивање... а све у име патриотизма и измучене и напаћене Србије”.

Понављамо, Пупин је на почетку рата објавио један проглас у којем је „дао на јавност” да „Србији не треба војника већ новаца. У прогласу је намерно или не, споредна је ствар, стајало да српска војска иде боса и гола”. Пупин је тада био изузетно уважавана личност и конзул Србије „коме се мора вјеровати ако се вјерује Србији”. На тај начин заустављен је добровољачки покрет, а сва пажња Пупинове организације окренута је пружању новчане по-

моћи Србији и Црној Гори. „Све се слало на г. Пупина а овај је слао и неслао у Србију све под својим именом”. Чак и кад је Америка изишла из неутралности, и кад је Српска народна одбрана могла слободно агитовати за добровољце, професор Пупин не мења свој став према добровољачком покрету, он, видели смо, подноси оставку на место председника те националне организације.

Брига за друге. О деловању Михаила Пупина на самом крају Великог рата, посебно о његовом односу према несрећној српској сирочади, писани траг оставила је госпођица Јелена Лозанић (1885-1972), представница Српског Црвеног крста у Сједињеним Државама, која се нешто касније удала за српског добротвора Џона Вајлла Фротингама (1878-1935):

„6. новембар (1918). Наш Одбор је у току свога рада скупио велику суму за Србију... Са нашим Одбором сада има неке тешкоће. Неки чланови желе да се новац који имамо у банци пошаље Србији као помоћ. Ја мислим да за тај новац треба послати храну, лекове, одело, болнички материјал. Сад је нашем свету потребна помоћ у стварима а не новац.... Треба послати што пре разноврсни материјал. И то одмах... Срећом, у овој мојој идеји имам подршку професора Пупина (курзив ИП). И он сматра да то треба што пре послати, јер уколико храна и одећа пре стигну, утолико ће помоћ бити двострука...

8. новембар. Сви су чланови Одбора били на окуп. Дискутовало се врло живо сат и по о нашем будућем раду у Србији... Тон говора им је био непријатан, пун негодовања, више но саме речи. Била сам више но изненађена. И Пупин је, сад, одједном, променио своје мишљење. Он предлаже да се не помажу деца (курзив ИП), већ да се новац употреби на подизање једне пољопривредне школе. Ова ме је идеја просто згранула. Била сам чврсто решена да се борим до краја, да се новац употреби за оснивање дома за незбринуту децу...

28. новембар. ...Најзад смо имали седницу. На њој је решено да Одбор пошаље једну мисију са свима потребним стварима за отварање дејег дома (који је подигнут у Чачку – ИП). Са том мисијом и ја ћу поћи за Србију. Тако је, ипак најбоље и најкорисније за нашу земљу. *Сјасаватије децу, будућности земље и њену снагу*”.

Ако је почетком новембра 1918. сматрао да прикупљену новчану помоћ о којој говори госпођица Лозанић треба искористити за отварање пољопривредне школе а „не трошити” је на отварање дејег дома, односно за набавку хране, лекова, одећа, болничког материјала и других „ситница” потребних ратној сирочади, непуну годину касније Пупин се, опседнут и разлозима сопствене сујете (*vanitas vanitatum!*), супротставио замисли Карнегијеве задужбине да се у Београду створе услови за градњу и отварање Универзитетске библиотеке.

Како то видимо у тексту (Tmx:1.2011.1.1-University of Belgrade, hlt.rgf.bg.ac.rs:8005/print-tmx.xqy?pcreationid=1.2011.1.1&qLng=en), аутора Надин Акунд с Универзитета Колумбија, делатност Карнегијеве задужбине после Великог рата (1919-1926) била је, добрим делом, усмерена на Београд, благодарећи њеној одлуци да се тамо гради „потпуно нова библиотека”. А пре но је донесена таква одлука, у Задужбини су разматране и две српске иницијативе, независне једна од друге. Прву је, октобра 1919, формулисао Михаило Пупин, предлажући да се доврши градња Српске краљевске академије (започета 1914), док је другу, усмерену на градњу Универзитетске библиотеке у Београду, заступао Славко Грујић (1871-1937), тада српски посланик у Сједињеним Државама. Грујић је тврдио да би, у послератним условима, када се у Србији већ осећала велика потреба за књигом, Универзитетска библиотека послужила много ефикасније и сврсисходније од Академије. (У том погледу, он је био врло близак логици Карнегијеве задужбине, која је, у бризи за непосредне послератне интересе цивилног становништва, тежила јачању улоге јавног мњења и образовања). Насупрот таквој практичној тежњи, Пупин је инсистирао на чињеници да су Универзитет у Београду и будућа Универзитетска библиотека државне институције и да такве треба да остану, те да Академија (наука), као полувисна институција, са много више заједничког са приватном институцијом каква је била Карнегијева задужбина, има „прече право” да јој започета зграда буде довршена.

Макар колико се Пупин трудио да укаже на „приватност” Карнегијеве задужбине, ваља рећи да је та Задужбина, коју је 1910. године основао успешни индустријалац Ендрју Карнеги (1835-1919), пореклом Шкот (Келт, дакле, Србин од старине), за циљ имала да промовише идеју међународног разумевања и сарадње, да проучава узроке ратних сукоба и њиховог утицаја на цивилно становништво, те да подржи успостављање међународног права.

Овај убеђени филантроп, који је добар део свога богатства употребио за изградњу приближно 1.700 библиотека по Сједињеним Државама и преко 2.500 библиотека по земљама енглеског говорног подручја, дубоко је веровао „у моћ образовања и јавних библиотека, као и њихове улоге у стварању јавног мишљења у демократским друштвима”. Карнеги је „у образовању и писмености видео бедем против дивљаштва, а био је убеђен и да су знање и читање кључни елементи за успостављање бољих животних услова људима”.

Све то имајући у виду, али и оно што је у својој књизи *Раиџ у источној Европи* забележио амерички новинар Џон Рид (1887-1920) при уласку у разорени Београд („Свуда су били видљиви тра-

гови артиљеријске паљбе... граната је разнела кров војне школе... Универзитет у Београду био је гомила рушевина (јер је) за Аустријанце он био посебна мета”), Николас Батлер (1862-1947), директор за односе и образовање у Карнегијевој задужбини, записао је да се чини „сасвим природна изградња библиотеке у Београду, престоници Србије, два пута освајаном током Великог рата, као поклон Карнегијеве задужбине за сећање на херојску одбрану српског народа”. Он је, са тим у вези, изрекао и мишљење да Пупинов предлог да се доврши градња Академије наука не укључује у себе потребу да се обави целокупна реконструкција зграде већ да се мисли „само на учешће у подизању зграде која би могла да послужи и у друге образовне сврхе”.

Ово последње одлучујуће је утицало да се 29. фебруара 1920. године донесе коначна одлука о грађењу нове Универзитетске библиотеке у Београду, у којој ће наћи примену и једно од кључних Карнегијевих правила: да се у будућој згради обезбеди простор за јавну читаоницу за публику.

Пројектовање нове зграде Универзитетске библиотеке у Београду протекло је без већих проблема, ако ту не рачунамо Пупиново незадовољство коначном одлуком да се, уместо да се доврши зграда Краљевске академије наука, како је он предлагао, у Београду гради Универзитетска библиотека. То своје незадовољство он је изразио и заједљивом примедбом да су српски званичници „размишљали на начин да је Карнегијева задужбина инструмент владе Сједињених Држава”.

Градња Универзитетске библиотеке започета је 23. јуна 1921, а отворена је за јавност маја 1926. године.

Мировна конференција у Паризу. Током априла и маја 1919. године, Пупин је, на позив Владе тек успостављеног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, боравио у Паризу, с намером да његовој делегацији помогне у мировним преговорима. Неки Пупинови биографи, инжењер Миливој Матић, на пример, пренебрегавајући разлику која је, по природи ствари, постојала између надлежности краљевске Владе и овлашћења њених преговарача, записаће, у песничком заносу, како је „мудри Никола Пашић схватио ситуацију и одмах позвао Пупина у Париз, јер витешка Србија, мучки нападнута од две велесиле, није имала никакве територијалне уговоре. Пупин је одмах дошао у Париз и развио огромну делатност, налазећи се у сталном контакту са Југословенима и Американцима”. Пишу тако јер им није могло бити познато оно што ће Павле Хаџи Павловић, најсигурнији сведок тога чина, написати коју годину касније, убрзо по Пупиновом упокојењу:

„Код ствари наше отаџбине нису ишле глатко на Конференцији мира у Паризу, претседник Владе Стојан Протић посла крајем марта 1919 год. из Београда каблограм проф. Пупину у Њујорк, молећи га да помогне нашој делегацији у Паризу својом сарадњом са Американцима. По пријему каблограма, проф. Пупин се размисли мало. Затим, одлучивши се, рече свом десетогодишњем сталном сараднику, писцу ових редова (Павлу Хаџи Павловићу – ИП), да ће и он поћи с њим у Париз и да се што пре спреми за пут првим бродом у Европу. Због мина није није било често бродова. Први брод је ишао 31 марта за Ливерпул и проф. Пупин отплови са својим сарадником, а у Париз стиже преко Лондона-Фолкстона-Булоњ-сир-мер-а 10 априла 1919 год.

Претстављајући се претседнику наше делегације, Николи Пашићу, у хотелу Бо Сит у Паризу, проф. Мих. Пупин је рекао:

– На каблогграфски позив претседника Стојана Протића, похитао сам из Њујорка да моје скромне услуге ставим на расположење у вашем озбиљном и тешком раду, а моју одлуку о доласку побудила је славом увенчана српска војска, која је, без обзира на жртве, тако сјајно извојевала ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Претседник Ник. Пашић је врло топло примио проф. Пупина и, у подужем разговору с њим, дотакао је питање потребног обавештавања америчке делегације о свима стварима које се тичу наших праведних захтева у погледу нових граница.

Проф. Пупин упознао се са свима важним питањима и, пошто је научио многе ствари које му нису биле познате, отишао је у хотел Кријон, где је била америчка делегација, и давао је обавештења о нашим оправданим тежњама”.

Пуџинов Меморандум. У аутобиографији из 1923. године, на страни 247, Пупин је о своме раду током Конференције мира у Паризу, посветио свега пет редака, како следи:

„Марта 1919. године југословенска делегација на париској мировној конференцији позвала ме је у Париз, очекујући да ће моје знање енглеског језика и англо-саксонског менталитета помоћи овој делегацији. Провео сам седам недеља у Паризу. Премијер Пашић уверавао ме је да су резултати ове моје акције били добри”.

Мало због „добрих резултата” а мало, како то пише Павле Хаџи Павловић, „ако има времена”, Никола Пашић (1845-1926) позвао је Пупина „у Београд да буде гост владе и да размотри(м) ситуацију око ратне сирочади у Србији”, из које је посете, по Пуџиновим речима, „проистекло Америчко друштво за заштиту српске ратне сирочади”, чији је рад „високо цењен у сваком делу Србије”. (Пашић је овде назван премијером јер је то он био у време када је Пупин писао, и објавио, своју аутобиографију).

Насупрот Пуџиновом безбојном приказу сопственог доприноса дипломатском труду делегације Краљевства СХС на париској Мировној конференцији, тумачи новије српске историје са пуно сентименталности уверавају да је Пупин 19. маја написао један меморандум за америчког председника Томаса Вудроа Вилсона

(1856-1924) и да је тај меморандум одлучујуће утицао на доношење одлука Мировне конференције у прилог југословенској држави.

Како смо видели, Пупин уопште не помиње тај свој меморандум, писан за председника Вилсона или, можда, за водеће личности Мировне конференције, а ни његов секретар Павле Хаџи Павловић не казује о њему ниједну реч. (Ваља знати да су Конференцију мира сачињавали представници двадесет девет земаља које су, да ли стварно или декларативно, биле у рату са Централним силама или су са њима, почетком рата, прекинуле дипломатске односе. Конференција, чији је председник био француски председник Жорж Бенжамен Клемансо – 1841-1929 –, састала се у пуном саставу свега седам пута, али само као гласачка машина. Шефови делегација Велике Британије, Француске, САД, Италије и Јапана чинили су Веће петорице. „Појачани” својим министрима спољних послова, они су сачињавали Веће десеторице. Прва четворица, без представника Јапана, били су у Савету четворице, али су о свему одлучивали само Клемансо, Дејвид Лојд Џорџ – 1863-1945 – и Вилсон. Шеф италијанске делегације Виторио Емануеле Орландо – 1860-1952 – био је у таквом друштву неприметан).

И не само да Михаило Пупин не помиње свој меморандум (да ли председнику Вилсону, да ли неком од набројаних конференцијских већа), он у својој аутобиографији не помиње ни свој „велики допринос” српској ствари на Мировној конференцији. Да га је било, он такво признање не би избегао да помене, нити би то умео избећи, баш као што није пропуштао, у истој тој аутобиографији, да се надугачко и нашироко хвали својом неизмерном физичком снагом, успесима у боксу и рвању, спремношћу и да, зарад повећања мишићне масе, у великим количинама тестери дрва и коси ливаде, али и да подучава школске другове који су кубурили са грчким и латинским језиком, или математиком. Само је записао да је Банат, кад је он рођен, припадао Угарској, али да на Мировној конференцији Румуни „нису могли побити чињеницу да је становништво Баната српско, нарочито у ономе крају у коме се налази Идвор. Председник Вилсон и г. Лансинг познавали су ме лично (*познавали су га а нису били пријатељи*), као што то Пупину подмећу његови романтичарски биографи – ИП) и када су од југословенских делегата (а не од њега! – ИП) дознали да сам родом из Баната, румунски разлози изгубили су много од своје убедљивости”.

Кад је у питању „додела” Баната Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, Пупинов допринос српској ствари могао је бити понајвише психолошке природе, али само у очима српске делегације. Јер, што се Баната тиче и разграничења с Румунијом, гранична линија била је исцртана целих тринаест дана раније, још 6. априла,

тако да је Пупинов меморандум у том делу био закаснео и, због тога, некористан. Истога тога дана објављен је и „извештај број 2” у коме је био садржан предлог за границу са Маџарском, што значи да Пупиновог утицаја ни у том делу „разграничних” послова није било. На страну труд српских чланова делегације на Мировној конференцији да се, мимо одредаба тог извештаја, све тамо до краја јула 1919. године, граница у Барањи поправи у корист Краљевине СХС. (Делегација СХС изложила је своје предлоге Врховном савету Конференције, а француски председник Клемансо назвао је то „рискантном тврдоглавошћу у последњи час”). Када се ради о осталим границама, граничним питањима и разграничењима (у Мађедонији, према Аустрији и према Италији), Пупинов допринос, ако га је уопште било, могао се свести на подршку оним аргументима којима је српска делегација баратала и које је, према Хаџи Павловићевим запису, Пупин морао научити, ту, у Паризу, „пошто... му нису биле познате”.

А шта се из те *нејоизнајосици* испилило, биће представљено на пет или шест наредних страница, ситнијим слогом, само због тога што би се, у нормалним околностима, без тих страница могло.

„Скројио границе СХС, а Србији донео Банат”. Београдски дневни лист *Вечерње новосици* од 29. септембра 2014. године, посветио је Михаилу Пупину (макар тамо био назван Михајло) специјални додатак на осам страница. Борис Субашић, онај који потписује поменути додатак, позивајући се на проф. др Предрага Симића поставља питање шта би са Краљевином СХС уопште било да се у Паризу није појавио Пупин, *близак њиријател* с америчким председником Вудроу Вилсоном, толико *близак* да је Пупинова аутобиографија „учила Американце ко су Срби” и која је „и данас обавезна лектира у САД” – чисто да би се знало како да *блиске* и *џиријателске* Србе „милосрдно” бомбардују. Па Субашић констатује да је „угледни научник убедио врх САД да подржи стварање нове државе Срба, Хрвата и Словенаца”, да су „захваљујући њему (то јест Михаилу Пупину – ИП) у састав Краљевине СХС ушле Далмација, Барања, Банат и добар део Словеније”, да „ни у једној Југославији Пупинове заслуге за стварање те земље нису истицане”, те да се „његово име ретко и спорадично појављује у историјама Србије у Првом светском рату и доцније заједичке државе”. Проширујући таква своја размишљања, Субашић и Симић „откривају” да су „политичари и режимски историчари... помињали (Пупина) само понекад, када су морали, али су редовно присвајали или прећукивали његове огромне заслуге за Србију и некадашње заједничке државе, Краљевину СХС и обе Југославије. Међутим, када се сагледају суве чињенице са Версајске мировне конференције после Првог светског рата, лако је уочити да Краљевине СХС вероватно не би било да није било Пупина, а Румунија био вероватно зграбила цео Банат”.

Без обзира на то што је један од Субашићевих циљева да својим читаоцима представи изузетну дипломатску заслугу Пупинову за стварање Краљевства СХС (будуће Краљевине СХС, па Југославије...), цела његова прича мора се спотаћи бар на два пута искоришћену реч „вероватно” у претходној реченици.

Без намере да се овде бавимо Далмацијом и Словенијом, нарочито Бледом, осврнућемо се, можда и мало опширније, само на оно што се тицало разграничења са Мађарском у Барањи и са Румунијом у Банату. Ако се понекад помене и Бачка – биће то не због Пупина (нико се још није „сетио“ да му у заслугу припише и Бачку али, по правилу да онај ко може више – може и мање, ваља му и њу натоварити, јер он је, како нас уверавају многи, не само Субашић, „скројио границе СХС“, а у те границе ушла је и Бачка), већ због неизбежне чињенице да се она често помиње у *пакету с осталим чега не би било да њега није било*.

Треба знати да је све нерешене проблеме у односима с Угарском, нарочито оне које су се тицале нових граница, Краљевство СХС покушало да реши пре Конференције мира, споразумно са својим северним суседом. Са тим циљем, првих дана јануара 1919. године, пуковник Данило Калафатовић (1875-1946) допутовао је у Будимпешту и грофу Михаљу Карољију (1875-1954), мађарском председнику, пренео жеље председника српске владе Стојана Протића да се пре отварања Конференције мира постигне непосредни споразум о свим спорним питањима и да се тако олакшају будући мировни преговори у Паризу. Карољи је прихватио идеју о разговорима, чак и у Београду, али је одбио било какву помисао да новом јужном суседу уступи и најмањи део територије под ранијом угарском јурисдикцијом: граничне проблеме треба да решава Конференција мира а његово, Карољијево, јесте да брани целовитост угарске државе.

С обзиром на такав мађарски став, разложним се може сматрати што су српски територијални захтеви прослеђени представницима савезничких држава још пре доласка делегације Краљевства СХС у Париз. У тим је захтевима, понекад називаним југословенским, а често и „Пешићевом линијом“ (јер их је тамо образлагао ђенерал Петар Пешић – 1871-1944 – , шеф војне мисије при мировној делегацији Краљевства СХС), било предвиђено да граница буде повучена „на неких 25 км источно од Беле Цркве, 30 км источно од Вршца, око 10 км источно од Решица и на око 28 км источно од Темишвара, па је уз нека кривудања, у основи ипак попут вертикале везивала Казан на Дунаву са Липовом на Моришу. Од Липове (по Пешићевом предлогу, Липова и Арад остали би Румунији – ИП) требало је да скрене нагло на запад, готово под правим углом и, пратећи реку Мориш до утока у Тису, да иде испод Сегедина, 15 км северно од Суботице, непосредно северно од Баје, 15 км северно од Печуја, 20 км северно од Сигетвара и непосредно јужније од Велике Кањиже”.

Гледано из војничке перспективе, може се сматрати логичним што су гранични захтеви према Румунији и Мађарској правдани стратегијским разложима и неопходношћу да Краљевство СХС заузме најповољније одбрамбене положаје у односу на њих. Тако је, на пример, границом према Румунији требало осигурати не само равни Банат него и Београд, а није била без значаја ни потреба „да се осигура долина Мораве од свих могућих оперативних изненађења”.

Насупрот Пешићу, стручњаци у Делегацији заснивали су своје концепције о разграничењу не само на стратегијским него и на етничким, географским, привредним и историјским чињеницама. Тако се и могло догодити да Историјско-етнографска секција, на предлог географа Јована Цвијића (1865-1927), прихвати као начело „да се у целокупном раду за Конференцију пре свега и једино руководимо истином, и да цео рад поставимо на чисту научну, и по томе потпуно објективну основу”. Са своје стране, историчар Станоје Станојевић (1874-1937) тражио је да, све до коначног разграничења, српска војска не напушта територије које је запо-

села северно од Саве и Дунава и да што пре консолидује своје позиције у Војводини Српској, све тамо до Баје, Суботице и Мориша. Он је српске аспирације на Банат, Бачку и Барању правдао чињеницом да је „у правној, а особито у економској науци признато право на живот и на потпору оним јединицама које су показале у борби за живот, у слободној економској и интелектуално-културној конкуренцији, способности и снаге за одржање и напредак”. А према његовом уверењу, „српски народ у Јужној Угарској је показао у борби за опстанак ретке способности и ретку снагу”.

Иако без једнаке теоријске подлоге, српски пројекат нове државне територије према Румунији и Мађарској требало је, дакле, да захвати цео равни Банат, целу Бачку са Бајом и Барању оивичену Дунавом, Дравом и, са северне стране, гребеном планине Мечек. Или, како је то Никола Пашић, после договора у Делегацији Краљевства СХС, 7. фебруара 1919, реферисао свом председнику Владе, „у Банату оставили смо три среза на северу и западу од Темишвара и то Липовски, Ракајски и Бузјашки, а на југу, поред Дунава, ушли смо у жупанију Крашовску, тако да наша граница почиње између Молдаве и Љубкове, па обухвата Белу Цркву и Вршац и иде северно од Мориша и источно од Темишвара. У Бачкој смо такође оставили на северу два среза Мађарској и то Бајски и Бачалмашки, али тако да Суботица остане на нашој страни. У Барањи имамо највећу тешкоћу, јер наших има само 31-32.000 па је тешко повући границу која би имала разлога. Али ипак смо је тако повукли да нам остаје Мохач и да се граница спушта на Драву”.

У односу према Румунима, став у Делегацији био је условљен стањем на терену: српска војска повукла се са линије Оршава-Лугош десетак-петнаест километара на запад, са могућношћу да се, према инструкцијама краљевске владе, ипак повуче још који километар, „до иза равнице или гребена планинског, али даље не”.

Разграничење у Банату. Своје захтеве према Румунији, делегација Краљевства СХС изложила је Врховном савету Мировне конференције на седници одржаној 31. јануара 1919. године, много пре Пупинове појаве, истога дана када је то учинила и румунска делегација. Румуни су захтевали да у основи разграничења буду савезничка обећања дата у тајном уговору пред њен улазак у рат (средином лета 1916), док су Југословени инсистирали на примени етничког принципа. Румуни су тражили цео Банат, сматрајући га недељивом целином, а Југословени су били заинтересовани само за равни Банат, до линије која би се могла сматрати природном границом. Румуни су Тису и Дунав сматрали најбољом природном границом, док су Југословени на ове две реке гледали само као на спону између становништва исте народносне масе, српске, на супротним обалама.

Наравно, решење није одмах могло бити нађено (али не због Пупиновог изостанка), те је Врховни савет Конференције формирао посебну комисију и препустио јој да цео проблем изучи и предложи на који начин да се Румунија и Краљевство СХС разграниче. Стога, наредних недеља југословенска делегација највише се бавила техничким уобличавањем свога захтева, а добила је и једну прилику да нека допунска објашњења пружи Комисији за територије непосредно. Несумњиво, радило се брзо, тако да су крајем фебруара стручњаци водећих сила у Мировној конференцији већ имали припремљене своје нацрте за будуће разграничење, а 20. марта Пашић је известио регента Александра да је у Комисији за територијална питања формулисан предлог да Србији припадну Вршац, Бела Црква и Велика Кикинда, док би Темишвар био предат Румунији.

Петнаестак дана касније, 6. априла, објављен је извештај о разграничењу, у коме је прихваћено гледиште да Банат јесте предмет југословенско-румунског спора, али ће он ипак бити подељен између Краљевства СХС, Румуније и Мађарске. Образлажући свој предлог, савезнички стручњаци истакли су да су „с највећом пажњом узели у обзир румунску тврдњу да је Банат недељива област и да су доиста утврдили да нема једне линије која би представљала природну границу поделе за ову област, те да је свака демаркација вештачка и прети поремећајем целокупног привредног живота. Међутим нагласили су, на југозападу живи веома снажно југословенско становништво (*population yougo-slave*), које је најтешње повезано са Београдом. Што се тиче дела територије на левој обали ушћа Мориша у Тису, он је етнички и економски мађарски, а непосредно се везује за Сегедин. С обзиром на овај општи налаз, комисија је сматрала да јужно од Сегедина треба оставити Мађарској једну малу зону, а област Банат поделити између Румуније и Југославије на основу равнотеже броја оног националног становништва једне и друге стране које остаје на туђој територији. Стога је одлучено за решење по коме би око 75.000 Румуна остало Југославији, а 65.000 Словена Румунији. Упоредо с тим, настојало се наћи и решење које би у највећој могућој мери довело до поделе саобраћајница. Најзад, комисија се залагала да се мањине, било на којој страни да остану, морају реципрочно заштитити сагласно одредбама Друштва народа”.

Предлог за разграничење Краљевства СХС са Румунијом, онако како је дефинисан 6. априла, нашао се пред Врховним саветом Конференције о миру 1. августа 1919. године, о чему је Делегација Краљевства СХС 20. јуна званично била извештена нотом генералног секретаријата Мировне конференције. За ову прилику, Комисија је размотрила и три надна српска захтева, али их је све одбацила: аргументи о српској већини у Базјашу нису били убедљиви, српским власништвом у шумама Клисуре могу се касније бавити заинтересоване стране непосредно, а евентуално друкчије разграничење од Жомбоље до Модоша (Јаше Томића), зарад прилагођавања потреба постојећег хидротехничког система и саобраћаја између Вршца и Кикинде може се решавати у комисији за режим лука, водених путева и железница.

Румуни су таквом одлуком Врховног савета Конференције мира били незадовољни, те су се „наоштрили” да узму цео Банат. Влада Краљевства СХС, 22. августа, упознала је Конференцију са румунским расположењем па је преко своје Делегације у Паризу затражила од савезничких влада да своје војне снаге поставе испред румунских, како би се евентуални румунски напад протумачио као напад на савезнике. У међувремену, Грци и Чеси понудили су војну помоћ Краљевству СХС, али је затегнутост одједном нестала: ратнички расположена румунска влада поднела је оставку а њеној наследници није било до противљења достигнутој линији. Банатско питање престало је, тако, да се потрже а новоуспостављени односи између двају суседа омогућили су да се крају приведе расправа о разграничењу заснованом на потребама хидротехничког система и железничког саобраћаја од Вршца до Кикинде: Краљевство СХС уступило је Румунима Жомбољу, Жам, Чорду, Стари Беб, и Пусту Керестур, као и ненасељену дунавску аду Молдаву, а за узврат добило је Модош (Јашу Томић), Пардањ (између двају светских ратова Нинчићев, данас Међу), Шурјан, Велики Гај, Криву Бару и дунавске аде Оградину и Плевишевицу. Краљевству СХС припало је још и 1203 хектара земље дуж границе: у Мокрину 569, у Великом Гају 102, у Кларији (Радојеву)

418 и Шурјану 114. После тога, Народна скупштина СХС могла је 4. марта 1924. године изгласати закон о разграничењу са Румунијом.

На крају, из многобројних контаката које су чланови Делегације Краљевства СХС током прве половине марта 1919. године имали с америчким, француским и енглеским стручњацима било је видљиво да се разграничној проблематици приступало веома студиозно, мада се понекад лако наслућивала и њихова спремност на уступке. Ово се нарочито односило на наговештаје да би Италија подржала неке српске захтеве на истоку, уколико би се тиме помогло да спласну српски интереси на јадранској обали.

И све то, од почетка до краја, без Михаила Пупина.

Разграничење у Барањи. Из Српске Врховне команде потекао је 19. фебруара 1919. године један акт из кога се види да су „обавештени наши људи” упозорили команданта Прве српске армије „да се мађарској статистици посебно не сме веровати у погледу Барање. Зато је војна команда наредила попис и овај је извршен у шеснаест села. Вршили су попис наши ревносни свештеници у Палмоноштору (Белом Манастиру) и Качвалу (Јагодњаку). Попис је вршен и по подацима из црквених књига и по исказима бележника у дотичним селима”. Попис је показао да је „југословенски живаљ” у тим селима настањен у апсолутној већини: Срба православних било је 5.554, Срба католика (Буњеваца и Шокаца) 9.910, Немаца 7.753, Маџара 1.055, Јевреја 367 и Румуна 83.

Три дана касније, овај акт прослеђен је Министарству спољних послова, да би га оно својој делегацији у Паризу послало читава два месеца касније, тек 26. априла. Отезало се са слањем због тога што је у међувремену пописивано становништво и у северним деловима Барање, односно у печварадском и печујском срезу. Показало се да тамо од укупно 71.655 становника има 14.129 Словена, 17.651 Маџар, 38.256 Немаца и 1.649 осталих, што је за власти у Београду било изненађујуће. У акту је назначено „да је у осталим јужним срезовима словенски живаљ у много већем броју настањен, те је већ сада несумњиво да Словени имају у Барањи релативну већину”.

Наредних дана пристигли су и пописи из осталих барањских срезова и из Печуја, у којима је од укупно 186.342 становника било 71.077 Словена, 50.581 Немац, Маџара 49.899 и 14.785 осталих. Био је то довољно убедљив разлог да се српска влада 28. априла обрати првом делегату Николи Пашићу следећим налогом: „Веома хитно. Лично. Молимо поради те ако је икако могуће да се од Барање спасе онај троугао који затварају Мохач, Вилањ и Шиклош. Ту је скоро све наш свет и тај део Барање сав гравитира Осеку у економском погледу... Ту скоро била је и депутација отуда и преклињала да се тај део Барање нама да”. Влада је упозорила да је реч о области у коју би се, ако се укаже потреба, могао преселити и онај део „нашег народа који иначе мора остати под Мађарима”. Исто тако, влада је делегацији ставила на знање да се не може прихватити предлог Комисије за територије, по коме би граница са Маџарском била повучена Дунавом и Дравом.

Приспела докуменатација одмах је дата Јовану Цвијићу и Јовану Радонићу (1873-1956), историчару, на даљу обраду, а делегати су били принуђени да се овом темом позабаве ослоњени на податке који су им управо стављени на увид. После расправе у Делегацији, одржаној највероватније 3. маја, Пашић је известио своју владу да ће се барањски случај поново изнети пред Комисију за територијална питања, а као главни аргумент за

такав потез послужиће бројчано преимућство „србохрватског” живља пред мађарским. У складу са тим, стручњаци су за северну границу Барање, односно трећу страницу барањског троугла, одредили линију од тачке изнад Мохача на Дунаву, до Драве, изнад Печуја. Према подацима Етнографско-историјске секције (српске), на том је подручју живело 75.479 Србо-Хрвата, 48.256 Мађара и 58.459 Немаца, с тим што ове две последње народносне групе не живе у компактним целинама већ су „укључени у словенску масу”, исто као што изнад предложене граничне линије живи око 140.000 Србо-Хрвата измешаних са тамошњим другонационалним становништвом. Поред тога, и економски разлози упућују Барању на Краљевство СХС: везана је за Осек као индустријски центар, а гравитира Београду „као свом природном центру”.

Елаборат о Барањи предат је Конференцији 12. маја, а четири дана касније прикључен му је и допунски материјал проте Стевана Михалцића (1861-1941), Барањца, са списком осам „мађарских села у Барањи који моле да буду присаједињени нашој држави”.

Да би изложила своје накнадне захтеве, делегација СХС затражила је пријем у Врховном савету. На дневни ред стављено је пет питања, међу њима и ово о Барањи, што је, како смо већ видели, председник Клемансо назвао „рискантном тврдоглавошћу у последњи час”. Расправа о тим питањима одржана је 20. маја у Комисији за територијална питања, а српски захтеви у Барањи сведени су на (данашњу) линију од Доњег Михољца на Драви до испод Мохача, који је, исто као и Шиклош, остављен Мађарима.

Без обзира на ову последњу чињеницу, Делегација СХС наредних неколико недеља посветила је изучавању низа меморандума пристиглих из Барање, северних делова Бачке и Баната, који су, сваки на свој начин, образлагали потребу да се ти крајеви прикључе Краљевству СХС. Био је ту и један меморандум мађарског становништва из Барање којим је тражено да се продужи „српско-хрватско-словеначка окупација”, несумњиво мотивисан жељом да се Барања спасе тек успостављене бољшевичке власти мађарског револуционара Беле Куна (1886-1939) и страхом да ће после повлачења српске војске ова област доживети економски слом.

Коначно, предлози за разграничење Краљевства СХС са Мађарском нашли су се пред Врховним саветом Конференције у миру 1. августа 1919. године, у исто време кад и предлози за разграничење са Румунијом. Граница у Барањи, „од тачке у којој српско-хрватско-словеначка и мађарска у Бачкој сече основни ток Дунава... усмерена у југозападном правцу... до секундарног рукавца Драве у тачки која ће бити изабрана... на око 10 км од Доњег Михољца”, успостављена је релативно лако, бар из два разлога:

1. Стручњаци у Комисији за територије имали су у виду чињеницу да је Краљевство СХС одустало од захтева за Шомођ и да се задовољило копненом линијом од Драве до тачке на Дунаву одакле се наставља граница у Бачкој; и

2. Сама Комисија за територије напустила је свој првобитни предлог да се разгранична линија успостави Дунавом и Дравом, због тога што је ток тих двеју река нестабилан и није погодан за политичку границу.

И све то, од почетка до краја, у данима када Михаила Пупина није било у Паризу. А да је он претходно ишта утаничио са својим *блиским пријатељем* Вилсоном, комисије оформљене у Конференцији мира не би се српским захтевима ни замајавале. Ни комисије, ни Делегација СХС, ни многи пописивачи, ни бројни састављачи различитих меморандума...

Шћо йройусѣи Пуйин Михаило... Када је већ Пупин пропустио да исприча чиме је и у којој мери помогао српској (југословенској) ствари на Конференцији у Паризу, ту „празнину” много је информативније и „убедљивије” попунио већ помињани Милан Јевтић, који у *Банайском гласнику* пише и следеће:

„Задатак америчких стручњака (које је, наводно, још 1917, окупио председник Вилсон – ИП) био је да проуче и најмању ситницу о којој ће бити речи на тој конференцији. Проучавани су не само историја, етнологија и географија појединих земаља, него и сваки спис, свака књига политичког карактера која се односи на та питања... Послови су били тако удешени да, на пример, председнику Вилсону није потребно да загледа у земљописну карту при решавању граница. Он је имао само да запита своје стручњаке о томе да лије то природна национална граница, да упита другог стручњака свог како та граница стоји с обзиром на евентуалну одбрану од освајачке навале. Трећи стручњаци имали су да кажу како би тако и тако повучене границе утицале на велике објекте за сузбијање поплава и других непогода... Пупин се обратио свом старом пријатељу пуковнику Хаусу (а не *блиском пријатељу* Вилсону, са којим се, по свој прилици, у Паризу није ни срео! – ИП), да му помогне у овом послу, а овај му је одговорио: ‘На што год ви наговорите наше стручњаке, ми ћемо пристаћи’. Тај дух вејао је на тој конференцији”.

Уз Јевтићеву (произвољну) тврдњу да је Вилсон још 1917. упошлио своје стручњаке да се на будућој Мировној конференцији баве међународним границама и оним што би уз то могло ићи, треба знати да су Сједињене Америчке Државе у рат с Аустроугарском ушле 4. децембра 1917. године, али и да је, у исто време, Вилсон гарантовао Аустроугарској да се неће мешати у њене унутрашње ствари нити у њено евентуално унутрашње преуређење.

Месец дана касније, са Вилсоновим ставом да подела Аустроугарске није ратни циљ, сагласио се и енглески премијер Лојд Џорџ, рекавши још да се мир у том делу Европе може осигурати само уколико све аустроугарске народности које то желе добију стварну аутономију, на демократским принципима.

И тако, док су чланице Тројног споразума (Антанте) разматрале иницијативе за склапање сепаратног мира с Аустроугарском, председник Вилсон формулисао је свој мировни програм и 8. јануара 1918. године, у четрнаест (14) тачака, изложио га пред америчким Конгресом и Сенатом.

Месец дана касније, 11. фебруара, Вилсон је пред Конгресом рекао да питање народа у Аустроугарској није само њена унутрашња ствар и да је у интересу и Европе и човечанства да националне тежње тих народа буду задовољене. Даље разрађујући тај свој став, он је објаснио да се применом 10. тачке његовог мировног програма, која је гласила да „народима Аустроугарске, чије место међу народима желимо видети обезбеђено и зајемчено,

даће се најшира могућност за аутономни развитак”, Аустроугарска може придобити за закључење сепаратног мира, а да би то било праведно и према словенским народима. Иако је добро знао да таква политика ни по чему не може одговарати словенским народима у Аустроугарској и заступајући искључиво америчке интересе, Вилсон није узмицао: и даље је доследно бранио опстанак Хабзбуршке монархије, а мировни споразум са њом видео је као могућност да се Немачка порази и потпуно изолује.

Догађаји на европским ратиштима развијали су се мимо Вилсонових очекивања, тако да је он тек 28. јуна 1918. године изрекао да више не треба имати обзира према територијалном интегритету Аустроугарске царевине и да „све словенске расе треба да буду потпуно ослобођене од немачке и аустријске власти”.

Пријатељство и школско друђарство. Сви који су се бавили Пупиновим заслугама у Конференцији мира у Паризу истичу да су оне, понајвише, биле последица Пупиновог познанства, пријатељства и школског другарства са председником Вилсоном а нешто мање и познанства и пријатељства с америчким министром спољних послова (државним секретаром) Робертом Лансингом.

Пупин и сам „признаје” да су њега познавали (а не он њих!) амерички председник Вилсон и државни секретар Роберт Лансинг (1864-1928), али је извесно да није био близак са њима, нити је, како се то може прочитати код овлашћених тумача Пупиновог лика и дела, с њима био у пријатељским односима, још мање, како то пише Александар Маринчић (1933-2011), да су Вилсон и Пупин били „школски другови”. (Нису могли бити школски другови, пошто се Вилсон, по наводу Пупиновом, на Принстон уписао 1875, док Пупин тада, како то казује *Енциклопедија Југославије*, „најпре ради на једној фарми близу Њујорка као чувар стоке, затим у граду као лојач казана, перач кола итд. Доцније, као фабрички радник, успева да уштеди нешто новаца и да слободно време користи за учење. Тако завршава гимназију и септембра 1879 одлично полаже пријемни испит на Колумбија универзитету”). Оно што је несумњиво јесте да је Пупин десетак дана систематски изучавао документацију којом је располагала Делегација Краљевства СХС, после чега је, „у врло тешкој ситуацији по границе Југославије... упутио меморандум председнику САД (заправо: Конференцији – ИП) 19. априла 1919... о историјским и етничким карактеристикама граничних подручја Далмације, Словеније, Истре, Баната, Међумурја, Барање и Македоније”. То је, како то тумаче заљубљеници у Пупинову „дипломатију” а потом и они који верују у све што су једном негде чули или прочитали,

„допринело да Вилсон да изјаву, свега три дана касније, о непризнавању Лондонских уговора савезника са Италијом”.

О томе да Пупин, примера ради, није био пријатељ са Лансингом, посредно може сведочити рад Драгољуба Живојиновића под насловом *Црногорска мисија у САД 1915. године*, објављен у Гласнику цетињских музеја, XII књига, Цетиње 1979, у коме се говори о напору већег броја појединаца и група да се чланови те Мисије ослободе од законских прогона и суђења. Радило се о томе да су се Сједињене Државе све до пролећа 1917. године доследно држале неутралности у Великом рату, што је црногорској Мисији била стварна и једина сметња да, за попуну својих војних јединица на црногорском ратишту, по Америци купи добровољце пореклом из тадашњих крајева под аустроугарском влашћу. У том кругу заинтересованих да се нађе правно решење за судбину похапшених црногорских „мисионара” налазио се и Роберт Лансинг, амерички државни секретар за спољне послове, човек који је „у европском рату видео погодно средство за остварење америчких државних интереса” и који је концепцију америчке неутралности уобличавао тако да она буде „веома благонаклона према савезницима, а неповољна за Централне силе”. Пуна четири месеца вођено је правно и дипломатско надмудривање око насталог спора – у коме је Лансинг био незаобилазна личност –, а Михаило Пупин, и сам „до грла” у целом случају, ниједном није тражио помоћ од г. Лансинга који га је „познавао”, још мање од истог тог Лансинга свога наводног *пријатеља*.

Пупиновим доприносом српској ствари током Великог рата и личним познанством са Вилсоном и Лансингом баве се и Владимир Гречић и Марко Лопушина, па кажу:

„Пупин је остао у историји забележен не само као професор и научник, већи као друштвени радник и патриота обе домовине, а изнад свега понос народа из којег је потекао. Наш народ је неизмерно задужио својим хуманизмом и родољубљем, особито заслугама које је стекао као почасни генерални конзул Србије у Њујорку, председник Српског народног савеза у САД, организатор у прикупљању материјалних средстава, опреме и медицинске помоћи, као и добровољаца из САД за Први светски рат, као и на Мировној конференцији у Паризу. За време педесетодневног рада у Паризу, Пупин је много допринео томе да сви чланови америчке делегације потпуно разумеју југословенске тежње и жеље. Стога је Пупин својим личним познанством с председником Вилсоном и министром спољних послова Лансингом, допринео да се границе Југославије што повољније повуку и да у састав државе СХС уђу Далмација, западна Словенија, део Славоније и Барање и његов родни Банат”.

А да заиста није био Вилсонов школски друг, да није са њим био пријатељ, те да се са њим није премного ни познавао, сведочи и

сам Пупин својим писмом Хинку Хинковићу (1854-1929), члану Југословенског одбора, писаним 22. септембра 1916. године, у коме и не помиње председника Вилсона, изабраног на то место као кандидат Демократске странке, већ се позива на неке своје несигурне везе (*обећано му је, ако га убеди*), са бившим републиканским америчким председником Теодором Рузвелтом (1858-1919):

„Аустрија живо ради преко својих консула и њихових агената, преко католичког клеруса и преко плаћених новинара, да спречи ширење југословенске идеје међу Хрватима и Словенцима, па чак и међу Србима... Али ја сам уверен... да ће успех у будуће бити све лепши када се... (по)купе међу многобројним српским, хрватским и словеначким братствима резолуције, у којима ће се тражити да се Југословени у Аустрији саједине са Србијом. Те ће резолуције бити употребљене да упливишемо на комисију, коју ће на сваки начин послати американска влада на конгрес мира.

У конференцији са г. Теодором Рузвелтом, бившим председником Уједињених Држава, а садашњим вођом републиканске партије, обећано ми је да ће г. Рузвелт а са њиме и цела републиканска партија изјавити преко штампе да је жеља американског народа да се сви Југословени саједине у једну јединствену независну државу. Уверен сам да ће то обећање бити испуњено чим убедим Рузвелта да југословенски народ то заиста и жели”.

Извесно је да Михаило Пупин ни једном једином речју није поменуо своје „пријатељство” са председником Вилсоном и заједничке школске дане, чак ни онда када је у Панчеву, 1919. године, свечано обележаван „Дан Вилсона” и када је он, замољен да изговори штогод о Вилсону и Америци, рекао и следеће:

„Председник Вилсон је идеалиста, и тај његов идеализам ја дубоко поштујем, дивим му се. Али свечано поричем да је тај његов идеализам само »оаза у безграничној пустињи материјализма«, ако се подразумева да су и Седињене Државе један део те безграничне пустиње. Ја верујем да се израз »материјализам« не сме примењивати на Америчке Сједињене Државе... На западном фронту било је два милиона америчких бораца... Америка не тражи ни земље ни градове, не тражи ни овлашћења да се наметне за татора туђим крајевима; не тражи ни велике ратне одштете... Без икаквих ограда тражи правичност за мале народе.

Неки од наших савезника, када је дошло до густог, ставили су на пазар југословенску Далмацију, Истру, Корушку и Ријеку. Америка је данас једини несавитљиви заточник ваших југословенских права на те крајеве... Амерички мужеви и жене трчали су на све фронтове и ту, у сред разних опасности и непогода, пазили и неговали ваше болеснике и рањенике. Хранили су гладне, босе и голе, обували и одевали. И чинили су то пре но што је Америка срупила у рат. Да ли је потребно да вам наглашавам: како је она америчка мисија, 1915 године, спасла Србију од језиве пустоши страшног тифуса и да неколико Американаца, жртава ове немани, лежи данас сахрањено на српским гробљима?... Зато нека идеализам председника Вилсона, у очима вашим, увек значи само једно – идеализам Америке”.

Без обзира на толику Пупинову американску самоувереност, ваља рећи да се Американци нису баш претргли „трчећи на све фронтове”, ако је било храњења, обувања и одевања – били су то појединачни подухвати, а Пупиново „наглашавање” да је нека „америчка мисија, 1915, спасла Србију од језиве пустоши страшнога тифуса” може се прихватити тек као преголема неистина, или измишљотина једног самохвалног прирођеног Американца. Јесте да су бројне медицинске мисије дошле са стране, неке и из Америке, да помогну у лечењу оболелих од пегавог тифуса (било је и оних који су у том подухвату умрли), али је једина истина да је епидемију пегавог тифуса у Србији зауставила енглеска војна мисија коју је од 15. фебруара до 10. јуна 1915. године предводио др Вилијам Хантер (1867-1937), управник епидемиолошке клинике у Лондону. Као потврда, ево неколико појединости о томе:

Енглеска војна мисија за рад у Србији, под званичним називом *Британска војна болница при српској војсци* (British Military Hospital attached to the Serbian Armies), установљена је 15. фебруара 1915. године, одлуком Министарства за рат Уједињеног Краљевства, а за њеног команданта постављен је др Вилијам Хантер, за ту прилику произведен у пуковника.

Мисија је добила изричиту наредбу да се не бави лечењем оболелих. Њен основни циљ био је усмерен на превентивни рад: требало је снимити ситуацију на терену, у целој Србији, и предложити мере којима би се најпре спречило ширење епидемије, што би довело до њеног гашења.

По доласку у Србију, Хантер је српском санитету изнео „главне препоруке, а оне су се односиле првенствено на вашљиву природу пегавог тифуса и рекуренса (повратног тифуса) и строги захтев да сваки човек и жена у Србији помогну у рату против епидемије, баш како су се успешно борили против Аустријанаца. Смрт вашима; како ратовати у овом новом рату; како убити ваши простим практичним, домаћим средствима”.

После двадесетак дана припремних радњи, мисија је, 15. марта, српској влади предочила потребу да се дотадашња борба против тифуса измени, те да се, уместо лечењем, даље ширење болести спречи „превенцијским мерама, згодним по једноставности и масовној примени, којим се ширење епидемије може зауставити и тиме олакшати притисак на болнице”. У том смислу, предложене су и „мере које треба да присвоји влада, управе градова и болница да би спречили ширење пегавца и рекуренса (повратне грознице, рекурентног, односно повратног тифуса – ИП)”:

1. Обавезна пријава оболелих, њихова изолација и депедикулација у болницама;

2. У градовима и селима обољевања пријављују домаћини;

3. Лична чистоћа болесника и уништење инсеката у рубљу, одећи и постељини;

4. Смештај оболелих у болнице где је то могуће;

5. Лична заинтересованост сваке особе за борбу против ове болести;

6. Јавност обавештавати плакатима и новинама;

7. Формирање јавних дезинсекционих станица;

8. Формирање новоимпровизованих парних дезинсекционих буради (barelle desinsector), осмишљених „као тако просте, тако јефтине и тако лаке да се могу израдити у сваком броју и у сваком селу, чак и у сваком дома-

ћинству у земљи”. Већ 16. марта све предложене мере почеле су да се предузимају широм Србије, и у грађанству и у војсци.

Уз прекид железничког саобраћаја и укидање војничких одсустава, започета је и депедикулација помоћу *српског буретша*. За сваку чету (око 250 војника) обезбеђено је по једно буре, а поступак је понављан сваке две седмице. Формирани су и санитарски возови за дезинфекцију.

Резултат свих тих активности био је радикалан преокрет у борби против пегавца и вашљивости, тако да је епидемија завршена већ 17. маја; мисија је могла из Крагујевца кренути према Енглеској 10. јуна, а из Солуна 14. јуна 1915. године.

Рад Хантерове мисије, састављене од двадесет шест лекара и једног бактериолога, убедљиво је показао какав је ефекат превентивних мера кад се оне истовремено примене на целој угроженој територији. И показало се да су српске власти, војска и народ с одушевљењем прихватили све препоручене противеписидемијске мере, тако да је епидемија пегавог тифуса у Србији из прве половине 1915. године брзо заустављена и угушена; у другим земљама које су се суочиле с тифусном епидемијом (у Русији, Аустрији, Бугарској, Пољској, Румунији), стопа обољевања одржавала се током целог Великог рата.

Када Пупин каже да су Американци „хранили гладне, босе и голе, обували и одевали” Србе и за време своје неутралности, он „заборавља” (и не казује) да је неки месец раније, како то сведочи Јелена Лозанић, у Америчком одбору за помоћ Србији најпре прихватио наум да прикупљеним новцем треба купити и „послати храну, лекове, одело, болнички материјал”, да би само два дана касније променио мишљење и предложио „да се не помажу деца, већ да се новац употреби на подизање једне пољопривредне школе”.

Пупинови односи са сународницима. Са гледишта Пупинових биографа, које у најуопштенијој форми, али зато врло сликовито, представљају већ поменути Грчић и Гњато, „Михаило Пупин је у себи ускладио два животна циља – »амерички сан« о успеху и богатству и »национални идеал« о слободи”. И, даље, Пупин је „међу нашим иселјеништвом у Америци радио на усаглашавању националних и демократских идеала, те је, стога, он „крупна историјска личност којој (Срби) трајно дугују... за крупан допринос у остварењу својих виталних националних циљева”.

Истина је, заправо, да је Пупин готово цео свој „политички” живот у Америци провео у сукобима са својим сународницима, да би тек 7. априла 1921. године, *Српско коло*, београдски лист намењен српском сељаштву, на 4. страни, под насловом „Једна радосна новост”, објавило да је свему томе дошао крај:

„Давно очекивана жеља Срба у Америци остварена је. Сјединили се савези »Србобран« и »Слога«... Овај чин америчких Срба за похвалу је са две стране. Прво, сјединила се браћа, која су нахушкањем себичне господе, чак постајали и међусобни непријатељи. Тако је нестало и тога неприја-

тељства, која су нам свуда сметала. Осим овог великог успеха, постигнут је овим сједињењем и други велики успех америчких Срба, надничара.

Амерички Срби, надничари, ослободили су се једног опасног трговца са радничким жуљевима, ослободили су се проф. Михајла Пупина, који нас је тровао најгорим отровом пуних једанаест мјесеци (треба да стоји: година – ИП). Тај опасни отров био је завађање два рођена брата, два мукотрпна јадника, два неука бивша сељака, сада фабричког изнемоглог надничара. Јест, пуних једанаест година, за своје личне интересе, Михајло Пупин је уживао ако се два рођена брата заваде и покрве.

И што је најстрашније, ми смо се тешко ослободили овога професора, трговца са радничким жуљевима. Знао се он највештије нама улагивати. Имао је своје људе међу нама, који су га увек славили и величали. Имао је своја два листа овде, а један у Банату (*Банатски гласник* - ИП).

Но последња конвенција савеза Слоге разголити га потпуно. Тамо је притеран био до зида и даље није могао. Тамо је свима нама плуноу у лице, зацерио се и рекао, да он неће уједињене Србе у Америци, јер ће се тиме открити његова недела, његова гнусна трговина са радничким жуљевима.

Савез Слогу је толико задужио да би морао пропасти. Савез Слога је оправљао, плаћао кирију, удешавао тако звани Српски Дом у Њујорку, а кад се погледало у грунтовници тамо се пронашло, да то није Српски Дом, него властита кућа Михајла Пупина. На ту Пупинову кућу »Слога« је потрошила преко 30 хиљада долара и још у њој плаћала кирију.

Савез Слога је купио штампарију за 8 хиљада долара за свој посао. Али, пронашао је Пупин, да се не исплати држати ту штампарију, јер је он Пупин на друго име почео своју штампарију, у коју је однешено све боље што се могло из Слогине штампарије.

Тако је под управом М. Пупина савез Слога остао без штампарије, морао је штампарске послове огромном сумом плаћати Пупиновој штампарији. Само за 4 последње године био је рачун близу 50 хиљада долара. И још је морао савез Слога да плаћа кирију за просторије, где су били смештени упропашћени остаци њене штампарије.

Силни чланови савеза Слога беху овде без породица. Породице су им ту у Европи. За време рата, тај новац, тих наследника у Европи, био је смештен у зајмове и у готовом новцу у банкама. Сума тих наследника близу је 400 хиљада долара.

Да би тај новац М. Пупин могао преко себе изаслати у Европу, отворио је он неку банку. И пре конвенције већ је слао новац наследницима. Али, не у доларима, него у динарима. А како нико није знао каква је вредност новца, Пупин и његова црна камарила спремили су се у велико, да ће њима пасти у део, да тај новац сав испошаљу у Европу. Рачуна се да би, према њиховом проценту, који они узимају у банци, Пупин зарадио неких 100 хиљада долара. Али свесни делегати Савеза то одма обуставише.

...Тешко нам је било свладати овога трговца-професора, јер смо сви држали, да он није у тој трговини главни. Али, кад дохватисмо и проучисмо ону лепу народну: с главе риба смрди, видесмо, да је само Пупин једини остао да смета нашем напретку и бољитку, јер је трговац са радничким жуљевима и противан сваком сложном раду Срба.

Но данас је он побеђен. И то потпуно... Сједињени наши савези запечатише политичку раку Мише Пупина, из које се више никада дићи неће”.

Несумњиво, банка на коју се ова вест односи тиче се Српско-американске банке чији је директор (негде га зову: гувернер) био

Павле Хаџи Павловић. Он, као најближи Пупинов сарадник, Пупинов секретар, морао је спадати у групу оних „неколико” који су се, према ономе што је 1. октобра 1918. године Срдан Гајић писао српском Министарству спољних послова, борили „само за опстанак... да би себи осигурали што лакши живот”.

Извесну потврду таквом размишљању налазимо и у приповести о згради Етнографског музеја у Београду, грађеној за Берзу (glassrbije.org/privreda/zgrada-etnografskog-muzeja), за коју се каже да ју је пројектовао „чувени београдски архитекта Александар Ђорђевић, који је важио за миљеника престоничке елите... Некада је његов хонорар (био) и до трећине трошкова градње кућа, али богаташи нису штедели пара. Председник српске владе Милан Стојадиновић наручио је кућу код њега, као и најбогатије српске породице Илић, Теокаревић, затим директор Српско-америчке банке Павле Хаџи Павловић... и други. Куће су грађене на простору Дедиња, Сењака и Топчидера у новом стилу и лукс градњи, скривене у шуми чаробних брегова Београда”.

Врло скроман. Првог децембра 1933, поводом наводне седамдесет пете годишњице Пупиновог рођења (јер их је човек тада имао свих седамдесет девет), у Матици српској у Новом Саду одржана је свечана седница, а главни говорник био је већ помињани Миливој Матић. Његов славослов, објављен годину дана касније у Матичином *Летопису*, на више од осам страна, овде ће бити представљен са свега четрдесетак редова:

„Живот нашег великог Војвођанина, Г. Д-ра Михајла Пупина, исто је што и живот Војводине... На Мировном конгресу у Паризу, Михајло Пупин стекао је бесмртне заслуге за целу Југославију својим меморандумом Вилсону. Српском народу у Војводини служи на највећу част... Његова особа је оличење наше народне способности... Судбину Великог рата решава Америка у корист потлачених, а за зеленим столом даје велики Вилсон прилике свом професорском колеги Михајлу Пупину, да својим мишљењем и саветом допринесе решењу многих питања у нашу корист...”

Михајло Пупин умео је својом личношћу и својим целим бићем да свуда и на сваком месту прикаже у најлепшем виду наш југословенски народ, а пошто се он никада није одрекао припадности том малом народу... сасвим је природно да је Вилсон у њему и тражио и нашао најбољег саветника за решавање многих југословенских проблема. Поред великог Вилсона нашао се дакле као десна рука за наше ствари Михајло Пупин... Његовој речи веровали смо ми, али његовој речи веровао је и неумрли Вилсон. На тај начин, дошао је наш земљак Војвођанин у положај да игра знамениту и историску улогу у заокруживању граница Југославије...

Он нас је задужио својом сарадњом на конференцији мира у Паризу. Наша делегација на Мировној конференцији у Паризу... суочила се са тра-

гичним тешкоћама. Ове су потицале из уговора, које су са великим савезницима имале Румунија, у погледу Баната, и Италија, у погледу Далмације, Истре и делова Словеначке. Румунији је обећан цео Банат до Тисе, Италији пак цела Далмација, цела Истра и знатан део Словеније. Иначе, и сами Американци сматрали су, да би према Мађарској била наша најбоља граница Дунав и Драва. Претседник Вилсон у својим одлукама ослањао се на извештаје стручњака, који су питање проучили... Мудри Никола Пашић је схватио ситуацију и одмах је позвао Пупина у Париз, јер витешка Србија, мучки нападнута од две велесиле, није имала никакве територијалне уговоре. Пупин је дошао одмах у Париз и развио огромну делатност, налазећи се у сталном контакту са Југословенима и Американцима... У Паризу упутио је на основу темељних и објективних информација, добивених од српских, хрватских и словеначких научењака, меморандум претседнику Вилсону, који је на овога учинио такав утисак, да је Вилсон одрекао да призна важност уговорима, које су Румунија и Италија пре ступања у рат склопиле са савезницима... Овом сарадњом Пупиновом спасени су за Југославију српски делови Баната и Барање, даље Међумурје, Далмација и западни делови Словеначке”.

Показало се да је, иако у дубокој старости, Пупин пажљиво пратио шта се о њему пише у Југославији, тако да је Матић могао бити обрадован писмом које му је стигло из Америке. А у томе писму, између осталог, пише да се „пре Вас врло мало писало у Југославији о моме раду на париској Мировној конференцији. Мој рад на тој конференцији много је боље познат Американцима него Југословенима, мада се пок. Пашић о њему врло похвално изражава у његовим писмима пок. Стојану Протићу. Не знам зашто су Југословени, а нарочито Срби, о њему ћутали”.

Михаилу Пупину није могло бити дато да дочека одговор који је 1985. године на ово питање дао др Никола-Коча Јончић (1922), партизански првоборац, „високо котиран официр ОЗНЕ” (Одред за заштиту народа), својевремено председник Матице исељеника Србије, једно време (1978-1982) и члан Централног комитета Савеза комуниста Југославије:

„Успехе у Паризу Пашић и други политичари приписивали су себи, да би стицали поене у страначкој јагми око власти. Разочаран у такав однос, и неупућен у његову суштину, Пупин се неопсредно пред смрт 14. децембра 1934. године и сам питао – који су томе разлози”.

Коча Јончић није умео друкчије него идеологизовано:

Никола Пашић припадао је „нeнародним режимима”, због чега је спречио, он „и други политичари”, да се у Краљевини Југославији више пише о подвизима Михаила Пупина на Конференцији мира у Паризу. При томе, он се није досетио да је Михаило Пупин, свега четири године по догађају, док је све још било „врвине”, своју улогу на тој Конференцији препричао у четрдесетак речи (укључујући предлоге, свезе и помоћне глаголе), смештених у

свега пет редака, а могао је опширније, нико га није ометао док је сам писао свој животопис. Тако док су у животу били „Пашић и други политичари”, нарочито они који су имали непосреднијег додира са конференцијским збивањима. Тек када су они отишли из живота, Пупин се досетио да хвали Матићеву „похвалну песму” и да постави питање због чега се раније није тако писало, док су у животу били Пашић и другови, они који су, како нас то лепореко уверава Коча Јончић, на тај начин „стицали поене у страначкој јагми око власти”.

Могло би бити да су др Симић и Б. Субашић од њега позајмили тврдњу да су га политичари „помињали само понекад, када су морали, али су редовно присвајали или прећуткивали његове заслуге”.

Пупинов култ брозовскога типа. Иако је све то баш тако, у српској јавности још увек се, упорно, протурају „култне” тезе налик оној коју смо слушали четрдесетак брозовских година: да није Михаила Пупина било – *не би ни нас било*.

Једну прилично свежу потврду такве логике „личнога култа” налазимо у београдским *Вечерњим новостима* од 11. маја 2014. године, у тексту Р(ада) Драговића под насловом „Научник скројио државу”, наднасловом „Михајло Пупин, осим у науци, имао велике заслуге за исцртавање граница на Балкану и истицао се својим патриотизмом” и поднасловом „Захваљујући Пупину Краљевина СХС одбранила територије”.

У једном делу, тај текст гласи:

„Највеће заслуге за исцртавање граница новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Паризу 1919. године припадају – научнику Михајлу Пупину. Без његовог ауторитета и дипломатске вештине нова држава на Балкану остала би без готово целе јадранске обале, Баната, Барање и Међумурја, као и Македоније која је требало да се подели на штрб Србије. Велико је питање и да ли би Блед и Триглав данас били у саставу Словеније.

Српска делегација у Паризу имала је тежак задатак да за чојаним столом одбрани победу стечену на бојишту. Захваљујући угледу који је у САД и код председника Вудроа Вилсона уживао велики научник, нова јужнословенска краљевина добила је подршку ове земље и извојевала велику дипломатску победу. Да се то није догодило, велики делови данашњих територија Србије, Хрватске, Словеније или Македоније били би припојени Румунији, Бугарској, Аустрији, Италији...

Епизода са париске конференције, која је и формално прекројила Европу, само је једна од политичких битака које је водио Михајло Пупин. Дипломатске мисије, које су досад биле у сенци истицања његових научних заслуга, истражио је и сместио у корице књиге под насловом »Звоно слободе« публициста Жељко Шајн. Монографија, која ће ускоро бити промовисана на великој свечаности у београдском Народном позоришту, баца ново светло на Пупинову улогу у великим историјским дешавањима”.

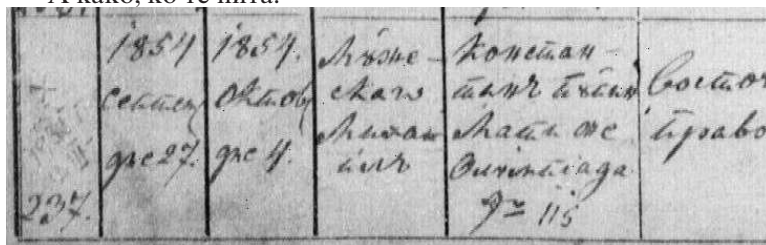
Кончина. Михаило Пупин умро је у Њујорку 12. марта 1935. године. Сахрањен је на гробљу Вудлон, у њујоршкој градској области Бронкс.

На гробној плочи, као година рођења, уклесано је: „1858”.

Према ономе што се средином новембра 2004. године могло чути у једној америчкој телевизијској емисији посвећеној годишњици његовог рођења, Михаило Пупин поседовао је највеће имање у држави Њу Хемпшајр, у Норфолку, а кућа на њему грађена је од камена увезеног из Југославије.

Имало се, могло се.

А како, ко те пита.

После крштења и миропомазања,
у Протокол крштених Благовештенске цркве у Идвору,
под редним бројем 237, 4. октобра 1854. уписан је Михаил,
од оца Константина Пупина и мајке Олимпијаде,
рођен 27. септембра исте године.
Датуми су дати по старом рачунању.

Добротом часних отаца
Константина Коматовића, пароха идворског,
и Петра Илића, пароха зрењанинског, доскора идворског,
објављује се овај снимак.

Литература:

- Србобран*, Српски народни лист и орган Савеза Сједињених Срба
Слога, Њујорк 27. септембар/9. октобар 1912;
Американски Србобран, *Календар за 1919. годину*, Питсбург/САД;
Српско коло, Лист за ратаре, Београд број 14, 7. април 1921, стр. 4;
Павле Хади-Павловић, *Михаило Пуџин међу Србима у Америци*, Тех-
нички лист број 11. и 12, Загреб 1935;
PUPIN, Mihajlo, *Enciklopedija Jugoslavije* knjiga 6 Maklj-Put, Beograd
1965, 648-649;
Bogumil Hrabak, *Srbi iseljenici u SAD do Prvog svetskog rata*, Istraživanja,
Novi Sad 1980;
Јелена Лозанић-Фротингам, *Добројворна мисија за Србију у I свет-
ском рату : Писма из Америке и Канаде 1915-1920*, Нови Сад 2007;
Mihajlo Pupin, *Sa pašnjaka do naučenjaka*, Beograd 1985;
Aleksandar Marincić, *Objašnjenja i komentari* (uz knjigu M. Pupina "Sa
pašnjaka do naučenjaka", Beograd 1985;
Zbornik radova sa naučnog skupa Život i delo Mihajla Pupina Idvorskog
(*Novi Sad - Idvor 1979*), Novi Sad 1985:
a. Vladimir Grečić, *Uloga Mihajla Pupina u organizovanju srpskog iselje-
ništva u SAD*;
b. Michael Boro Petrovich, *Pupin u srpsko-američkom životu pre Prvog svet-
skog rata*;
c. Dragoljub Živojinović, *Nacionalno-politički rad Mihajla Pupina u Sjedi-
njenim Američkim Državama 1914-1915*;
Драгољуб Живојиновић, *Црногорска мисија у САД 1915. године*, Глас-
ник цетињских музеја, XII књига, Цетиње 1979;
Југословенски добровољци 1914-1918 - Србија, Јужна Америка, Север-
на Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, Зборник
докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;
Bogumil Hrabak, *Srbi iseljenici u SAD do Prvog svetskog rata*, Istraživanja,
Novi Sad 1980;
Банатски гласник, Велики Бечкерек (Зрењанин), 1930-1934;
Милан Јевтић, *Шта ми дуђујемо Америци*, Банатски гласник број 41
од 14. новембра 1930, Велики Бечкерек;
Миливој Матић, *Седамдесетогодишњица Михајла Пуџина*, Ле-
топис Матице српске књига 341, септембар-октобар и новембар-децем-
бар, Нови Сад 1934;
Владимир Гречић и Марко Лопушина, *Сви Срби светла*, Београд 1994;
Мирко Грчић и Рајко Ђато, *Улога Михаила Пуџина у организова-
њу српске емигрантске заједнице у САД до Првог светског рата*, Глас-
ник Српског географског друштва свеска LXXXIV - број 2, Београд 2004;
Илија Петровић, *Верници Отаџбине - Српски добровољци из пре-
коморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998;
И. Петровић, *Српски добровољачки покрет 1912-1918*, Београд 2008;
И. Петровић, *Медицинске мисије на српским ратишћима 1912-
-1918*, Нови Сад 2008;
hlt.rgf.bg.ac.rs:8005/print-tmx.xqy?pcreationid=1.2011.1.1&qLng=en.

Милунка Савић (1892-1973)

Ранђел Раша Анђелковић, *Жена - Рајник : Милунка Савић : Српска хероина*, Београд 2014, страна 241, представљање у Градској библиотеци у Новом Саду и накнадне опаске.

Милунка и српски добровољци. Причамо ли о Милунки Савић, не можемо а да не говоримо о српском добровољачком покрету 1912-1918. године.

Обрнуто, бавимо ли се српским добровољачким покретом 1912-1918, без имена Милунке Савић лако се може.

Лако, јер Милунка Савић у том је покрету само *једна сламка међу вихорове*.

Како вечерас (8. априла 2014), овде, и ја треба да се осврнем на књигу о Милунки Савић, на самом почетку признајем да ћу, баш због тога што управо рекох, више причати о српском добровољачком покрету но о Милунки. А о њој, само о ономе о чему Раша Анђелковић није писао подробно као што је о многим појединоцима из њеног живота писао истинито и документовано.

Дакле:

Кад је 1557. године васпостављена Пећка патријаршија, тај чин огромно је допринео духовном уравнотежењу српског народа: на основама свог православља, историјских предања и устаљених правила моралног живота и друштвеног понашања, и не одступајући од сопствених традиционалних вредности, Срби су себи створили једну привидно нову патријархалну цивилизацију.

Та нова цивилизација, цивилизација великих етичких вредности, чији су израз у њеном „витешком делу” били хајдуци и ускоци, добровољци у одбрани потлаченог српског народа, нашла је своје место у епској поезији, прожетој родољубљем, немирењем са ропством, жудњом за слободом, тежњом за обновом националне државе. „Читава српска епика у ствари јесте вечно живи поклич за борбу против насиља, ропства, нечовештва... за одбрану од надмоћне и ружне силе... свесни зов на жртву, на погибију”, стални подсетник на Небеску Србију, на све наше претке од почетка.

Српско родољубље, или патриотизам, и није категорија која настаје смишљено, која потиче из области разумског, која се стииче школом, вежбањем, убеђивањем или било каквом другом обуком у одговарајућем тренутку, по потреби, циљно. Родољубље је утемељено у Србиновој подсвести, у његовом инстинкту или у његовој интуицији; оно се у ту подсвест утискивало још у мајчиној утроби, а оплеменењивано је мајчиним млеком и успаванкама заснованим на српском генетском наслеђу, ваљда најдубље и најмисаоније израженом кроз српске народне песме најразличитијих

облика и садржаја. Што ће рећи, док су млади Српчићи и младе Српкињице одрастали на *мајерњој мелодији*, с тим су напевима урастали у њих и сви предачки митови, знања настајала и опстајала искључиво зарад преношења одређених знања на нивоу најуопштенијег.

Ако се то знање тумачи буквално, онда од мита остаје само и једино бајка.

За оне који мит тумаче према његовом стварном смислу, нарочито у свету који је предуго живео без писаних трагова – као што је то случај са Србима –, јасно је да он из нараштаја у нараштај преноси народно предање о значајним догађајима и личностима из ближе и даље прошлости, подржава националну и моралну свест, велича и подстиче издржљивост, храброст, витештво, веру у победу вечне правде над свим облицима насиља.

Или, једноставније речено, митови у Срба чувари су српске традиције, српских предања.

У великим невољама, а њих су трпели сви нараштаји, Срби су се увек и изнова враћали сваком зову на одбрану сопствених митова и сопствених светиња. У мирним условима, Срби као да су склонили запуштању сопствене националне мисли, можда у уверењу, или надању, да им не прети никаква опасност и да не постоји тренутна потреба за деловањем било каквог одбрамбеног механизма, чак ни оног који се тиче традиције, или предања.

У српској прошлости мирних је времена било мало, а сви који су се дуже или краће време задржавали на Српској Земљи као поробљивачи, улагали су огромне напоре да сузбију српске традиције и Србе лише националних обележја. Успевали су у томе само у случајевима сведеним искључиво на физичко уништење.

У турским временима, „српско друштво остало је привржено својим традицијама, као исходишту народног бића”, иако су његови нови развојни облици врло често били засновани на нешто измењеним духовним обележјима. И поред тога, однос српског народа према сопственој националној баштини није се мењао, а историјске традиције, мање преношене летописима а више епском песмом (обогаћеном и оплемењеном уласком ускока и хајдука у свет народног предања), остале су блиске сваком Србину.

Покрет за обнову српске државности 1804. године (оно што се, по мом уверењу, погрешно зове Први српски устанак, или још погрешније а помодно и, стога, штетно: српска револуција, јер *револуција* уништава све оно што је до тада било у односном друштву остварено а српско подвижништво из 1804. било је окренуто *обнови*) показао је да је историјско предање свој пут до срца српских слободара, и домаћих и оних са стране, српских добровољаца

из Црне Горе и Херцеговине, из српских прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева, из Арбаније и Бугарске, најлакше налазило кроз епско певање. „Тих година, српско епско песништво доживело је... свој најбујнији процват и дало своје најбоље творце: песма је доспела до крајњих могућности свога развитка, исказом је постала савршена, моралним порукама изразито озбиљна, а као народна историја у стиховима већ распоређена по временским и тематским круговима”, или циклусима.

Наредне деценије 19. века донеле су Србима нешто мирније односе с Турцима, што је довело и до „осеке епског песништва”. Учени Срби са свих страна Српске Земље, без обзира на то под чијом су окупацијом тада били поједини њени делови, својим бављењем српском историјом потрудили су се да своје „научно-критичке” поклонице и менторе увере како су манастирски летописци заправо незналице, а гуслари само гуслају некакве изанђале легенде. Школовани Срби могли су се тада срести само по варошима и, понекад, по мање или више доступним местима у равници, а гуслари су се збегали „у заосталије, претежно брдске крајеве или у оне области у којима је турска власт још била неокрњена”, баш како им је то народни геније и наменио: *Оро љњездо врх ѿимора вије / јер слободе у равници није, или Шћо се не хће у ланце везаји / ѿо се збежа у ове ѿланине / да ѿинемо и крв ѿрољевамо / и јуначки аманеји чувамо / дивно име и свейу слободу*.

Када је Србима с почетка 20. века пало у део да остваре национално ослобођење, народно епско песништво и његове поруке а не научно-историчарско штиво вратило их је сопственом националном миту. Није, дакле, српском генију потребно да га призива политика, он се појављује у времену када је српском народу потребно спасење. „Надахнуће историјским традицијама, с којима су Срби ушли у ратове 1912-1918, било је толико опште и распрострањено да за њега нису били потребни одређени извори: песници су сјај немањихке епохе оживљавали према представама сопствене маште, а прости сељак је (а не школовани грађанин), притегнувши опанак и зграбивши своју брзометку, одлазио у рат да освети Косово и ослободи браћу од туђина”.

Са домаћим „простим сељаком”, изничући из митске сфере, оне коју је један наш социолог, по имену Ратко Божовић (1934), назвао „човековом унутрашњом реалношћу”, нашло се тада, раме уз раме, најмање 320.000 српских добровољаца, од тога нешто преко 183.000 изван двеју српских краљевина и око 137.000 поданика Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе који су у ратове ушли без позива за мобилизацију.

У овом последњем броју налази се и Милунка Савић.

За све њих, без обзира на то у ком су времену и са које стране пристизали на српска или црногорска ратишта или, 1916-1918, на Солунски фронт, избор је био врло једноставан: био је то рат за сопствену Отаџбину. Нико од њих није размишљао о томе хоће ли заувек остати тамо, на неком од ратишта, или ће преживети, њихова једина мисао, заветна, генетски усађена у сваког од њих, била је да допринесе очувању српских огњишта и српских гробова по Српској Земљи и свих митова везаних за српску породицу.

Српски добровољачки покрет током ослободилачких ратова 1912-1918, прича је за сва времена, понајвише због тога што је он изниклао из дубоке вере у националне вредности и морал потлачених Срба. Јер, како је то у предвечерје Другог светског рата лепо запазио један немачки историчар, српски национализам у земљама под аустријском и угарском окупацијом није се исцрпљивао у простом иредентизму, већ се наслањао на духовне основе Свесрпства, оличеног у најплеменитијим достигнућима српске државности и српске духовности немањићке епохе. На тим је основама добровољачки покрет међу Србима из прекодринских, прекодунавских и прекосавских крајева и прерастао у свету мисију за ослобођење све Српске Земље и остварење великих идеала српског Покрета за обнову српске државности из 1804. године.

Милунка у ратовима 1912-1918. Ове вечери говоримо о једној између тих „најмање 320.000” српских добровољаца, о Милунки Савић, тој *једној сламки међу вихорове*, о жени за коју, на разним странама, пишу, и говоре, да су јој ратне заслуге заборављене, да јој држава за коју је ратовала остала дужна, да јој није одато никакво признање, да је свој радни век провела у некој банци чистећи нужнике, бришући подове, прозоре и кваке, да је живела у сиротињи, у неком кућерку на београдској периферији, „да не гладује, али да се, понекад, и то деси”, да се о њој и њеним војничким подвизима пише премало, да је тек при крају животног века, благодарећи новинарској упорности, успела да добије један станчић...

Први пут сам за њено име чуо на самом почетку шездесетих година, приликом једне синдикалне посете Војном музеју у Београду, а други пут седам или осам година касније, на изложби српских војних застава у Дому Југословенске народне армије у Новом Саду, када сам тамо повео своје ученике. Тога пута домаћин нам је био Милорад Прелевић, официр ЈНА и историчар, а данас, прочитао сам негде, генерал. Упамтио сам више њега него његову епископску распевану причу, и о Милунки, наравно, само због тога што је, и мени и њему, једанаести директни предак исти – Илико Лалев Дрекаловић (прва половина 17. века).

Требало је да прође подоста година, безмало две деценије, да бих се поново срео са Милункиним именом, а то ми је задовољство пружио Антоније Ђурић (1929) својом књигом *Жене солунци говоре*, Београд 1987. Распричан скоро као и Прелевић, само са нешто више лирског набоја, Ђурић је на десетак страна описао Милункино ратовање а у свега десетак редова оно што јој се дешавало при крају њених последњих овоземаљских дана.

Више сам се за њену личност заинтересовао на самом крају другог миленија, у време када су српске теме биле мање познате него данас и када се о некима, до тада, није било упутно бавити јер је постојала опасност да човек из чиста мира буде проглашен српским националистом, шовинистом и разним другим противником демократског друштва збратимљених народа, народности, националних мањина и етничких група у Земљи Србији. Било је то у данима док сам се трудио да од рукописа Васе Колака (1915-1968), некадашњег управника Музеја Града Новог Сада, под насловом *Историја добровољачке колоније Сљејановићево*, писаног 1956. године за потребе неког пројекта Матице српске везаног за колонизацију Војводине Српске после Великог рата, приредим књигу *Добровољачка колонија Сљејановићево*, Нови Сад 1999. и да потом, на основу додатних истраживања, напишем и објавим књигу *Сљејановићево : Прилог за монографију*, Нови Сад 2000.

За почетак, запазио сам да разни аутори о истој ствари пишу сасвим друкчије. Антоније Ђурић, примера ради, пише да Милункину жељу да је приме у борачку јединицу не прихвата војвода Радомир Путник (1847-1917) и да он сам, „на ратном саветовању”, такорећи ван „ратног реда”, саопштава да нека девојка тражи од њега да је прими у ратну јединицу, на што један од присутних, мајор Воја Танкосић (1880-1915), четнички војвода, (мада, врло чудно звучи податак да таквом „ратном саветовању” присуствује један мајор, утолико пре што се зна да на „ратна саветовања” не долазе трупни официри), одмах казује да је то вероватно Милунка Савић и да је треба примити у неку од добровољачких јединица. Поучен Танкосићевом изјавом да је та девојка „неустрашива, брза, окретна, сналажљива, лукава, као видра”, те да се „већ прославила у рату с Бугарима”, Војвода ће јој сутрадан, кад му се Милунка поново јавила (питање како и зашто баш „сутрадан” јер ју је он претходног дана већ „откачио”), благонаклоно рећи: „Добро, девојко, ако хоћеш да ратујеш, јави се мајору Танкосићу”. На другом месту, код Томислава Влаховића, у књизи *Вийезови Карађорђевог звезде са мачевима*, Београд 1989, са Милунком разговара ђенерал Петар Бојовић (1858-1945), али је он, без чекања да му неко каже ко је Милунка, скоро истим речима упућује у Гвоздени пук, коман-

данту Димитрију Матићу а не мајору Танкосићу: „Е, ђевојко, ако хоћеш да ратујеш, јави се команданту Гвозденог пука”. Команданту је само преостало да каже, очински: „Знам, сине, зашто си дошла, иди, задужи се са опремом и прими распоред”. Бавећи се истим тим пријемом у ратну јединицу, Милорад Прелевић казује да је Милунку најпре одбио ђенерал Степа Степановић (1856-1929), после чега је она отишла војводи Путнику, баш као и у Ђурићевој причи.

Та тројност (или нијансна двојност) била је сигурна назнака да се прича о Милунки и њеном уласку у Велики рат испредала у зависности од маштовитости оних који су себе прогласили „одговорним” за њену улогу у српској војној (и другој) историји.

Па код једног од тих „одговорних и маштовитих”, код управо поменутог Влаховића, читамо још и да се за Милунку знало свуда, чак и у арбанашким беспућима. „Куда год је пролазила, жене су је са дивљењем посматрале. Чак и преко Арбаније, Арбанашке су јој нудиле за јело све оно чиме су оне располагале, па и у оним племенима која нису признавала власт српског пријатеља Есад-паше” Топтанија (1863-1920).

Тешко је објаснити откуд таква и толика накнадна (и накарадна) наивност у Влаховићевом поимању „братства и јединства” за време српског мукотрпног хода по арбанашком беспућу, када се зна да су се Арнаути најкрволочније понашали према изгладнелим, промрзлим и ојађеним Србима у одступању, да арбанашке жене баш и не излазе „на улицу” (понајмање зими) да виде који и какви мушкарци туда пролазе (а морало му је бити познато да војску чини мушки свет), да Милунка није одступала сама како би Арбанашке, које су управо у том тренутку изашле „на улицу” да виде само њу и диве јој се, да није била у сукњи или хаљини како би је Арбанашке „из прве” препознале...

Мимо тога, било је забавно чути, и на сваком месту прочита-ти, да се о Милунки и њеним заслугама није писало ни говорило, а упорно се баратало тврдњом да је она добила стан (гарсоњеру) у једном од нових београдских насеља тек када су новинари својим писањем „убедили” Бранка Пешића (1922-1986), београдског градоначелника, да би то било „оно право”. Па сам се питао о чему ли су и о коме то они писали када је Бранко Пешић изволео да ту гарсоњеру додели баш Милунки о којој се није писало а не неком другом српском добровољцу о коме се све то време ћутало.

И зато, кренуо сам у потрагу за Милункиним наследницима, у нади да ће се од њих, ако их има, чути и неки податак уверљивији од оних које су читалишту представили Милункини „овлашћени” животописци.

Најсигурнији почетни траг био је датум Милункине смрти (5. октобар 1973) и, потом, податак из читуље објављене у београдској „Политици“ да јој је удато презиме било Глигоревић, те „приватно“ сазнање да није сахрањена у Алеји великана, као што је то упорно подметано „широким народним масама“.

Потрага је трајала више месеци, а започета је у администрацији београдских гробала, не би ли се од ње сазнало ко одржава Милункин гроб (ако га уопште одржава). Обављено је неколико телефонских разговора, јављала су се различита лица, послато је и једно писмо, али се тражени податак, ко зна из којих разлога, сматрао врхунском тајном, такорећи државном. Коначно, „али вам ништа нисам рекла“, добијени су једно име и једна адреса, што се показало употребљивим тек при крају онога „дугачког штапа“. Узалудно сам, по Београду, куцао на неколико врата, да би се у неко доба појавило име: Војислав Станков.

Када сам рекао како се зовем и чиме се бавим, па још поменуо и књиге о Степановићеву у којима сам о Милунки углавном писао наслонен на оно што је јавности саопштавао пуковник Прелевић, човек као да је једва чекао да до краја отвори своју душу: „Немојте ми га помињати, Прелевић је толико штете нанео нашој породици да вам то не могу описати... Свуда је говорио како је Милунка живела у сиротињи а то није истина“.

Од човека се потом могло чути да се зове Војислав Станков, да је рођен у Српској Црњи и да је зет Милункин. Није причао о њеном ратном путу, пошто то од њега није ни тражено, ређао је само неке појединости о њеном послератном породичном животу.

Животопис Милункин. На основу приче Воје Станкова, онога што се о Милункином животном путу може документовати, као и онога што се, по претпоставци (јер је објављено у озбиљној књизи, о витезима Карађорђевој звезди!), из њене ратне биографије могло прихватити као веродостојно, у књигу *Степановићјево : Прилози за монографију*, Нови Сад 2000, записао сам следеће:

Милунка Савић, кћи Раденкова и Даничина, у раној младости чобаница, резервни наредник српске војске, рођена је у Копривници, код Рашке, 24. јуна 1890. (или 1892, како пише у њеној чланској карти удружења резервних војних старешина) године. У балканске ратове ушла је под именом *Милун* и, као добровољац у саставу Дринске дивизије, ратовала код Скадра и на Брегалници. Да није Милун, него *Милунка*, открило се у болници кад је први пут рањена; то се брзо прочуло, али је задржана у војсци. По избијању Великог рата затражила је ратни распоред и нашла се међу Топличанима, у саставу Гвозденог пука. Већ у борбама на Церу, где је

Гвоздени ѝук био у саставу Церске ударне групе, она је показала не само да добро рукује пушком, него и да добро и прецизно баца бомбе. Касније ће она, на Солунском фронту, на такмичењу показати да прецизније погађа бомбом него и српски и савезнички мушки ратници. (У ове „бомбашке” приче поверовао сам без икакве резерве, пошто сам, док сам служио војни рок, упознао једнога момка из околине Петровца на Млави који је успевао да, барем девет пута од десет покушаја, са двадесетак метара удаљености, облутком погоди телефонски стуб. Дивећи се томе, питао сам га како то постиже, а он ми је објаснио да у томе нема никакве тајне, да је у питању вишегодишње искуство и да су многа чобанчад, од силна времена свакодневно увежбавајући ту „бацачку дисциплину”, успевала да ту вештину доведу до савршенства. Баш онако како су нам *Новосјии* и Борис Субашић објаснили да је Милунка „бацајући камен у мету с осталим чобанима, стекла вештину којом је у ратовима од 1912. до 1918. године са тридесетак метара удаљености убацивала бомбу кроз уски прорез бункера”). У првим борбеним редовима нашла се и у наредним биткама, на Дрини, на Колубари, на лазаревачким положајима, на Космају, на Качанику.

Већ при крају српског повлачења преко Арбаније (првих јануарских дана 1916) тешко је рањена, после чега је пренета у Бизерту на лечење. По излечењу вратила се на Солунски фронт; нарочито се истакла у борбама за Кајмакчалан, у окупи Црне реке, када је *Гвоздени ѝук* био придодат 122. француској колонијалној дивизији; она је чинила чуда од јунаштва, а у тим окршајима заробила је двадесетак бугарских војника. Тада су је упознали и савезнички борци, па се и код њих брзо ширила вест о том чуду од девојке.

Признајем да нисам премного веровао у тих заробљених „двадесетак бугарских војника”, нарочито због тога што их је она предавала команданту, а не надлежнима за то, да он о њима брине јер се она одмах враћала у борбу, али сам зато високо ценио спремност српских војних команданата да тај женски ратни подвиг (чак и ако је измишљен!) искористе на прави начин, „у пропагандне сврхе”, за подизање ратног морала и националне свести српских ратника на Солунском фронту. Можда је у исте такве сврхе коришћен и „случај” Аћима Радишића, рођеног 1890. године у Дабрици, код Стоца (насељеног у истој добровољачкој колонији у којој и Милунка; тамо се и упокојио 1941), добровољца одликованог златним војничким орденом Карађорђевог звезде са мачевима, који је тај витешки знак „зарадио” на Солунском фронту, за примерну храброст и сналажљивост, пошто је једну бомбу добачену са бугарског положаја успео да избаци из српског рова пре но што је експлодирала и врати је тамо откуд је и долетела. Кажем: можда,

а вероватније је да није, пошто се од мушких ратника и иначе очекују такви, или слични, или још већи витешки подвизи.

По ослобођењу Битоља (средином септембра 1916), кад је отпочео рововски рат, добровољно је ушла у Моравску јуришну чету, с најбољим и најхрабријим ратницима које је имала Моравска дивизија. О њеним јуначким подвизима причало се у свим савезничким армијама (ако се имало времена за такве приче), а у њену част постројавани су најелитнији савезнички пукови (да ли најелитнији или они који су се налазили „при руци”, споредна је ствар) и њихове ратне заставе спуштане на поздрав. О њој је писано и у страним земљама, а после рата с њом су се дописивали француски команданти Емил Гепрат (1856-1939) и Луј Франше д’Епере (1856-1942). (Мало сам сумњао у ову преписку, пошто је Милунка била мање-више неписмена, али, добро, неко јој је могао преводити приспела писма и уместо ње писати одговоре). Иако је постала личност којој се сви диве, она је остајала скромна, каква је увек била; збуњивала се једино када је прозову да приђе да јој на груди ставе одличја. Тада се понашала као некада, док је била скромна чобаница у ибарској долини.

Рањавана је неколико пута. (Уместо да се бавим недоумицом да ли четири пута или девет пута, определио сам се за довољно неодређен израз *неколико*). Додељено јој је више ратних одликовања, међу њима златни војнички орден Карађорђевог звезде с мачевима IV реда, два француска ордена Легије части (један V степена), француски Ратни крст са палмином граном и златном медаљом за храброст Милоша Обилића. (Да ли је заиста одликована и другим орденом Легије части, официрским, то је тек требало проверити). Због својих ратних заслуга названа је *Српска Орлеанка*.

Таква је Милунка била у рату, а ратни другови увек су се према њој односили са искреним дивљењем. Сама Милунка сматрала је интересантном чињеницу да нико од њених ратних другова није ни покушао да је запроси, шалећи се на свој рачун да су они вероватно сматрали да би она, у најмању руку, и у браку, као и у рату, била бомбаш.

После рата, у Сарајеву, док је била на служби у војсци, венчала се с Вељком Глигоровићем (1898-1948), тада чиновником Хипотекарне банке. Године 1920. демобилисала се и била надељена „добровољачком компетенцијом” (пет хектара, односно осам катастарских јутара и 1100 квадратних хвати обрадиве земље и поткућницом од 800 кв. хв.) на новооснованој добровољачкој колонији Маријин мајур, касније названој Степановићево. Тамо је, уз помоћ својих ратних другова, такође српских добровољаца, изградила скромну кућу, коју је недуго затим препустила сестри Славки и

преселила се у Београд. Вељко, који је добио посао у београдској пошти, убрзо је запустео породицу и оставио је, а Милунка, пошто је била самоука, без школе, могла се у Хипотекарној банци запослити само као *служитељка* (чистачица); ту је дочекала и пензију. Од својих прихода купила је невелику кућу на Вождовцу, а тек неку годину пред смрт, кад су београдски новинари узбуркали јавност сензационалистичком причом о томе где и како, у наводној сиротињи, живи Милунка Савић, добила је једну гарсоњеру у насељу Браће Јерковића. Добила је, дакле, ту гарсоњеру, али се она није у њу уселила; уселила се Милункина поћерка Зорка, узета из неког сиротишта на далматинској обали, за коју се убрзо установило да је прележала менингитис и да је због тога, у извесној мери, остала хендикепирана. (Од Војислава Станкова могло се чути да је Милунка „имала и кућу у близини Правног факултета”, али јој је после Другог светског рата, под околностима које су њему остале непознате, та кућа одузета).

Из брака с Вељком Глигоревићем имала је кћер Милену (1924), удату за Војислава Станкова, рођеног у Српској Црњи; њихов син Дејан (1955), биохемичар, ожењен је Миленом (1951), рођеном Јеликић, професором на Фармацеутском факултету у Београду; из тога брака рођени су Милош (1982), студент фармације, и Младен (1987), средњошколац. (У међувремену, момци су одрасли, вероватно су завршили високе школе, али се овоме причаоцу није дало да то засигурно сазна).

Милунка је одгајила и три усвојенице: Милку („заборављену” прве послератне године на железничкој станици у Сталаћу), Радмилу–Вишњу (своју сестру од ујака, рођену у позним годинама ујаковим и ујниним) и малочас поменућу Зорку. Иза прве остао је син Слободан, а иза друге кћи Слободанка, стоматолог, и син Ђорђе, дипломирани правник, запослен (тада) у српскоцрногорском Министарству спољних послова.

Ова храбра и племенита жена ишколовала је из своје куће још тридесет двоје деце, што својих рођака, што са стране; добар део њих стекао је факултетске дипломе, а један чак две. Могла је то финансијски издржати, јер је имала, како се то могло чути од Војислава Станкова, „велике припадности”: плату, инвалиднину и завидна француска примања уз две легије части (један од аутора зове то „националном пензијом од Француске”), а у „слободном времену”, углавном ноћу, шила је војничке шињеле; у том послу помагала су јој и деца. Њенима ближњим посебно је било занимљиво кад је из Бугарске (после Другог светског рата) стигао у Београд, ради школовања, младић по имену Бебел Минков, син једног од високих команданата бугарске војске поражене у Великом рату, с очевом препоруком да се јави Милунки (коју је по-

знавао само по причама из рата) и замоли да му се нађе при руци у првим данима, док себи не нађе стан; младић је остао да код ње станује, а нешто касније оженио се Радмилом–Вишњом (1921-2004).

Милунка Савић, удата Глигоревић, била је доброг здравља; само је последње две-три године, после можданог удара, била везана за постељу. Умрла је 5. октобра 1973, у Београду, у кругу своје породице; сахрањена је на Новом гробљу, у парцели 101, на 243. гробном месту, а не у Алеји великана и уз војне почасте, како то воле да напишу њени „свечарски биографи”.

Да ли је Милунка заборављена. Наравно, овде би упутно било поставити питање да ли је прича о Милунки Савић (јер о њој се говори и пише више него о свима другим српским добровољцима заједно, рачунајућу ту и носиоце Карађорђевог звезде, на што упућује и изјава Ранђела Анђелковића, човека о чијој се књижи овде вечерас говори, дата 29. марта 2014. године Радио-телевизији Панчево, да је, не би ли исписао своју књигу о Милунки, „прочи-тао 30.000 страница”, али је „документација о овој српској ратници веома оскудна”) довољна да замени причу о оних „најмање 320.000” њених ратних другова *по доброј вољи*, и да ли поједино-сти из њеног животописа (оне о које показују да је она, на основу свога ратног витештва, остварила читав низ погодности) могу оправдати истину да смо заборавили не само имена оних преоста-лих „најмање 320.000” већ и њихов допринос очувању српског на-ционалног бића.

Да и не помињемо неколицину витезова Карађорђевог звезде из нашег непосредног суседства (са подручја новосадске општине), личности које се у миру ни по чему нису разликовале од својих да-љих или ближњих комшија: већ поменутог Аћима Радишића, Мило-ша Вујинића (1888-1941) и Дмитра Јерковића (насељене на Марији-ном мајуру, односно у Степановићеву, или тамо наделењене земљом) и Лују Ловрића (1894-1986), Живана Јанковића, Петра Божовића и Воју Раловића (насељене у Ветернику).

И да не помињемо Новосађанина Владимира Милићева (1898-1972), пореклом из Карлова (Драгутинова, Новог Милошева), такође српског добровољца са Добруце и на Солунском фронту, такође витеза Карађорђевог звезде и носиоца ордена Белог орла, тешког рањеника из самог пробоја Солунског фронта (на линији Ветерник-Слоново уво), потоњег првака Краљевине Срба, Хрва-та и Словенаца у скоку увис, лекара, универзитетског професора, момка по коме је Банатско Петрово Село (у јужном Банату), због заслуга које је, као командир одељења српске војске, стекао при смиривању једне локалне побуне у околини Алибунара, још 1922. године преименовано у Владимировца.

Питаћу, стога, да ли је некое познато име Петра Ђаковића, добровољца из Новог Сада, момка који није преживео Велики рат. Петрово право на добровољачку земљу користила је његова мајка, али је после њене смрти, 1934. године, наследницима та земља одузета. На своју срећу, Милунка је преживела рат, а њена мајка није се морала појавити као корисник Милункиног добровољачког права и није морала бринути шта ће се, кад умре, дешавати са тим имањем...

Или, да ли је неко чуо за Игњата Стојаковића, добровољца из Буковца, нежењеног, са којим су у заједничком домаћинству живе две неудате сестре, обе блиске педесетим годинама, којима је после братове смрти одузето добровољачко имање, иако је он, до смрти, био грунтовни власник те земље и својим сестрама једини хранилац. На своју срећу, Милунка је остала жива и није било разлога да јој се, под изговором да „није жива”, одузме добровољачко имање и њена сестра Славка остави без средстава за живот...

Верујем да нико није чуо за Трифона Григорјевича Андрејева, српског добровољца рођеног у Русији, ожењеног, оца двоје деце, коме је одузета „добровољачка компетенција” у Темерину јер је, можда неписмен а сасвим сигурно невичан администровању, закаснио са подношењем молбе за обнову свога добровољачког уверења. На срећу, иако неписмена, Милунка није имала проблема с администрацијом и она је успевала (није битно како, чак и ако је то радио неко други уместо ње, из добровољачког удружења, на пример), да увек на време поднесе молбу за обнову свога добровољачког уверења (што се сматра терором, али само над њом)...

Или, Десанки Милановић, глумици путујућег позоришта из Новог Сада, ратној болничарки током балканских ратова (била је и под Једреном) и Великог рата, после вишегодишњих административних окршаја, без могућности за одбрану, одузета је добровољачка земља у Темерину а она, без навођења разлога, „није призната за добровољца по новом закону о добровољцима”. На срећу, Милунки није било потребно да се натеже с администрацијом, и ниједна новотарија у правним прописима о добровољцима и добровољачким имањима, без обзира на то где се налазила и чиме се бавила, није доводила у сумњу њен добровољачки статус и њена добровољачка права...

Претпостављам да нико није чуо за Лазара Протића, добровољца, резервног пешадијског капетана I класе, године 1935. тешког инвалида без једне ноге, оболелог и смештеног у душевну болницу у Београду, сина глумачког ветерана Ђорђа Бакаловића, из Сремских Карловаца, такође српског добровољца. За Протића је код министра пољопривреде, надлежног за „случај”, ин-

тервенисало Удружење добровољаца из Новог Сада, јер се „овде заиста ради о једном трагичном случају и о једном добровољцу хероју који је ако ништа више онда барем то заслужио од државе као народно признање за услуге учињене отаџбини и за жртве допринете истој”. Све то било је узалудно, пошто је, почетком фебруара 1936. године, Комисија за ликвидацију аграрне реформе из Новог Сада одлучила да Протићу одузме добровољачку земљу надељену у Темерину „из разлога што се није пријавио комисији, што нису допринети никакви податци, није се населио у Темерину, кућу тамо није подигао и земљу не обрађује сам, у својој режији”. На срећу, Милунка јесте била насељена али и одсељена, јесте била подигла кућу али је кућу по свом избору напустила, и сачувала је своје првобитно стечено право иако земљу није сама обрађивала, „у својој режији”...

На примеру Милутина Носовића из Степановићева могу се јасно препознати и бесмисао и цинизам такозваног добровољачког права које је многе добровољце завилло у црно. У даном случају, Милутинов син, као могући наследник очеве добровољачке компетенције, умро је пре свог оца, а после Милутинове смрти његова снаха и две унукe остале су и без куће и без земље; оне нису могле бити наследнице добровољачке земље. На срећу, Милункино добровољачко право није таквим тумачењем такозваног добровољачког права уопште оспоравано и њена сестра Славка могла је без икакве сметње, по Милункином одласку, наставити да користи Милункино добровољачко имање у Степановићеву...

Пошто се само реткима дало да дође до новине *Српско коло* из 1929. године, број 10, и нама је могла промаћи вест под насловом „Презрени и заборављени”, да је Лазар Т. Бабић, добровољац из Крупе у Далмацији, „пре неколико дана преминуо од туберкулозе коју је задобио у рату ... Оставља жену и незбринуту децу, а прошле године (1928 – ИП) одузета му је добровољачка земља, зато што се није благовремено на њу населио. Оправдање да је болестан и да лежи на самртној постељи, ништа није могло помоћи”. Ни тешка болест није могла оправдати Лазара Т. Бабића што се није населио на додељено добровољачко имање а, на срећу, Милунки се погледало „кроз прсте” када је, жива и здрава, своје имање препустила сестри и преселила у престони Београд...

Био је беспомоћан и Буда Косовац, син Николин, надељен земљом у Степановићеву, који је по одлуци краљевског Министарства пољопривреде, надлежног за старање о добровољцима, остао и без добровољачког својства и без добровољачког имања. После више од две године жалбених поступака на разним нивоима, Косовац се почетком 1937. године обратио и Министру пољоприв-

реде: „Ваш референт у Министарству, који је решавао моју жалбу, пренаглео се је, и неколико дана није хтео сачекати, да Државни Савет донесе коначну одлуку по мом добровољачком својству... па баш онда кад се је уверило да су моји жалбени наводи тачни, то исто Министарство доноси одлуку баш противно доказу којег сам ја придонео као и доказ у извештају Државног Савета који актима прилежи, а који је у моју корист. Господине Министре, ја сам несретним случајем одбијен од Министарства Војске и Морнарице ради тражења добровољачког својства, али кад сам све истрошио да би пронашао људе који су били са мном као добровољци, тад ме је снашло друго зло, те сам изгубио рок за доказивање и остао ми је једини спас, да затражим код Државног Савета обнову спора, а то путем тројице заклетих добровољаца, који су са мном скупа ратовали. Ја сам уверен да ћу на таквим доказима задобити своје добровољачко право, које ми је до сада остало непризнато и на тај начин прибавити задовољштину за све што сам жртвовао за ову отаџбину”.

Сви његови разлози одбачени су као „неумесни и на Закону неосновани”, пошто је констатовано да Буде Косовац „није земљорадник већ регулисани државни чиновник... земљу не обрађује сам него брат му Дане и... не живи у месту где му се земља налази, већ у Новом Врбасу запослен као чувар жељезничке пруге у својству државног чиновника, који положај је скопчан с правом на пензију”. На срећу, иако Милунка није била земљорадник него „регулисани државни чиновник”, иако је њен положај био „скопчан с правом на пензију”, иако није живела у месту у коме је добила земљу и није сама обрађивала земљу већ њена сестра (или неко коме је то било поверено да ради, „у аренду”), њен добровољачки статус није довођен у питање...

И тако даље.

У поређењу са датим примерима, случај Милунке Савић може бити леп доказ да су надлежне власти према њој имале пуно обзира и да су толерисале оно што на другим странама није било замисливо: иако је добијену добровољачку земљу (и кућу коју је на њој изградила) убрзо напустила (препустила сестри Славки), у њено добровољачко право није дирано. Ван сваке сумње, учињено је то због њених ратних заслуга, због њених ордена високога нивоа, али и да би се оправдала бројна признања која су јој одавана у време када су се њени „лик и дело” користили за подизање борачког морала „преосталих” српских ратника. По истом рецепту гледано је „кроз прсте” и нешто раније поменутом добровољцу Милошу Вујинићу, такође носиоцу Карађорђевог звезде, рођеном у селу Главице, код Гламоча, који је у Србију стигао 1905. године и одмах

приступио комитском покрету. Врло често одлазио је у Јужну Србију, односно Мађедонију, и тамо, штитећи угрожене Србе, учествовао у оружаним сукобима с Турцима. Своје непрекидно шестогодишње ратовање (1912-1918) започео је као добровољац у одреду Војводе Вука (Бојина Поповића, 1881-1916); у Кумановској битки тај одред ратовао је на левом крилу српске војске. Кад је Одред ушао у ослобођено Скопље, Милош је носио његову заставу. У Светском рату, такође у Добровољачком одреду Војводе Вука, учествовао је у многим биткама широм Србије. Крајем 1915. године прешао је Арбанију и, после краћег опоравка на Крфу, и даље у саставу Добровољачког одреда, стигао на Солунски фронт. Тај Одред, дејствујући у најтежим условима, последњи ратни окршај имао је на Груништу, јер је после тога, због превеликих губитака, расформиран. Како је то у својој наредби од 18. марта 1917. године написао командант Дринске дивизије пуковник Крста Смиљанић (1869-1944), „у нападу на Грунишки вис од 17. новембра до 3. децембра 1916. године Добровољачки одред учинио је понова велики напор, који је премашао његову снагу. Одред је тада мучним и крвавим нападима противу непријатеља знатно надмоћнијег, успео да отме све бугарске предње положаје... и сатера непријатеља позади његових жичаних препрека. Од жилавог и упорног непријатеља овде је отимао камен по камен, стену по стену. У овим борбама ослобођено је и село Груниште. Крваво рвање које је потом настало... и силни напади и контранапади на овом малом парчету земље, а извршавани са очајничком храброшћу, прославили су име и јунаштво наших добровољаца”. У том тешком боју нашао се и Милош Вујинић, који се помињао „као један од најхрабријих ратника у српској војсци”. Надељен добровољачком компетенцијом у Степановићеву, он је 1932. године, посебним решењем (које је и његова добровољачка права чувало по истом основу, витешком, као и Милункина), био „ослобођен насељења и личне обраде земље као неземљорадник”.

Но, било како било, и Милунка Савић и Милош Вујинић, обоје витези *без мане и стѐраха*, били су изузеци од правила да је такозвано добровољачко право пружало могућност свим институцијама задуженим да „брину” о интересима преживелих српских добровољаца да то право примене по сопственом нахођењу и не баш увек у њихову корист.

Примери страних медицинских мисија, упоредо. Од Милункиног и Милошевог „случаја” и осталих „најмање 320.000” њихових добровољачких сабораца не одудара много ни прича о медицинском особљу са стране које је на српско и црногорско ратиште

стижало углавном у организованим мисијама, али их је велик број долазио и појединачно или у мањим групама и прикључивао се већ оформљеним болничким јединицама. Не зна се тачно колико их је било, а не знају се ни сва имена тих племенитих и одважних српских пријатеља, чијом су заслугом многи рањеници, и тешки и лаки, као и многи болесни ратници и цивили, преживели ране и епидемијске и друге болести.

Нажалост, тим подвижницима за Српство, српски народ још се није достојно одужио. Не рачунамо с поруком леченог капетана српске војске Михајла Димитријевића, који је октобра месеца 1918. године, из Ниша, написао госпођици Изобел Рос:

„Без вашег труда... било где иза наших борбених линија, Срби не би могли да постигну оно што су постигли... Ми се сви морамо... дубоко поклонити... свим драгим и храбрим британским дамама које су помогле Србима да се довољно опораве за нове победе. Нека Вас Бог све благослови и нека Вам Он одужи наш велики дуг”.

Не рачунамо, наравно, чак и кад знамо колико су биле истините речи госпођице Дороти Дот Њухол да је то био „анониман рад, рад без труба и фанфара, без песме и помпе, заборављен. Али, убеђена сам, вредело је”.

Посебно место међу тим подвижницима имају Шкотске жене које су уложиле огроман труд у лечење српских рањених војника и српског цивилног становништва, али је српском свету, и не само њему, познато премало њихових имена. (Није искључено да је претходних деценија српска небрига за ту скоро невероватну појаву стварала отпор према српском народу, у још већој мери од подршке коју су му ти заборављени српски пријатељи исказали својим доласком на српска ратишта). По мом сазнању, ко год је говорио и писао о учешћу страних медицинских мисија у српским ослободилачким ратовима 1912-1918, не само у Срба него и на другим странама, помиње, углавном, леди Пеџет, Елси Инглис, Едварда Рајана, Мејбл Синклер Стобарт, Флору Сендс, Џин Симондс, Елизабет Рос, Меј Дикинсон Бери, Џејмса Берија, Изобел Рос, Оливу Келсо Кинг, Агнесу Аугусту Миншул, Кетрин Мекфејл, Лилијан Чесни, Алису Хачинсон, Евелину Хаверфилд, Флору Скот, Катлин Берк, Виљема Хантера и, можда, још понеког. Мање-више, овде су наређани лекари и шефови мисија, а медицинских сестара, болничара и осталог пратећег особља скоро ни за лек.

Баш као што је то случај са Милунком (и Милошем) и оних преосталих „најмање 320.000” српских добровољаца.

Заправо, *остало ђ праћеће ђ особља* било је толико (и у збиру и у стручном погледу) да њихова улога у лечењу српских рањеника и болесника умногоме превазилази појединачни учинак било

кога од оних чија се имена налазе на *списковима славних*, или *заслужних*. Колико је мени познато, ту чињеницу једини је поштено схватио др Џемс Бери, лекар по коме је *Јединица Бери* добила име, кад је по повратку из Србије објавио књигу о деловању своје мисије; као аутори те књиге, под насловом *Прича о јединици Црвеног крста у Србији*, Лондон 1916, слове *сви чланови Јединице*.

Нешто су шкртији били српски аутори *Споменице Леди Пецеј*, Мелбурн 1959, који су пописали све чланове њених двеју мисија, укључујући „функцију” сваког појединца, али су скоро сва лична имена свели на почетно слово или су их, код милосрдних сестара, најчешће испуштали.

О саставу медицинске мисије, примера ради, није бринула ни Изобел Рос, *Мала Сива Прејелица*, која је у својим дневничким белешкама помињала само поједина лична имена; она је, наравно, могла знати ко се све налазио у „њеној” мисији, али није сматрала да је то значајно за тему.

Подразумева се да друкчије није могла поступити ни Моника Крипнер, Аустр(ал)ијанка, која у свом изузетно вредном раду о Болницама шкотских жена у Србији, њиховом деловању уз српску војску, међусобним односима српских рањеника и болничарки, лекарки и милосрдних сестара, није ни могла поменути сва имена, јер их нису знале ни њене саговорнице. Али зато она је својом књигом још једном, у врло озбиљној форми, осветљавала ликове оних које су већ били познате, а „остале” је могла поменути само као опште место.

Но, Србима такви какви су, овога пута оличеним у Српском Црвеном крсту, ништа није сметало да после Великог рата изведу кус и, најблаже речено, непристојан закључак да је „било у Србији 543 члана медицинских мисија од којих 100 лекара”.

А мени се учинило препоручљивијим да, у својим књижицама, уопштену причу о српским добровољцима са стране излажем у што краћем обиму, те да кључни део написаног буду до тада откривена имена. Тако су настали *Поменик светлих српских рањеника* приспелих из прекоморских земаља 1912-1918 (2005) са приближно 10.600 имена и *Поменик Шкотских жена* (2010) с око 1.250 имена, добијених из Библиотеке у Глазгову, уз поруку да се ради о *непопуњеним* списковима. По истом принципу правио сам спискове добровољаца из Срема (преко 2.500), новосадске општине (преко 1.300), средње Бачке (око 850, из 13 насеља), медицинског особља мимо онога названог *Шкотске жене* (1.470, међу њима око 700 лекара), медовских страдалника на Бадњи дан 1916. године (око 580) и за будућу Енциклопедију Републике Српске (нешто више од 2.000, из прекоморских земаља).

Док има њихових имена, они ће бити живи.

Таман као и Милунка Савић, чији нас је дух, из боце коју је пред нама отворио Раша Анђелковић, вечерас овде окупио.

Може ли кулѝ личносѝи икоме користити. Рекох већ да је Милунка Савић у српском народу постала позната мање по свом учешћу у српским ослободилачким ратовима 1912-1918 (рат као рат: пуца се, бацају се бомбе, гине се, заробљава, рањава се, лечи се, остаје се жив, постаје се инвалид) а више по томе што су јој, наводно, ратне заслуге заборављене, што јој је држава за коју је ратовала остала дужна, што јој није одато никакво признање, што је свој радни век провела у некој банци као чистачица, што је живела у сиротињи, у неком кућерку на београдској периферији...

Заснована на тешко (или немогуће) проверљивим и, врло често, међусобно супротстављеним вредносним судовима, представа о Милунки Савић, на разним странама, пре свега у маси још ненавикнутој да, после Броза, живи без каквог-таквог култа личности, ствара се изобличавањем Милункиних истинских обележја и, нажалост, њиховим преношењем у сферу нестварног. Остаје само оно што је већ, за различите потребе, мало у незнању а више зарад истицања лирске или епске маштовитости појединих аутора, постало пријемчиво простоме пуку и претворило се, без стварне Милункине могућности да на то утиче, у основу за даља измишљања усмерена на стварање новог култа, култа Милунке Савић – „жене-ратника”, „српске хероине”, „српске Јованке Орлеанке”, „хероине Великог рата”, „јунака девојке”, „ратнице светлости”, „бомбаша јуришника”, „жене-јунака”, „девојке ратника”, „мајке ратне сирочади” –, и на његово даље „усавршавање” и развијање.

Све то по правилу да се нечији култ не може развијати ако постоји још неко ко поседује сличне особине. Баш као што је то чињено у Брозово време, док се стварао његов култ.

Чак и када је, 1969. године, Удружење носилаца Албанске споменице 1915-1916, у једној обимној књизи, на око 550 страна великог формата, објавило *споменицу о себи*, није поменуто *ни једно једино* лице од оних који су ту споменицу понели. Иако предговорник ове књиге, армијски ђенерал Југословенске војске Милорад Петровић (1882-1981), препоручује „нека би ови редови послужили старој генерацији, која је у овим великим догађајима учествовала, да се подсети на оно што се пре пола века преживело, а млађим генерацијама да сазнају нешто више о томе с каквим се мукама враћала слобода”, све ће се завршити на бледим описима ратних доживљаја безимених и немужних лица. Истина, у уводном делу пописани су на отприлике једној страници сви команданти

великих војних формација, а поменути су и краљ Петар, регент Александар, Никола Пашић и неколико страних генерала.

Но, у „споменарском” делу књиге, тамо где је и велики хришћански празник Христовог рођења под знаком навода, могу се срести само лица без имена и лица без лика: мршави и подерани војници; један војник, који је сео крај пута и халапљиво жваће перје од црног лука; човек с бундом; чиновник испод шињела; човек коме су Арбанаси убили шеснаестогодишњег сина и који је „мало шенуо”; чичица; мој друг и ја; војници, разрешени чиновници, официри који иду на боловање и избеглице свих врста; „неко с поља”; глумац који је сумњиво вртео главу; официр на ниским вратима пекаре који брине о следовању; делегат владе; један трећепозицац у поабаној униформи, а други човек са наочарима – цивил; добри људи у комори; један редов сељак, који је пошао са својим дванаестогодишњим сином; онај ордонанс редов...

На петнаест страна једног дневника од 15. до 21. новембра 1915. године поменуто је само једно име, ауторово: „Ха, гајрет Стево, соколе, држ’ се још данас, па ћеш имати право на живот”. А тај Стево био је новинар, и морао је знати за правило да је вест празна ако се из ње, на самом почетку, не види и на кога се односи!

На исто толико страна Антоније Ђурић, публициста, описује пут „од Косова до Крфа”, а тамо се срећу: овде официр, командир; командант батаљона са шаком изнад очију; погинуо командир чете, кажу да се звао Стева Раичковић; магаре Мишко (по свему, то је најзначајнија „личност” у целој споменици, јер се помиње барем пет-шест пута!); наредник Теша; наредник Маринко; умро наш капетан Миленко. И даље: мајка Савка... није битно одакле је била та Савка; млада мајка са троје деце.

У наставку, члан Управног одбора у поменутом Удружењу, Владета Милетић из Ужица, после Великог рата (и касније) судија и адвокат, своје „сећање из времена албанске голготе” сабио је на пет страна, без иједног имена. Али, зато, поменути су: „нас шест другова”; „наш командир са официром”; стари поднаредник; ауторов отац из ропства.

Ређам све ове безимене примере само због тога да бих изрекао своје уверење да догађаје које описује нека књига понајбоље могу тумачити личности које су учествовале у тим догађајима; више личности које се неопрезно називају „малим људима” него врховни команданти, краљеви, регенти и остали генерали, адмирал и разни други десетари. Јер, често се дешава да о одређеном догађају читалац више сазна и више упамти из податка уз животопис неког од учесника у догађају но из неке уопштене приче сачињене о истом том догађају са неког „високог” места.

Уистину, помињање неке личности, именом и презименом, уз одређени догађај значи да се нешто није збило само од себе, већ да је неки догађај био баш такав највећим делом због тога што му је именована личност, својим знањем или својим поступком, да ли сама или у друштву са још неким, дала лични печат. Признати чињеницу да је одређена особа могла дати лични допринос неком догађају, значи и пристанак на право те особе на улогу у историјским збивањима.

Друкчије речено, уколико се у неку књигу унесу биографски подаци за одређену личност, та се личност враћа на историјску позорницу, тамо одакле је, за рачун неког српског непријатеља, нечијег култа личности, некаквог имагинарног светског поретка, била поодавно избачена.

Избацивањем појединачних личности избациван је и народ. Потискује ли се народ, круни се и нестаје његова земља.

А упорним трудом да се читалачком (и препричавалачком) свету, али и онима који се баве формирањем јавнога мњења, наметне тврдња да се није писало о Милунки Савић, и не само да се о њој није писало већ се о њој уопште није водило рачуна и да су њене ратне (и друге) заслуге потискиване и занемариване, једино упућује на стварну намеру да се избрише сећање на *народ* од оних преосталих *појединачних* најмање 320.000 српских добровољаца.

Но, с разлогом је то чињено.

У Први балкански рат (1912), поред позваних војних обвезника Краљевине Србије, јавило се на дужност и око 67.000 нераспоређених. Покушавајући да објасни такав чин, један од учесника тих збивања касније је записао: „Колико је било одушевљење народа Србије за тај рат, нека сведочи само то, што се је пријавило више од 100.000 обвезника, него што их је било пописано! Од тих су образовани такозвани прекобројни пукови, колико се је могло (укупно 26.016 људи – ИП), а остатак је враћен кућама, јер више није било ни оружја”.

Насупрот том и таквом одушевљењу у Србији, познато је да српски исељеници (исељеници из Србије!) у Сједињене Америчке Државе, с обзиром на њихову бројност и порекло, нису били једнако расположени према позивима за добровољни одлазак на нека од српских ратишта. И познато је, на пример, да „из старе краљевине Србије највише ако их има... једва која стотина”, на најтежим пословима, „обично у мајданима и ливницама... Пољопривредом се бави незнатан број, и то већином досељеници из Србије, којих има свега... 50-60 који су из Шумадије (околина Кнића), и они су дошли овде од анексије Босне и Херцеговине, *да би избегли војну обавезу у случају рата* (курзив ИП), а има их који су по нашем

доласку у Скадар (крајем новембра 1912. године – ИП) улучили прилику и *побеђли као војни обвезници*” (курзив ИП).

И, када је већ тако, ваљало је, користећи једну једину особу, Милунку Савић, сасвим потиснути истину да се у српском добровољачком покрету током српских ослободилачких ратова 1912-1918. године нашло не мање од 320.000 добровољаца (од чега преко 183.000 изван двеју српских краљевина), те да је српску војску у пробоју Солунског фронта чини више од половине добровољаца.

А шта се све чини и какве се све неистине смишљају не би ли се на штету српског добровољачког покрета изградио култ Милунке Савић, може се видети и из следећих неколико примера:

Поред тога што овлашћени заштитници Милункиног лика и дела њен улазак у борацки састав српске војске у Великом рату везују за интервенцију мало војводе Радомира Путника мало војводе (мада је он тада био „само” ђенерал) Петра Бојовића, у оба случаја уз припомоћ мајора Воје Танкосића, београдске *Вечерње новоси* и Борис Субашић (23. март 2014) ратни распоред за Милунку траже од војводе Степе Степановића (који је тада био ђенерал), а „морална подршка” мајора Танкосића се, по прилици, и овде подразумева.

Од сајта „Сазнај како” (30 август 2013), сазнајемо да је Милунка „током савезничког бомбардовања Београда 1945. у рушевинама пронашла рањену девојчицу коју је усвојила као четврту ћерку”.

Сајт „СРБски ФБРепортер” (10. новембар 2013) тврди као „сасвим извесно да Јосип Броз Тито није уважавао хероину Милунку Савић”, а „један од разлога је и тај што је на инаугурацију Шарла де Гола за председника Француске била позвана његова пријатељица Милунка Савић, а Тито није био позван на ову свечаност”. Није назначено од када потиче „пријатељство” ових двеју личности, али зато вест лепо звучи. На другој страни, и Ранђел Анђелковић, један од ретких аутора који настоји да приче о Милунки сведе у реалне оквире, повремено се труди да у понечему нађе основ за критику државних органа због стварних или измишљених њихових поступака против Милунке – скоро да му је жао што тога није било –, па бележи као „интересантно да нове власти, комунисти, Милунку нису дирале. Она је слободно ишла и после Другог светског рата где год су је позивали у стране земље на обележавање дана мира 11 новембра”.

На истом том сајту пише да је Милунка „као добровољац добила мало имање на новооснованој добровољачкој колонији”, иако то *мало* одговара величини онога што је припадало и осталим *доказаним* добровољцима. (Ваља знати да је, на предлог министра привреде од 17. новембра 1916. године, српска влада донела

уредбу о насељавању у „новим крајевима”, по којој ће се *добровољцима који у српску војску дођу из Америке*, додељивати државна земља. Будући да се тада рачунало само с војничким поразом Аустроугарске а не и с њеним растурањем, Србија се сматрала обавезном да, у границама својих могућности, свим добровољцима из прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева, онима који се не би враћали у Америку а не би им било повратка ни у завичај, обезбеди простор за насељавање и најосновније услове за заснивање новог дома. Или, како то читамо из једног списка упућеног десетак дана касније српском министру војном, „Министарски Савет решио је да сваки југословенски добровољац из Америке, после рата добије пет хектара плодне земље за насеље, ако добровољац погине његово право на насеље наслеђује његова породица или онај кога он буде одредио, само наследник у сваком случају мора бити Србин, Хрват или Словенац”. Неку годину после рата та је одредба измењена и право на добровољачку земљу признато је и и осталим добровољцима, без обзира на то са које су стране дошли, чак и онима који су и пре рата били поданици Краљевине Србије, као што је то и Милунка била).

Истим тим „малим имањем”, ваљда као о срамотном поступку према Милунки, бави се и Web-Tribune.com (14. април 2014), па каже да јој је „за заслуге показане у рату краљ дао имање у близини Новог Сада, али је она знала да одатле не може да школује децу, па га је продала и купила мали кућерак на Вождовцу”. Чудно знање и Милункино и *йрибјунско*, да је то имање продато (а није продато, Милунка га је препустила сестри) не би ли од добијених пара Милунка могла школовати децу. По свему, таквом логиком вређају се сви они који су у тој добровољачкој колонији (у некој наводној вукосексини, подигнутој на двадесетак километара од Новог Сада, с једне и друге стране железничке пруге Нови Сад-Суботица, с једне и друге стране тадашњег магистралног друма Нови Сад-Суботица) били наделени земљом. Било их је, Милункиних ратних другова, добровољаца, *свега йетисшо један*, оних који су, за разлику од Милунке, остали у тој колонији као незналице, отворили у њој основну школу и својој деци пружили прилику да се, када за то доспеју, најчешће у Новом Саду, Врбасу, Сомбору... упишу у неку од срењих школа. Многи од њих омогућили су својој деци да стекну и високошколско образовање, најпре у Београду а касније, када је тамо оформљен Универзитет, и у Новом Саду.

На више места, маштовитији аутори успевају да Милункину мајку Даницу преименују у Милицу, а може се чути и да је Милунка, рођена 28. јуна 1892, рођена на Видовдан, иако јој се то „десио” по старом календару, у веку у коме је тај светац падао 16. јуна!

Љиљана Банићанин, новинар, априла 1971. посетила је Милунку и написала репортажу коју је тек 2013. или 2014. године објавио сајт „Дан ветерана – Видовдан“. А тамо читамо и следеће:

„Обучена у два дебела џемпера, дуге вунене чарапе, вунене доколенице и поврх свега зимско ћебе – тако нас је дочекала Милунка Савић... Сва одећа на њој, већ давно је изгубила боју од дугог ношења и прања“. Госпођа Љиљана хтела је казати како *држава* није бринула да осамдесетогодишњој Милунки, по природи ствари реуматичној, и у свежим пролећним данима буде топло; да не користи џемпере већ да се креће у каквој мајици и тангама; да не носи вунене чарапе и доколенице већ памучне сокнице или, још боље, да гази као *Боса Мара*; да зимско ћебе препусти некоме ко има право на зиму; да своју одећу никако не пере како би очувала боју, нарочито ако једну хаљину облачи само једном. Ако је већ хтела да за све то некога окриви (државу, наравно, јер није удесила да око њене куће стално буде лето и није јој створила услове да, протеклом многих година, буде млађа!), питање је како за понешто од тога није изрекла и као оптужбу на рачун њене породице која јој, жени у дубокој старости, могло би се из њеног писања домислити, није посвећивала ни најелементарнију пажњу!

Многи пишу (а то је из Влаховићеве књиге о витезима Карађорђевој звезди преписао и састављач ове књижице), да је Милунка током Другог светског рата неколико месеци (Википедија вели: шест, а Прелевић: десет) провела у логору на Бањици. За неке, она је то „заслужила“ јер је, изјавом да она није мечка да је водају тамо-амо, повредила сујету извесног немачког генерала, док други тврде да је, племенита каква је и неоптерећена српским идеолошким разликама, „у својој кућици на Вождовцу“ држала „приватну“ болницу и у њој лечила рањене четнике и партизана. Ни Милункину болницу ни рањенике у њој не помиње извесни београдски илгалац М. Седерландић, који је после рата сведочио да је Милунка „помагала Народноослободилачком покрету“, тако што је њега „скривала... више дана“ од полицијске потере. Да је у Милункиној *кућици* било рањеника и болнице, тешко да би се такав податак могао прећутати, утолико пре што је исти тај сведок „у стану именоване“ одржавао „састанке са друговима, које је пребацивао у Ибарски одред“. Мимо тога, скоро да је немогуће објаснити откуд рањени четници и партизани у Београду (пошто су Прле и Тихи били неуништиви, метак их није хтео), али је сасвим извесно да Милункиног имена нема у списковима бањичких заточеника. Нема, наравно, али се зна да је она све ратне године провела у Београду, радећи у Хипотекарној банци. То нарочито важи за 1942. годину, за коју, као уз инат већ помињаном Милораду Прелевићу и

његовој тврдњи да је боравила у Бањичком логору, постоји документ из кога се види да је за своју службу оцењена као „одлична”.

„Православљу”, гласилу Српске патријаршије, у броју 1119 (2014), и Славици Лазић која је то опричала у рубрици „Поводи”, као да је једини циљ био да наређају што већи број „открића”:

– „Девет пута рањавана дочекала је ослобођење... са чином каплара српске војске да би је после потпуно занемарили, унизили и користили се њеном славом само када им је то било потребно”;

– „Говорила је и писала енглески и француски довољно да се дописује са саборцима”. Ова тврдња је још и прилично скромна, пошто ће београдски *Блиц* од 25. мај 2013. године обзнанити да је Милунка била „познавалац више светских језика”... О Милункиној писмености (и говорљивости) на енглеском и француском језику тешко да се може расправљати зна ли се да је 1931. године, при посети једне врло бројне делегације српских ратника Француској, забележено извињење француском министру спољних послова због извесне nelaгоде настале у тренуцима када је Милунка требало да присутнима дели аутограме: „Мука, моја екселенцијо, треба да дају потписе, они су слабо писмени, једва писмени”;

– „Пошто је била самоука, без школе, запослила се као спремачица у Министарству иностраних дела и то после силних ургенција да добије тај посао?! Највеће понижење доживела је од својих ратних команданата у југословенској краљевини и комунистичких власти – да би издржавала децу морала је да ради као шнајдерка у фабрици војних униформи, а онда и као обична чистачица и најамни радник у министарству. Због лоших оцена чиновника којима је ребала ходнике, канцеларије и клозете требало јој је осам година да напредује до места чистачице директорских канцеларија у Хипотекарној банци”.

Исто то, само мало друкчије, 23. март 2014. године пишу београдске *Новоси* и Борис Субашић, од којих сазнајемо да је Милунка, ваљда због тога што у Србији за њу није било места а не зато што је у Босну стигла по свом избору, после удаје, тамо „посао нашла... као куварица, болничарка и контролор у фабрици војних униформи”. Касније, у Београду, Милунка се „после рата нашла на улици, као и сви српски ратници”, можда због тога што је онама који су били писмени (у некој банкарској установи) било препуштено да пишу извештаје, реферате, завршне рачуне... а њој је само преостало „да брише кваке, прозоре и тоалете”.

Не зна се откуд тврдње многих тумача Милункиног лика и дела да је рањавана девет пута или, како то у својој књизи о Милунки пише Војислава Латковић из Крагујевца, „била је доста пута рањена”. Могло се очекивати да, као оно у народној песми,

„на њој буде рана седамнаест”, али ни то не би вредело када сама Милунка, а она је то знала понајбоље, казује да је била рањена четири пута.

Пребацује се српској Врховној команди што је Милунка остала само на чину каплара а Енглескиња Флора Сендс (1876-1956), као једина жена с официрским чином у српској војсци, достигла је чин капетана. При томе, нико од тих приговарача не мисли на потребу, али и обавезу, да официр, из разних разлога, буде и довољно писмен. На страну то што је немотивисано повезивање капларског чина са вишеструким рањавањем, а *занемаривање, унижавање и коришћење за њихове потребе* овде служи само као поштапаница. Мимо тога, остали каплари могли би да се љуте што ниједан од њих није добио официрску Легију части а каплар Милунка јесте.

Занемари ли се бесмислица да је Милунка „највеће понижење доживела од својих ратних команданата у југословенској краљевини и комунистичких власти”, радни део Милункиног животописа овде је врло конфузан: у фабрици војних униформи радила је непосредно после Великог рата (у Сарајеву) док није била удата нити имала деце; у Министарству иностраних дела радила је хонорарно (док је стално била запослена у Хипотекарној банци); наводно лоше радне оцене у Министарству иностраних дела биле су јој сметња да буде „унапређена” у Хипотекарној банци; клозети су овде уписани да би се, како то у Градској библиотеци у Новом Саду, на представљању Анђелковићеве књиге о Милунки, рекоше један Доктор Од Науке и један Директор), оправдао „изум” једног оновременог драмског писца (можда му презиме беше Павловић) да је израз „баба-Сера” први пут употребљен уз име Милункино; уместо да буде директор Хипотекарне банке, или барем гувернер Народне банке, Милунка је била „обична чистачица”...

У листу „Слобода”, органу Српске народне одбране у Америци (10. јун 2014), свој допринос у нападима на државу и у хвали Милунки дала је и Марина Дабић, најпре наводом да је Милунка умрла „поносна и – заборављена, тврдећи да не гладује”, али се зато није ни запитала, ако већ Милунка гладује, због чега нико од њених наследника нешто не чини да је прехрани. Уместо тога, да би Државу постидела због Милункиних *никаких* животних услова, госпођа Дабић преноси како су Милункини „саборци препричавали Колубарску битку у којој је Милунка, издвојивши се из своје групе, са брежуљка бацила две бомбе. Кад се после експлозије развијао дим, каплар Милунка Савић заурлала је (?! – ИП) на групу Аустријанаца... све их је спровела до команданта пука, застала колико да каже: »Господине пуковниче, двадесет заробљених Шваба«... У ратним књигама са Солунског фронта постоје подаци

да је у једном препаду каплар Милунка Савић заробила 43, а у другом 60 бугарских војника... Заробљавала их, разоружавала и спроводила до штаба – сама”.

Баш тако, па се поставља питање откуд, уз оних уобичајених двадесет три (понегде: двадесет два) заробљена Бугарина у Другом балканском рату (1913), још и „двадесет заробљених Шваба” у Колубарској битки, па нешто касније, на Солунском фронту, још сто три Бугарина (у два наврата, једном 63 а други пут 40). Све њих, дакле, заробљава Милунка, сама, која се издваја из своје групе, извлачи Бугаре и Швабе из ровова (као кечеве из рукава) и, док Швабе и Бугари из околине *одушевљено* гледају шта се пред њиховим носевима дешава, она их несметано, без ичије помоћи, проводи поред српских борбених редова и српске позадине и приводи својим командантима да се, у доколици, имају чиме бавити...

Посебно занимљивим треба сматрати отпор који тумачи Милункиног лика и дела исказују према уобичајеној административној процедури при запошљавању, или при полагању заклетве, или при пензионисању. Само се у Милункином случају такве појединости и такви захтеви (за прилагање неких уверења, или изјаве) изједначају са терором, док се за „остале”, чак и за добровољце, такве формалности сматрају „природном појавом”.

Они који професионално брину о Милункином одликовању ма рећи ће да их је било дванаест: два ордена Карађорђевог звезде, сребрна и златна медаља Обилића, Споменица рата 1913, Албанска споменица, Споменица рата за ослобођење и уједињење 1914-1918, два ордена француске Легије части, француски Ратни крст са палмовом граном, британско одликовање Светог Мајкла и руски Крст Светог Георгија Победоносца. Баш толико, а не седам!

Итд, без икаквог утицаја Милункиног на такво писање.

На приче о наводно заборављеној Милунки Савић треба гледати као на производ вишедеценијског владајућег југословенског уверења да је припадништво „покрету” био довољан доказ да је дан партизан може обављати сваки посао који му се повери, чак и више од тога. Да је тако, најлепше може посведочити дијалог са једног међународног научног скупа, настао после проблематичног „научног” саопштења „нашег човека” из партизанске ере:

- Опростите, колега, на којој сте Ви теми докторирали?
- Ја сам докторирао у шуми!

„Пречишћени текст”. Стога, ваља се зауставити на ономе што опстоји као чињеница (истина):

Милунка Савић, од оца Раденка Савића и мајке Данице, девојачког презимена Бојовић, рођена 28. јуна/10. јула 1892 (у нашем

веку то је 11. јул!), чобаница из Копривнице, код Рашке, ратовала је као добровољац у српским ослободилачким ратовима 1912-1918. године. Учествојући у бројним окршајима, са пушком у руци или као бомбаш, била је четири пута рањена али се увек, после излечења, враћала у борбени ред. (Овде не треба рачунати Милункин боравак у болници Сиди-фаталах, у Бизерти, средином 1918, „на лечењу после извршене операције слепог црева”).

Делом због свога несумњивог витештва, а делом из пропагандних разлога (коришћењем њене женскости, или женствености, за одржавање и подизање борбеног морала њених ратних другова), добила је више високих војничких одликовања, што српских: златну Обилића медаљу за храброст (1915), златни војнички орден Карађорђеове звезде са мачевима (1917), Албанску споменицу и Споменицу рата за ослобођење и уједињење 1914-1918 (после рата), што француских: Легију части V степена (1917), Ратни крст са палмовом граном (1918) и Легију части IV степена, официрског ранга (после рата). Ранђел Анђелковић, један од ретких који је савесно трагао за Милункиним „ликом и делом”, објавио је у својој књизи о њој и фотографију из 1935. године, са пратећим текстом: „На слици са Милункине десне ка левој страни: Орден Легије части IV степена (официрски), Златни војнички орден Карађорђеове звезде са мачевима, Орден Легије части V степена (витез), француски Ратни крст са златном палмином граном, Златна медаља за храброст „Милош Обилић”, Албанска споменица и Споменица рата за ослобођење и уједињење 1914-1918”. Седам одликовања, дакле, и сва стечена за војне заслуге.

После рата, запослила се у Општој државној болници у Београду, као *свољна болничарка*, где је остала нешто више од годину дана. Лета 1922 (на мору), упознала је свога будућег мужа Вељка Глигоревећа, прешла у Сарајево и од новембра 1922. до средине априла 1924. године радила у Заводу за израду војне одеће као прегледач (контролор), са статусом неквалификоване службенице. По повратку у Београд, родила је кћер Милену а током наредних неколико година усвојила је три девојчице. Као српски ратни добровољац-борац (мада је првобитно та погодност била намењена само Србима изван Краљевине Србије који добровољно ступе у српску војску – и Хрватима и Словенцима, дакако) добила је добровољачко имање површине пет хектара на добровољачкој колонији Маријин мајур (у близини Новог Сада) и тамо подигла кућу. Крајем 1927. године, она је имање напустила, оставила својој сестри Славки и прешла у Београд; поново се запослила у државној служби, опет у Општој болници, као паракуварица (помоћна куварица), али је тамо дала отказ после непуних шест месеци.

Иако се њен одлазак са добровољачке колоније Маријин Мајур (доцније назване Степановићево) могао сматрати одустајањем од насељења и, самим тим, од личне обраде добијене земље (што је, по добровољачком праву, био разлог да јој се то све одузме – као што је то чињено са бројним српским добровољцима у сличним случајевима), у њен претходно признат добровољачки статус није дирано. У Београду, почетком децембра 1929. године поново се запослила, овога пута у Државној хипотекарној банци, као служитељка-дневничарка (чистачица), „у централи банчиној а са месечном наградом од динара 1.200 (хиљаду и две стотине)”, што је значило да јој није текао радни (и пензијски) стаж. Тек 20. октобра 1934. године, министар трговине донео је решење којим је она постављена за сталну служитељку друге положајне групе и правом на пензијски стаж.

Благодарећи новчаним примањима из редовног посла, инвалиднини (80 посто, по основу ратних рана), припадностима које јој је Француска исплаћивала као носиоцу њених високих одликовања (Краљевина Југославија је носиоцима Карађорђеве звезде, односно породицама погинулих или умрлих, тек 1938. године почела да исплаћује по 300 динара месечно; после рата изједначени су, у примањима, са носиоцима Споменице 1941, касније Ордена народног хероја) и зарадом коју је, у слободном времену, остваривала шивењем војничких шињела за потребе југословенске војске, она је, као самохрана мајка и изузетно племенита жена, успела да у своме дому помогне у одрастању и школовању још тридесет двоје деце, највећим делом својих рођака и сељана.

Пензионисана је непосредно после Другог светског рата, у новоуспостављеном друштвеном поретку (који је под Пов. бр. 11057/46 од 18. фебруара 1947, добровољачку организацију прогласио профашистичком али у Милункин ратнички, добровољачки статус није дирано), по молби писаној 9. јануара 1945, са безмало тридесет осам година стажа (37 година, 11 месеци и 2 дана), у шта је, поред осамнаест и по (18,5) година стажа у државној служби (у војсци после демобилисања, у болници и у Хипотекарној банци), урачунато време проведено у Великом рату (четири године, осам месеци и седамнаест дана) у двоструком трајању и десет (10) година за рањавање и Карађорђеву звезду са мачевима.

Умрла је 5. октобра 1973. године у Београду и сахрањена на Новом гробљу, на парцели 101, у гробном месту 243.

Десетог новембра 2013. године, уз сагласност њених потомака, посмртни остаци Милунке Савић Глигоровић ископани су из породичног гроба и, уз војне почаст и звуке величанствене српске буднице *Тамо далеко*, пренесени у Алеју великана.

Белешка о састављачу

Илија Пејровић (1938, Косор, код Подгорице), публициста и историчар, бави се српском историјом новијег времена.

За књигу *Црногорска ђохара Куча* добио књижевну награду „Михаило Лалић” за 2010. годину.

Објављене књиге:

1. *Međunarodna poštanska služba*, Novi Sad 1966, стр. 157;
2. *Međunarodni poštanski promet*, Zagreb 1968;
3. *Змајево 1973*, Змајево 1974 (у коауторству), стр. 65-85;
4. *Змајево – Прилози за монографију, Змајево 1979*, (у коауторству), стр. 9-15, 48-66. и 77-136;
5. *Планинари о планинарењу – Од Фрушке горе до Монблана* (у коауторству са Боривојем Вељковићем), Нови Сад 1990, стр. 286;
6. *Присаједињење Срема Србији 1918. године*, Рума 1994, стр. 80;
7. *Српско национално вијеће Славоније, Барање и Зајадног Срема*, Нови Сад 1994, стр. 264;
8. *Славонија, Барања и Зајадни Срем – Од Вијећа до Републике*, Нови Сад 1996, стр. 373;
9. *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, стр. 374;
10. *Српска Земља – Прилози за одговор на српско пишање*, Нови Сад 1997, стр. 309;
11. *Верници Ошацибине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998, стр. 436;
12. *Левица и Српство 1848-1919*, Нови Сад 1999, стр. 397;
13. *Свети српски рајници и прочи*, Нови Сад 1999, стр. 214;
14. *Срем 1918 – Од Сирма до Србије*, Нови Сад 1999, стр. 192;
15. *Добровољачка колонија Сјејановићево* (у коауторству са Васом Колаком), Нови Сад 1999, стр. 126;
16. *Сјаринци и новци*, Нови Сад 2000, стр. 175;
17. *Сјејановићево – Прилог за монографију*, Нови Сад 2000, стр. 310;
18. *Српски добровољци 1912-1918 – Бројке и судбина*, Нови Сад 2001, стр. 151;
19. *Временик Телекијеве владе – 16. фебруар 1939–3. април 1941*, Нови Сад 2001, стр. 120;
20. *Керци у Пашићеву – Прилог за монографију*, Нови Сад 2002, стр. 556;
21. *Ласиари сомборског учитељства*, Нови Сад 2003, стр. 133;
22. *Српска Крајина – Марти-јун 1992*, Нови Сад 2003, стр. 427;
23. *Керски именослов*, Нови Сад 2003, стр. 169;
24. *Непознати 27. марта* (у коауторству са Василијем Матићем), Нови Сад 2004, стр. 5-172;
25. *Сјоменица новосадске ПТТ школе*, Нови Сад 2004, стр. 248;
26. *Бродоломници под Медово*, Нови Сад 2004, стр. 95;
27. *Обзорја – Сјоменица Планинарског друштва „Поштар” Нови Сад*, Нови Сад 2005, стр. 544;
28. *Поменик светих српских рајника 1912-1918*, стр. 308;

29. *Са свих сирана српски добровољци 1912-1918*, стр. 298;
30. *Новосадска гимназија Змај-Јовина – Нараишај 1951-1956; Насиавници*, Нови Сад 2006, стр. 224;
31. *Прилози за Енциклопедију Новоџ Сада*, Нови Сад 2006, стр. 331;
32. *Демократија с налицја* (у коауторству са Драгољубом Петровићем), Београд 2006, стр. 348;
33. *Српска Крајина – Јул-октобар 1992*, Нови Сад 2007, стр. 429;
34. *Бродоломници под Медово* (друго проширено и поправљено издање), Нови Сад 2007, стр. 142;
35. *Сирануици српскога иишања*, Нови Сад 2007, стр. 370;
36. *Српски добровољачки покреи 1912-1918*, Београд 2007, стр. 501;
37. *Медицинске мисије на српским раишииима 1912-1918*, Нови Сад 2008, стр. 138;
38. *Medova 1916-2008: U spomen potopljenim crnogorskim dobrovoljcima: Spisak brodolomaca* (у коауторству са Маријаном Милјићем и Пиrom Ћарупићем), Podgorica 2008, str. 41-57;
39. *Ка покреку Дрекалову: По књиџама сиаросиавним*, Нови Сад 2009, стр. 301;
40. *Сиџановићево 1919-1945* (друго поправљено издање), Нови Сад 2009, стр. 318;
41. *Новосадска гимназија: Насиавници до 1960*, Нови Сад 2010, стр. 381;
42. *Црногорска похара Куча*, Подгорица 2010, стр. 296;
43. *Шкојске жене уза Србе 1914-1918*, Нови Сад 2010, стр. 123;
44. *Српски добровољци из Херцеговине и Босне 1912-1918: Прекоморске земље*, Нови Сад 2010, стр. 83;
45. *Добровољци из Русије у Српско-турском раиу 1876*, Нови Сад 2010, стр. 138;
46. *Српска Крајина: Новембар 1992 - фебруар 1993*, Нови Сад 2010, стр. 422;
47. *Црногорска похара Куча*, друго проширено издање, Подгорица 2011, стр. 338.
48. *Српско иишање на низбрдици*, Нови Сад 2012, стр. 371;
49. *Изазови српскога иишања*, Нови Сад 2013, стр. 394;
50. *Повесна чишанчица*, Нови Сад 2013, стр. 385.
51. *Проџон слободне речи: Помиримо иријаиелје - неиријаиелји су смирени*, Подгорица 2013, стр. 500;
52. *Поиџраџа за исиином*, Нови Сад 2014, стр. 398;
53. *Заслужници и ојаске*, Београд 2014, стр. 159.

Приїрємљено за шїямїу:

54. *Ка ѿреклу Дрекалову : По књи҃гама сѣтаросѣавним*, друго проширено издање;
55. *Најџори ђаци*;
56. *Црногорске и брдске*.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

323.1(=163.41)
355.48 (497.11) "1912/1918"

ПЕТРОВИЋ, Илија, 1938-

Заслужници и опаске / Илија Петровић. - Београд : Школа
гусала Сандић, 2014 (Нови Сад : Пипери). - 158 стр. ; 21 cm

Тираж 200. - Белешка о састављачу: стр. 157-158

ISBN 978-86-87845-07-7

а) Српско питање б) Балкански ратови 1912-1913
ц) Први светски рат 1914-1918
COBISS.SR-ID 290147847

